ڊارون
مارڪس
۽ فرائيڊ

(انساني تاريخ جي ٽن عظيم مفڪرن جي حياتي
۽ فڪر جو مختصر اڀياس)

ڪبير ڀيل

روشني

ڊارون، مارڪس ۽ فرائيڊ

(انساني تاريخ جي ٽن عظيم مفڪرن جي حياتيءَ ۽ فڪر جو مختصر اڀياس)

ڪبير ڀيل

روشني

ڪتاب جو نالو: ڊارون، مارڪس ۽ فرائيڊ
موضوع: سوانح حيات
ليکڪ: ڪبير ڀيل
ڇاپو پهريون © 2025ع
لي آئوٽ: حبيب قادر قريشي
روشني ڪمپوزر اينڊ پرنٽرز، حيدر چوڪ، حيدرآباد
ڇپيندڙ: فائين ڪميونيڪيشن، حيدرآباد، سنڌ
ڇپرائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، سنڌ

ISBN 978-969-217-166-3

Darwin, Marx ain Freud

[Biography]

By: **Kabeer Bheel**
First Edition © Roshni 2025
Layout: Habib Qadir Qureshi
Roshni Composers and Printers, Hyder Chowk, Hyderabad
Printed by: Fine Communication, Hyderabad, Sindh
Published by: Roshni Publication, Kandiaro, Sindh

For more information please contact the Special Distribution Department.
Shah Latif K...

انتساب

امان اَمرُو ڀيل کي، جيڪا چوندي آهي ته پلي پڙهه پر صحت جو خيال رکندو ڪر. جڏهن گهر ويندو آهيان ته پئسا مون لاءِ لِڪائي رکندي آهي. پئسا ڏيئي چوندي آهي، تو لاءِ رکيا هئا. ڪتاب وئنديِن، ۽ پنهنجي وڏي پاءُ، سياسي اُستاد هرسنگهه ڀيل کي، جنهن جي بُنيادي تربيت ۽ شفقت سبب وقت جي بي سُراين سان جهيڙيندي، سياسي پنڌ جو پانڌيئڙو بڻيل آهيان.

هي ڪتاب اربيان ٿو پنهنجي بابا لڇمڻ ڀيل کي، جيڪو چوندو آهي، مون اڻپڙهيل غربت ۾ زندگي گهاري آهي، پوءِ به ڪڏهن ڪنهن جي اڳيان ڪنڌ ڪونه جُهڪايو اٿم. توهان جي منهنجو اولاد آهيو ته ڪڏهن به ڪنهن جي اڳيان ڪنڌ نه جُهڪائجو.

فهرست

پيش لفظ	ڊاڪٽر سڪندر مغل	ix
ٿي چٽنگ ڪري چمڪات اچا	نصير ميمڻ	xv
پنهنجي پاران	ڪبير پيل	xxi

1. چارلس ڊارون 1
• هڪ اهڙو سفر جتان ارتقا جا اصول پڌرا ٿيا 11
• نظريو 24
1. تبديليون (Variations) 31
2. بقا لاءِ جدوجهد (Struggle for existence) 33
3. فطري چونڊ (Natural selection) 34
4. سڀ کان وڌيڪ نهڪندڙ جي بقا (Survival of fittest) 35

2. ڪارل مارڪس 37
• نظريو 50
• مارڪس جا ٽي اهم فڪري ماخذ 53
1. جرمن فلسفو 53
2. برطانوي سياسي معيشت 55
3. فرانسيسي يوٽوپيائي سوشلزم 57
• مارڪس جي فڪر جا اهم نُڪتا 59
1. جدلي ماديت 59
ابتڙن جو ايڪو ۽ ڇڪتاڻ 60
نفيءَ جي نفي 61
مقدار جو معيار ۾ بدلجڻ 62
2. تاريخي ماديت 64

3. سائنسي ڪميونزم

65 پورهيو ۽ سرمايو

65 طبقا ۽ طبقاتي سياست

66 ويڳاڻپ

67 رياست

68 پورهيت جي حڪمراني يا پرولتاريه آمريت

69

71 3. سگمنڊ فرائيڊ

84 • نظريو

90 1. انساني ذهن جي جوڙجڪ

90 شعور (Consciousness)

91 تحت الشعور (Sub Consciousness)

92 لاشعور (Unconsciousness)

93 خواب (Dreams)

94 اعصابي خرابيون (Neurological Disorders)

95 غلطيون (Errors)

96 مزاح (Humour)

97 2. انساني شخصيت جي جوڙجڪ

97 اڊ (ID)

97 انا (Ego)

99 مها انا (Super Ego)

100 3. نفسياتي، جنسياتي مرحلن جي واڌويجهه ۽ نشونما

102 وات جو مرحلو (Oral Stage)

102 مقعدي مرحلو (Anal Stage)

103 فيلڪ مرحلو (Phallic Stage)

103 اِخفاءُ مرحلو (Latency Stage)

104 جينياتي مرحلو (Genital Stage)

104 ليبڊو (Libido)

106 نرگسيت (Narcissism)

پيش لفظ

هي ننڍڙو ڪتاب انساني تاريخ جي ٽن اهم ترين شخصيتن، چارلس ڊارون، ڪارل مارڪس ۽ سگمنڊ فرائيڊ جي باري ۾ آهي، جيڪي پنهنجي پنهنجي شعبي ۾ رڳو Innovators نہ هئا، پر تاريخ ساز شخصيتون پڻ هئا. هن ڪتاب جو ليکڪ نوجوان لکاري ڪبير پيل آهي، جيڪو ڪافي متحرڪ ۽ سرگرم ساڄاهہ وند آهي. هن ڪتاب لکڻ جو سندس مقصد انساني تاريخ جي انهن ٽن اهم ترين مفڪرن جي فڪر ۽ حياتيءَ بابت سنڌي سماج کي باخبر ڪرڻ آهي.

مارڪس ۽ ڊارون تہ تمام ويجها همعصر هئا، ۽ فرائيڊ هنن کان ڪافي ننڍو هو. ليکڪ انهن ٽنهي شخصيتن جي ڪهاڻي سندن ٻالڪپڻ کان شروع ڪري ٿو ۽ اهڙي تہ دلچسپ تخليقي ۽ افسانوي انداز ۾ ٻڌائي ٿو، جو هڪ پڙهندڙ ۾ اڳتي پڙهندي رهڻ جو شوق ۽ اُتساهہ وڌي ويجي ٿو. هي مفڪر، اوڻويهين (۽ ويهين) صديءَ جا وڏا نظريي دان ماڻهو هئا.

محترم ڪبير پيل، ڊارون جي ننڍپڻ جو نقشو پنهنجي تخليقي قلم سان اهڙو تہ سهڻي نموني چٽيو آهي، جو پڙهندڙ کي تجسس ٿئي ٿو، تہ هي سڀ ڪهڙي شخصيت جي ٻالڪپڻ جي باري ۾ لکيو ويو آهي. هن ڊارون جي ارتقا جي نظريي کي بہ ايتري سولي سنڌيءَ ۾ بيان ڪيو آهي، جو هڪ عام سنڌي پڙهندڙ بہ ان کي سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو.

ڊارون جي ارتقا جي نظريي، هن ڌرتيءَ تي وسندڙ هر انسان جي روايتي عقيدن ۽ خيالن کي جهنجهوڙي ڇڏيو. ماڻهوءَ ليکي ته جاندارن جون جنسون هڪ دفعو پيدا ڪيل ۽ نه تبديل ٿي سگهندڙ آهن. پر ڊارون دنيا کي ٻڌائي ڇڏيو ته ائين ناهي؛ جاندارن جون جنسون (Species) هڪ دفعو پيدا ڪيل ناهن، پر اهي تبديل ٿيون آهن ۽ ٿي رهيون آهن. فطرت انهن کي تبديل ڪندي رهي ٿي ۽ نيون جنسون پيدا ڪندي رهي ٿي، ان لاءِ ڪنهن به فطرت کان مٿانهين قوت جي ضرورت نه هوندي آهي.

رچرڊ ڊاڪنس پنهنجي ڪتاب "Books Do Furnish a Life" ۾ ڊارون کي مارڪس ۽ فرائيڊ سان گڏ اوڻويهين صديءَ جي ٽن عظيم مفڪرن مان هڪ ڳڻيو آهي. بيگل جهاز تي ڊارون جي لکيل ڊائري (The Voyage of the Beagle) ان عظيم سچ جون جهلڪيون ڏيکاري ٿي، جيڪو ڊارون دنيا آڏو بعد ۾ ظاهر ڪرڻ وارو هو.

اڄ سائنس جي تقريباً هر شعبي ۾ ارتقا کي مڃيو وڃي ٿو ۽ سائنسدانن جي اڪثريت ۽ معاشري جا روشن خيال ۽ ساڃاهه وند ماڻهو ارتقا جي نظريي کي دل سان قبول ڪن ٿا، پر عقيده پرست ۽ ڪي سائنسدان، اڄ به هن نظريي جا منڪر ۽ دشمن آهن. اڄ به سوشل ميڊيا تي وڏ ۾ وڏ بحث ارتقا جي نظريي ۽ خصوصي تخليق جي نظريي تي جاري آهي.

چارلس ڊارون: حياتياتي ارتقا جو نظريو پيش ڪرڻ

اهو ڊارون جو فطري سائنسن ۾ ايڏو ئي وڏو ڪارنامو آهي، جيڏو مارڪس جو جدلياتي ۽ تاريخي ماديت جي نظريي دريافت ڪرڻ سبب سماجي سائنس ۾ آهي. ڊارون ويهن سالن تائين پنهنجي نظريي کي پاڻ وٽ محدود رکيو، ڇو ته هن کي ان نظريي جي پڌري ٿيڻ تي مذهبي حلقن طرفان ممڪن ردعمل جو احساس هو. ڊارون جي روايتي تعليم ۾ دلچسپي نه هجڻ ڪري، سندس والد هن کي هڪ پادري بڻائڻ ٿي گهريو، پر هن جي تحقيق هن کي مذهب کان ئي هميشه هميشه لاءِ پري

ڪري ڇڏيو. ڊارون پوءِ بائيبل جي هيءَ دعويٰ ڪڏهن بہ قبول نہ ڪئي تہ انسان هن ڌرتيءَ تي رڳو چند هزار سالن کان موجود آهي. ڊارون پنهنجي سوانحِ حيات ۾، جيڪا هن موت کان ٿورو اڳ لکي پوري ڪئي هئي، پاڻ کي دهريو ظاهر ڪري ڇڏيو هو، پر اها سوانح حيات سندس حياتيءَ ۾ ڇپجي نہ سگهي. ڊارون جي گهر واري ايما، جيڪا هڪ پڪي عيسائي عورت هئي ۽ بهشت ۽ دوزخ ۾ ايمان رکندڙ هئي، ڊارون کي دوزخ کان بچائڻ لاءِ، پنهنجي اولاد سان گڏ ڊارون جي لکيل سوانحِ حيات مان اهي اقتباس خارج ڪري ڇڏيا، جن ۾ ڊارون پنهنجي دهريي هجڻ جي دعويٰ ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح ڊارون جي ٻارن هن جي دهريت مٿان پردو وجهي ڇڏيو پر ڊارون جي پوٽي نورا بارلو بعد ۾ خاندان جو راز فاش ڪري ڇڏيو. هن چارلس ڊارون جي سوانحِ حيات ٻيهر 1950ع ۾ ڇاپي ۽ ان ۾ اهي سمورا اقتباس ٻيهر داخل ڪري ڇڏيا، جيڪي هن جي ڏاڏيءَ ان مان ڪڍي ڇڏيا هئا. ڊارون پنهنجي سوانحِ حيات ۾ لکيو آهي، تہ ”هن کي جوانيءَ ۾ ئي اندازو ٿي ويو هو تہ بائيبل هڪ ڏندڪٿائي ڪهاڻين جو مجموعو آهي، ۽ لوڪ ورثي جو حصو آهي، اهو خدا جو ڪتاب نہ آهي.“ هن اعتراف ڪيو تہ ”هن کي پنهنجي الحاد تي ڪڏهن بہ افسوس يا پڇتاءُ نہ ٿيو. هن کي پنهنجي الحاد ۾ ذهني سڪون ملي ٿو.“

ڪارل مارڪس

مارڪس سموري انساني تاريخ ۽ معاشرن جي ڇنڊڇاڻ ڪري، ان جي بنيادي مرض کي نہ رڳو سڃاتو پر ان جو علاج پڻ ٻڌايو. انساني معاشري جو مرض، مارڪس جي نظر ۾ ’نجي ملڪيت‘ آهي ۽ ماڻهن جو قبضو هجڻ آهي.

معاشري طرفان پيدا ڪئي ويندڙ دولت (پيداواري وسيلن) مٿان ٿورن

مارڪس جي زندگيءَ تي نظر ڊوڙائجي تہ معلوم ٿئي ٿو، تہ اوڻويهين صديءَ ۾ يورپ جي حالت ڇا هئي. سرمائيداري نظام ۽ ان کي سهارو ڏيندڙ رياستون تہ پنهنجي مڪروه استحصالي شڪل ۾ موجود هيون. مارڪس جيڪو انهن استحصالي رياستن مٿان پنهنجين لکڻين

۾ تنقيد ڪري رهيو هو سڄي حياتي بين الاقوامي دربدريءَ ۾ گذاري ڪڏهن جرمنيءَ ۾، ڪڏهن فرانس ۾ ۽ ڪڏهن لنڊن ۾. مارڪس خراب معاشي حالتن ڪري پنهنجا ٽي ٻار وڃايا. پر هو ڪميونسٽ نظريي جي شڪل ۾ هڪ اهڙو ٻار ڄڻي ويو. جيڪو هڪ ڏينهن سموري انسان ذات کي نجات ڏياريندڙ ثابت ٿيڻو آهي.

مارڪس "ڪميونسٽ مينيفيسٽو" ۽ "داس ڪيپيٽل" ڪتاب لکي، دنيا جي پورهيت ماڻهن کي هڪ نئين نظريي ڪميونزم سان هٿياربند ڪيو. هن جي ٺي نظريي جو اهو ڪمال هو. جو پهرين عالمي جنگ کان پوءِ دنيا جي نقشي تي هڪ نئين سوشلسٽ رياست سوويت يونين. لينن ۽ روسي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي سربراهيءَ ۾ قائم ٿي.

انساني تاريخ ۾ هي پهريون دفعو ٿيو (فرينچ انقلاب جي ناڪاميءَ کان پوءِ) جو پورهيتن جي راڄ واري هڪ حڪومت قائم ٿي. اهو مارڪس جي ڪميونسٽ نظريي جي فتح ۽ ان جو پهريون عملي روپ هو. اڳتي هلي دنيا ٻن بلاڪن ۾ ورهائجي وئي: سرمائيدار بلاڪ ۽ سوشلسٽ بلاڪ. جيتوڻيڪ سوويت يونين ٽُٽي چڪو آهي ۽ دنيا ۾ سوشلسٽ ملڪن جو بلاڪ هاڻي وجود نٿو رکي. پر پوءِ به اڄ دنيا جي پورهيت عوام کي مارڪس جي نظريي جي سخت ضرورت ۽ کوٽ محسوس ٿي رهي آهي. ڇاڪاڻ ته سرمائيداري نظام جي معيشت استحصال تي ٻڌل آهي. ٿي سگهي ٿو ته مستقبل ۾ مارڪس جي نظريي جي عملي رياستي شڪل ڪا ٻي هجي. جيڪا هن ڌرتيءَ تان انسان طرفان انسان جي استحصال کي ختم ڪري ڇڏي.

سگمنڊ فرائيڊ

فرائيڊ يورپ ۾ اهڙي دور ۾ جي رهيو هو جڏهن مذهب جي ماڻهن مٿان اڃا ڪافي گرفت موجود هئي. جنسي مسئلن تي ڳالهائڻ ۽ انهن کي اظهارڻ، هڪ منع ٿيل شيءِ (Taboo) ليکيا ويندا هئا. اهڙي ماحول ۾ فرائيڊ انسان جي جنسي جبلتن ۽ انهن کي اظهارڻ جي ڳالهه ڪري ڪکر ۾ ڄڻ ڪڙو هڻي ڇڏيو. هن انسان جي شعور جي گهٽ، پر لاشعور،

تحت الشعور ۾ انهن سان لاڳاپيل خوابن جون ڳالهيون وڏيڪ ڪيون. جيڪي ان دور ۾ بلڪل نيون هيون ۽ اڪثر ماڻهو، انساني ذهن جي لڪل انهن پاسن کي ڪا خاص اهميت نه ڏيندا هئا. فرائيڊ لاشعور ۽ تحت الشعور ۾ لڪل ۽ سانڍيل احساسن ۽ تصورن کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ علاج جو هڪ نئون طريقو دريافت ڪيو، جنهن کي تحليل نفسي (psychoanalysis) سڏيو ويو. اڄ علمِ اعصاب (neurology) ۽ نفسياتي بيمارين جي گهرڙياتي بنياد/سببن تي ڪيل جديد سائنسي تحقيق جي موجودگيءَ ۾، فرائيڊ جي تحليل نفسيءَ جي علاج جي طريقي جي ڪيتري اهميت ۽ افاديت آهي، اهو هڪ بحث طلب مسئلو آهي. اڄ نفسياتي بيمارين جي بڻ بنياد ۽ انهن جي جديد علاج ۾ گهڻي ترقي ٿي آهي، پر سگمنڊ فرائيڊ جي ڪيل تحقيقي ڪم کي پوءِ به نظرانداز نٿو ڪري سگهجي.

محترم ڪبير ڀيل هنن مضمونن ۾ ڪي اهڙا ادبي چاشنيءَ وارا جملا لکيا آهن، جن کي مان هتي دهرائڻ ۾ سرهائي محسوس ڪيان ٿو:

- ٻُڪ جنهن جي شڪل سُڪل پنن جهڙي هوندي آهي.
- ٻُڪ جو جاگرافيائي نقشو پورهيت جو پيٽ آهي.
- هيءَ ٻُکَ معيشت جي ڪميڻي وهنوار جو ناجائز اولاد آهي.
- اها ٻُک معيشت جي غير منصفاڻي ورڇ جو اولاد آهي.
- هن جي حياتيءَ جي ورانديءِ ۾ ٻالڪپڻ لفافي جيان اُڏامي رهيو هو.
- اهو سگمنڊ فرائيڊ، جنهن بنا نفسيات ائين آهي، جيئن سنڌوءَ بنا سنڌ.

ليڪڪ هنن شخصيتن جي فڪر جي سمنڊ کي هڪ ڪُوزي ۾ سمائي اسان آڏو پيش ڪيو آهي. مون کي اميد آهي ته هي ننڍڙو ڪتاب سنڌي پڙهندڙن جي معلومات ۾ وڌو واڌارو ڪندو.

ڊاڪٽر سڪندر مغل

مهاڳ

تي چٽنگ ڪري چمڪات اڃا

ڪبير ڀيل جو انساني تاريخ جا وهڪرا ڦيرائيندڙ ٽن عظيم شخصيتن، چارلس ڊارون، ڪارل مارڪس ۽ سگمنڊ فرائيڊ جي زندگي ۽ انقلابي ڪم بابت هي ڪتاب، تاريخ جي شاگردن، سياسي ڪارڪنن، ليکڪن، صحافين ۽ سِول سوسائٽيءَ جي ڪارڪنن لاءِ هڪ ريفرنس بُڪ آهي. هوئنن تہ انهن ٽنهي شخصيتن جي زندگي ۽ جدوجهد بابت تمام گهڻو ذڪر لکڻين ۽ ڳالهين ۾ ٿيندو رهي ٿو پر سندن شخصيت ۽ ڪم بابت ايترو تفصيل سان سنڌيءَ ۾ ڪو ڪتاب منهنجي نظر مان ناهي گذريو.

سنڌ جي وارياسن پٽن ۽ ذهني طور زرخيز ماڻهن جي خطي ٿرپارڪر ۾، هڪ هاري گهراڻي سان تعلق رکندڙ ڪبير ڀيل سياسي ساڄاهہ جي حوالي سان هڪ جاڪوڙي ڪردار آهي. لکڻ پڙهڻ ۽ سکڻ سيکارڻ جي حوالي سان ڪبير جهڙا متحرڪ نوجوان سنڌ ۾ قومي جاڳرتا ۽ جاڪوڙ لاءِ نهايت اُتساهہ جو ڪارڻ آهن. سنڌ جي سياسي تحريڪن جي بنيءَ مان ڪبير جهڙا پڇي راس ٿيل روشن خيال ذهن، سنڌي سماج کي نيون اڳيرايون ڏئي رهيا آهن. سلوٽي سنڌي ۾ لکيل سنڌس هن ڪتاب جي اهم خوبي ان جو عام فهم هجڻ آهي. عام طور تي مارڪس جي حوالي سان جدلياتيماديت، فرائيڊ جي جنسيات بابت بحث ۽ ڊارون جي ارتقائي نظريي تي ملندڙ ليک ڏکي ٻولي ۽ حوالن سبب پڙهندڙ کي جلد ٿڪائي وجهندا آهن. ڪبير انهن سمورين

اوڪين ڳالهين کي روزمره جي سلوڻي ٻولي ۽ سادن مثالن سان بيان ڪري، هن ڪتاب کي دلچسپ بڻايو آهي، جيڪو پڙهندڙن کي ڪنهن آڪاڻي جيان وڻندڙ لڳندو.

ويجهڙ ۾ سنڌ اندر مذهبي انتهاپسنديءَ جي واقعن ۽ ان اڳيان سينو ساهي بيهندڙ سنڌ واسين جي اتساهيندڙ مزاحمت وارن ڏينهن ۾ مون تاريخ مان پرائڻ لاءِ يورپ جي اونداهي دور جي هزارين ورهين ۽ ان مان جان آجي ڪرائيندڙ نئين جاڳرتا جي چار پنج سؤ سالن جي لاڳيتي جدوجهد تي تمام گهڻو مواد پڙهيو.

يورپ جي مفڪرن، سائنسدانن، محققن، چترڪارن، فنڪارن ۽ سياسي ڪارڪنن ڪيڏي نه زبردست جدوجهد ڪري، چرچ بادشاهت ۽ اشرافيه جي ٺڪساڻ کي پيچي پور ڪيو. اهو تاريخ جو اتساهيندڙ باب آهي. ان دور ۾ يورپ اندر عوام کي ذهني غلاميءَ جي سنگهرن مان آجو ڪرائيندڙ مفڪرن جي هڪ وڏي فهرست آهي. هي ٽيئي ڪردار به انهن سوين سون جهڙن ماڻهن ۾ شامل آهن، جن انساني تاريخ کي بات اونداهيءَ مان نجات جا گس ڏيکاريا.

اڄوڪي سنڌ جي حالتن کي سمجهڻ لاءِ سياسي ڪارڪنن ۽ ليکڪن کي يورپ جي اونداهي دور جي تاريخ ضرور پڙهڻ گهرجي. اونداهي دور جي يورپ ۽ اڄوڪي سنڌ ۾ ڪيتريون ئي هڪجهڙايون آهن.

سڪندريا جي فلاسافر هائيپيشيا کي عورتن بابت، پادرين جي مؤقف جي مخالفت ڪرڻ جي ڏوهه ۾ گهلي ماريائون. ڪاپرنيڪس، پادرين جي انجيل جي حوالي سان ڪيل ان دعويٰ کي رد ڪيو ته ڪائنات جو محور ڌرتي آهي. هن ثولي جي ان نظريي کي رد ڪندي تحقيق سان ثابت ڪيو ته دراصل ڌرتي سج جي چوڌاري ڦري ٿي. چرچ سندس ڪتاب De Revolutionibus کي به سؤ سال پابنديءَ هيٺ رکيو. برونو به ان ئي خيال جو حامي هو ته ساڳي وقت هن ڪائنات اندر هڪ کان وڌيڪ دنيائن جو تصور به ڏنو. چرچ کان مختلف خيال رکڻ جي ڏوهه ۾، برونو کي سن 1600ع ۾، روم ۾ جيئرو ساڙيو ويو. گليليو کي به ڪاپرنيڪس واري راءِ کي اڳتي وڌائڻ جي ڏوهه ۾ ڪافر قرار ڏنو ويو. ڪائنس معاني

وٺرايائون، پوءِ ڪيس نظربند ڪيائون. جنهن دوران 1642ع ۾ هو گذاري ويو. چرچ سندس ڪتابن تي به بندش وڌي. اهڙي ريت چرچ ڪان مختلف خيال رکڻ جي ڏوهه ۾ هزارين ماڻهن کي عذاب ڏنا ويا. چرچ هڪ ڏهڪاءُ پکيڙي رهيو هو ۽ يورپ واسي سندس رحم ۽ ڪرم تي هئا.

يارهين صديءَ کان پوءِ يونيورسٽيون کُليون ته مختلف فڪري ڌارائن ۽ سائنسي کوجنا لاءِ دروازا کُليا. انهن يونيورسٽين سان آيل فڪري اُڀار کي وڏو وقت لڳو. 15هين صديءَ کان پوءِ يورپ ۾ فڪري جاڳرتا جي لهر جنم ورتو. اٽليءَ جي شهر فلورنس کان شروع ٿيل جاڳرتا جي لهر يورپ جي ڪُنڊڪڙڇ تائين پکڙجي وئي. 16هين صديءَ ۾ سائنسي نظرين ۽ ايجادن چرچ کي لوڏي ڇڏيو. 1543ع ۾ ڪاپرنيڪس جي heliocentric نظريي چرچ ۾ زلزلو برپا ڪري ڇڏيو. ڪاپرنيڪس چرچ جي ان عقيدي کي للڪاريو جنهن ۾ ڪائنات جو مرڪز ڌرتيءَ کي قرار ڏنو ويو هو. ڪاپرنيڪس چيو ته دراصل سج ڪائنات جو مرڪز آهي ۽ ڌرتي ان جي چوڌاري ڦري ٿي. اڳتي هلي 17هين صديءَ ۾، گليليو ان ٿيوريءَ کي اڳتي وڌايو. رومن چرچ جي عدالت گليليو جي تحقيقي ڪم کي مقدس لکٽين جي ابتڙ قرار ڏنو.

چارلس ڊارون جي ارتقا واري ٿيوري به نه رڳو عيسائيت، پر ٻين مذهبن جي به انسان جي پيدا ٿيڻ واري ڏند ڪٿا کي رد ڪري ڇڏيو. 1859ع ۾، سندس ڪتاب (The Origin of Species) انسان جي ارتقا بابت هڪ بنهه مختلف نظريو پيش ڪيو. ڊارون ويهين ورهين تائين پنهنجي ان ڪتاب کي ڇاپڻ ۾ دير ڪئي، جو کيس انديشو هو ته برطانيا جي مذهبي اسٽيبلشمينٽ ڇتي ٿي پوندي. هن ڌرتيءَ تي مختلف ساهوارن جي اوسر بابت پنهنجي مشاهدن ۽ تحقيق جي آڌار اهو نظريو پيش ڪيو. جيڪو چرچ جي مذهبي عقيدي جي ابتڙ هو. 17هين صديءَ ۾ نيوٽن جي ڪشش ثقل واري قانون، فلڪياتي جسمن جي چرپر کي سمجهڻ لاءِ اهي بنياد فراهم ڪيا. جن تي جديد فزڪس جي عمارت ڪڙي ٿي آهي. ان کان اڳ ڏهين صديءَ ۾ پرنٽنگ پريس جي ايجاد ۽ مارٽن لوٿر پاران چرچ جي ڪوڙ بدوڙ کي پڌرو ڪرڻ کان پوءِ، چرچ جا بنياد ئي لڏي چڪا

هئا. پريس جي ايجاد سان بائيبل کي ڇاپي عوام تائين پهچائڻ ممڪن ٿي پيو جنهن سان انجيل مٿان چرچ جي هڪ-هٽي ختم ٿي وئي. اڳي پادري انجيل جي نالي تي پنهنجون هٿ ٺوڪيون تشريحون ڪندا هئا ۽ عام ماڻهن کي پتو ئي نہ پوندو هو تہ انجيل ۾ ڇا لکيل آهي.

مارٽن لوٿر جيئن تہ پاڻ بہ پادري هو، تنهن ڪري کيس خبر هئي تہ انجيل ۾ ڇا چيل آهي ۽ پادري ڪهڙا احوال ڪندا ٿا وتن. هن انجيل جو جرمن ٻوليءَ ۾ ترجمو بہ ڪيو جنهن سان عام ماڻهن کي انجيل بابت خبر پئي. هن پادرين پاران indulgences جو ڏنڊو رُلائي ڇڏيو جنهن هيٺ پادري ماڻهن کان ڏوڪڙ وٺي، کين گناهن جي معافي ڏياريندا هئا. لوٿر جو اعتراض هو تہ خدا کان ماڻهو پاڻ معافي وٺن، ان وچ ۾ پادرين کي پيسا ڏيڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. هن سوال اُٿاريو تہ پادرين کي خدا جو نائب ڪنهن مقرر ڪيو آهي؟ اهڙين ئي جيئن پاڻ وٽ بہ مولوين کي ٻارهين ۽ ختمن تي گهرائي، ڪانئن مرحوم جي مغفرت لاءِ دعائون گهرايون ويندڀيون آهن. مارٽن لوٿر جي thesis-95 واري دستاويز چرچ جي هڪ-هٽي کي لوڙهي ڇڏيو. لوٿر جو اهو دستاويز چرچ جي ورهاڱي جو بنياد پڻ بڻيو. ان سڄي جدوجهد جي نتيجي ۾ يورپ ۾ وڏي اُٿل پٿل آئي. اڳتي هلي فرانس انقلاب ۽ سوويت انقلاب عوامي سگهہ جا نوان مثال قائم ڪيا. چرچ ۽ بادشاهت جي تڏا ويڙهہ ٿي. سوويت انقلاب پنيان مارڪس ۽ اينگلس جو ڪم اهم محرڪ رهيو. مارڪس نہ رڳو موڙي ۽ سرمائيدار جي ڳانڍاپي کي سائنسي بنيادن تي سمجهايو پر هن طبقاتي سوال کي نظرياتي بنياد فراهم ڪيا، جيڪي اڳتي هلي سوويت انقلاب جو بنياد بڻيا. مارڪس جو ڪم انساني تاريخ ۾ انتهائي اهم تبديلين جو بنياد بڻيو. سوويت انقلاب، سڄي دنيا ۾ ڪاپي ڌر جي انقلابن جو بنياد رکيو ۽ سرمائيدار معيشت وارن ملڪن لاءِ وڏو مٿي جو سور بڻجي ويو. مارڪس انساني تاريخ ۾ اهم ترين تبديليءَ لاءِ جيڪا ذاتي ڀوڳنا ڀوڳي، اها تاريخ جو اهم باب آهي. تاريخ جا وڏا ڪم ڪرڻ جي قيمت بہ وڏي ڀرڻي پئي ٿي. ڏيهہ نيڪالي، معاشي ڏيوالپڻي ۽ جذباتي عذاب مان گذرندڙ مارڪس جي زندگيءَ جي ان پاسي کي

ڪتاب ۾ ڪافي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. مارڪس توڙي يورپ ۾ جاڳرتا لاءِ جاکوڙيندڙ هزارين ماڻهن ان ڏوهه جي ڳري قيمت ادا ڪئي. ڪيترن ئي نسلن اها قيمت ادا ڪئي، جنهن ڪان پوءِ وڃي هو جهالت جي ڳُگهه اونداهيءَ مان آجو ٿيو. انهن سمورن ڪردارن بابت تمام گهڻو مواد موجود آهي. انهن روشن خيال فلاسافرن، سائنسدانن، محققن ۽ ليکڪن جي زندگين جو احوال پڙهي اندازو ٿئي ٿو ته عظيم رڳو تن شخصيتن جو پروفائيل ناهي، دراصل هن ڪتاب ۾ اجوڪي سنڌ لاءِ سوچ جو سڏ آهي. انهن تنهي شخصيتن جنهن دور ۾ جدوجهد ڪيڏيون وڏيون قربانيون ڏيڻيون پيون ٿيون. هي ڪتاب ٿي ڪئي، اجوڪي سنڌ ان دور ڪان گهڻي مختلف ناهي. اهڙين مهان هستين ان دور ۾ هڪ پاسي عقيدي جي آڙ ۾، لکين ماڻهن کي ذهني طور غلام رکندڙ چرچ شاهيءَ کي علم ۽ عقل وسيلي للڪاريو ته ٻئي پاسي چرچ بادشاهت ۽ سندن ڳيجهو ٽولن جي استحصالي هٿڪنڊن خلاف عوام کي منظم ۽ متحرڪ ٿي ڪيو.

يورپ جي اونداهي دور مان جان آجي ڪرائڻ لاءِ، جاڳرتا جي جدوجهد به صدين جو سفر هئي، جنهن ۾ سوين مفڪرن سائنسدانن نه رڳو جانين جا نذرانا ڏنا، پر تحقيق، علم ۽ ايجادن وسيلي عقلي سوچ جا دروازا به کوليا. اڄوڪي سنڌ ۾ به مذهبي انتهاپسند ٽولا سماج کي يرغمال بنائڻ لاءِ ڪوشش ۾ رڌل آهن. سنڌي سماج سهپ، رواداري ۽ مذهبن جي ميلاپ جو مرڪز رهيو آهي. سنڌي سماج شاهه عبداللطيف جي ’عالم سڀ آباد ڪرين‘ واري عالمي امن جي فلسفي کي عملي شڪل ڏيندي، مختلف عقيدن جي باهمي احترام سان گڏ جيئڻ جو حوالو رهيو آهي. سنڌ جي انساني قدرن واري اها تاريخي سڃاڻپ انتهاپسند گروهن جي نشاني تي آهي. ويجهڙ وارن ورهين ۾، سنڌ اندر انهن گروهن هندو نياڻين جي جبري مذهبي تبديليءَ جو سلسلو شروع ڪري ڇڏيو آهي. ڪجهه عرصو اڳ عمرڪوٽ ۾ هڪ ڊاڪٽر کي توهين جي الزام هيٺ پوليس تحويل ۾ گولين جو بک بڻايو ويو. ان غيرقانوني ۽ غيرانساني عمل ۾ ملوث پوليس عملدارن کي انتهاپسند

گروهن پاران هار پارائي هيرو قرار ڏنو ويو. ان واقعي جي ردعمل ۾ سنڌ اندر روشن خيال حلقن هڪ عوامي جدوجهد شروع ڪئي آهي، جنهن کي ملندڙ موٽ مان اندازو ٿئي ٿو ته سنڌ واسين جي هڪ وڏي گهڻائي مذهب جي آڙ ۾ انتهاپسنديءَ کي سنڌ مٿان ٿاڦڻ کي رد ڪري ٿي. ملڪ نهڻ کان وٺي سنڌ مٿان لکين غيرقانوني ڏاريا به مذهب جي نالي تي مڙهيا ويا آهن ۽ سنڌ جي معدني، ساحلي ۽ ٻين قدرتي وسيلن توڙي ٽيڪسن جي آمدنيءَ کي به مذهب جي نالي ۾ هڙپ ڪيو ويو آهي. سنڌ واسي مذهب کي عوامي ورثي مٿان ڏاڙي لاءِ استعمال ڪرڻ کي ڀرين ڏينهن کان رد ڪندا رهيا آهن.

سنڌ جو سيڪيولرازم ڪنهن مذهب جي خلاف ناهي، پر اهو مذهب جي بنياد تي ٻين مذهبن وارن ماڻهن کي محڪوم بنائڻ ۽ سماج کي غارن جي دور ۾ ڌڪيلڻ وارن روين جي خلاف آهي. هڪ مذهبي جماعت جي اڳواڻ جڏهن اسلام جي نالي تي سنڌ ۾ ڏارين جي آبادڪاريءَ جي حمايت ڪئي، ته سڄي سنڌ مذهب جي نالي تي سنڌين کي ٿورائيءَ ۾ بدلائڻ واري ان حمايت کي سختيءَ سان ٺُڏي ڇڏيو. هن صورتحال ۾ سنڌ کي به ٻارون، مارڪس ۽ فرائيڊ جهڙن ڪردارن جي ضرورت آهي، جيڪي سنڌ ۾ انتهاپسندي ۽ وهم پرستيءَ خلاف مزاحمت ڪن ۽ پيڙهيل طبقن جي وسيلن جي ڦرلٽ خلاف آواز اٿارين.

ڪبير ڀيل جو هي ڪتاب سنڌي نوجوانن جي سياسي سکيا جي حوالي سان اهم مواد فراهم ڪري ٿو. هن قسم جا ڪتاب، مضمون ۽ سوشل ميڊيا جو مواد سنڌ ۾ جاڳرتا جي جدوجهد لاءِ انتهائي اهم آهن. ڪبير جهڙا سجاڻ سياسي ورڪر سنڌ جي قومي حقن واري جدوجهد لاءِ نهايت اهم ڪردار ادا ڪري رهيا آهن. سنڌ ۾ عقلي سوچ ۽ سائنسي روين کي پکيڙڻ جي ڪوشش ۾ هن قسم جو مواد نهايت واڪاڻ جوڳو آهي.

نصير ميمڻ

اسلام آباد

پنهنجي پاران

انساني تاريخ جي رڻ ۾ ڪجهه اهڙا ڏاها فرد ڦُٽا آهن، جن انتهاپسنديءَ جون اکيون ڪڍي، پنهنجي پيرن هينيان ڏيئي، روايت پسنديءَ جا سمورا ليڪا لتاڙي، وقت جي بي رحم واچوڙن سان تاريخي ويڙهه ڪئي آهي. اها ويڙهه بُنيادي طرح عقيدي ۽ عقل جي ويڙهه آهي، اونداهي ۽ روشنيءَ جي ويڙهه آهي، ظالم ۽ مظلوم جي ويڙهه آهي، سچ ۽ ڪوڙ جي ويڙهه آهي، صحيح ۽ غلط جي ويڙهه آهي، سٺي ۽ خراب جي ويڙهه آهي ۽ خوبصورتي ۽ بدصورتيءَ جي ويڙهه آهي.

چارلس ڊارون، ڪارل مارڪس ۽ سگمنڊ فرائيڊ، تاريخ جي ساز جي تند تپائيندڙ اهي تندرست ذهن هئا، جن انساني شعور جي ارتقائي سفر مان فڪر انگيز نتيجا اخذ ڪري، انهن کي تخليقي، تنقيدي ۽ تحقيقي رنگ ڏيئي، پنهنجن نون ۽ عظيم نظرين جي خوبصورت ڪهڪشان جوڙي، عقيدن، غلط فهمين ۽ مونجهارن جي ڪاري رات ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ ثابت ٿيا.

البت جتي جياپي جي جنگ لاءِ تلوارن جا رُڪا وات رتورت ٿيا آهن ۽ سوڀ جي شڪار لاءِ گهوڙن جي ٽاپولين ڪان وٺي بارود جي بدبو ۽ بندوقن جي نڪائن تاريخ جو سُک ڦٽايو آهي، اُتي قلم جي نوڪ سان لکيل سچ، شعور ۽ سونهن جون ڪمال، ڪهاڻيون تاريخ جي هنج ۾ دادلي ٻار جيان رهيون آهن. جنگجو هٿيار سان ماڻهو ماريندا آهن ۽

انقلابي مفڪر نظريي سان ماڻهو جياريندا آهن. عظيم آهن اهي انسان، جيڪي پنهنجي جيءَ کي جوکي ۾ وجهي، پيٽ ٻُڪايل، پيرن اگهاڙن ۽ عقيدن جي ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل ماڻهن لاءِ روشنيءَ جو ڪرڻو ثابت ٿين ٿا. بي زبان ماڻهن جو آواز انڊن لاءِ اکيون، ٻوڙن لاءِ ڪن ۽ غلامن لاءِ آزاديءَ جو شعور ثابت ٿيندا آهن. جيڪي اکيون ڳوڙهن جون بند ڳليون، خوابن جا خيما ۽ عمل جون عاشق هونديون آهن. اهي تاريخ جي اُڀ تي تارا بڻجي چمڪنديون آهن.

چارلس ڊارون سائنس جي دُنيا ۾ ارتقا جو نظريو ڏيئي، ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ واري روايتي ڏندڪٿا جو ڪنڌ ڀڃي ڇڏيو. ڪارل مارڪس ڪميونزم جو نظريو پيش ڪري، مظلوم عوام جي ڏکهي غلاميءَ جي ڪنڌ تي لت ڏيئي، سرمائيدارن جون ننڊون حرام ڪري ڇڏيون ۽ سگمنڊ فرائيڊ انساني روين جو شارح بڻجي دماغ جي دنيا جون ڳالهيون ماڻهن کي سمجهائي، اجاين وهمن جون وسٽيون اجاڙي ڇڏيون. انهن انسانن جو انساني شعور جي اوسر ۽ پنڌ ۾ فخر جوڳو تعميري ڪردار آهي. انهن انسانن پنهنجي حياتيءَ جو داستان تاريخ ساز بڻائڻ لاءِ اک اُلٽي ڌاري ۽ تنقيد جهڙي بي رحم تير جي گهاءَ کان بالاتر بڻجي، نوان اتساهيندڙ علمي ۽ فڪري ڪم ڪيا. انهن ڪمن جي ايتري اهميت آهي، جو شايد اهي ماڻهو ان ڏس ۾ اها علمي چال نه هڻن ها ته انسان جو شعوري پنڌ اجا گهڻو پوئتي ۽ پراهون هجي ها.

قومي ڦُرلٽ ۽ طبقاتي گهاٽي ۾ پيڙهيل سنڌي سماج جي فڪري بيهڪ ڪجهه ان قسم جي آهي، جو علمي غربت جو راڄ آهي. شڪ، سوال ۽ سچ جي ڳولا وارو زندگي گذارڻ جو غيرروايتي انداز صحيح معنيٰ ۾ متعارف نه ٿيڻ ۽ انقلابي سياست، سائنس ۽ نفسيات جي اڻجاڻائيءَ جي عذاب، وهم پرستي، عقيدي پرستي، ڏيوالپڻي ۽ خوف کي ايترو ڄمائيو آهي، جو سوال ڪرڻ ڪفر تي پيو آهي. عوام جي گهٽائي اڄ به غربت، غلامي، بي حسي ۽ بيوسيءَ جو تقدير تي الزام هڻي ٿي؛ پوڙهن، پنڊتن ۽ پيرن کان پاڻي پڙهائي ۽ ڌاڳو وَٺائي ٿي. جيڪي پاڻ پيٽ ۾ سور پوڻ تي فليجل مان ٺيڪ ٿيا ٿين ته سائوٿ سٽي ۽ آغا خان

کان اورتي بيهن ٿي نٿا! اهڙي قسم جي فڪري پسماندگيءَ واري سماج ۾، هن ڪتاب لکڻ جو مقصد سنڌي سماج ۾ انهن ٿنهي مفڪرن جي حياتي ۽ فڪر کي متعارف ڪرائڻ آهي، تہ جيئن سائنس، سياست ۽ نفسيات بابت ماڻهن جا مونجهارا دور ٿين ۽ هو جهالت سان جنگ جوٽڻ جي جرئت ڪن.

بنيادي طرح هي هڪ تحقيق طلب فڪري موضوع آهي، پر هن ڪتاب کي مون تخليقي نثر ۾ لکڻ جي ڪوشش ان ڪري ڪئي آهي، جو اڪثر اسان جا نوان پڙهندڙ اصطلاح پسنديءَ جي لُبيل ڏُکي ٻوليءَ کي سمجهي ناهن سگهندا ۽ اٿين ڏکي ٻوليءَ جو عذاب انهن کان مطالعي جو شوق پڻ کسي وٺندو آهي. مون انهي عيب کي محسوس ڪندي، ڏُکين نقطن کي آسان ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. آئون اها دعويٰ نٿو ڪريان تہ هي ڪتاب متان ڪٿي ادبي چُڙواڳيءَ کان خالي هوندو يا عالمانہ سنجيدگيءَ سان ڀرپور هوندو، ٿي سگهي ٿو تہ هي ڪتاب ٻنهيءَ جي سرحد هجي.

آئون ٿورائتو آهيان ڪامريڊ بخشل ٿلهي جو جنهن مختصر وقت ۾ ڪتاب ايڊٽ ڪري ڏنو. وڏي مهرباني جاويد راڄپر، ناديہ ۽ عزيز گل جي، جن منهنجي ان علمي پورهيي ۾ هٿ ونڊايو.

هيءَ منهنجو پهريون ڪتاب آهي. آئون محدود مطالعو ۽ مشاهدو رکندڙ سيکڙاٽ آهيان. جنهن ڪم کي درست سمجهندو آهيان ۽ ضرورت محسوس ڪندو آهيان، انهي کي مڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. توهان جي مطالعاتي ۽ علمي اک ئي وڏيڪ فيصلو ڪري سگهندي تہ آئون توهان کي هن ڪتاب ذريعي ڪيتري معلومات، ذهني سڪون ۽ قلب جو قرار ڏيئي سگهيو آهيان!؟ توهان جي راءِ ۽ اصلاحي تنقيد منهنجي علمي پنڌ کي وڌيڪ سگهہ ۽ سياڻپ بخشيندي

ڪبير ڀيل

10 نومبر، 2024ع

چارلس ډارون

12 فيبروري، 1809ع-19 اپريل، 1882ع

1

هيءَ ان زماني جي ڳالهه آهي، جڏهن ماڻهو نينهن پريا نياپا خطن ۾ پريءَ انتظاريءَ جو عذاب خوشيءَ سان قبوليندا هئا. اجا وقت جي هٿ تي لاٽونءَ جيان تيز ڦرندڙ حياتيءَ جي حصي ۾ هوائي جهاز، موٽر گاڏي، ٽيليفون، ڪمپيوٽر، بلب، ٽيليويزن، ريڊيو ۽ ريفريجريٽر جهڙيون سهولتون ڪونه آيون هيون. ڏکي سفر جي مسافري ساموندي جهازن جي ٻلي هوندي هئي ۽ ننڍي مسافريءَ جو بار بيل گاڏين، ٽانگن ۽ اُٺ گاڏين تي هوندو هو. عقل جون آڱريون زماني جا زلف ڇُهنديون هيون ته عقيدو ٽپي ٽانڊو تي پوندو هو. سبب ۽ نتيجي جو شعور پيرڙا ڪٽي رهيو هو ۽ فرانسيسي انقلاب جون اضطرابي لهرون سموري يورپ کي لوڏي رهي رهيون هيون. پاڻ ڳالهه ڪري رهيا آهيون اوڻويهين صديءَ جي!

اوڻويهين صديءَ جو اڱڻ انتهائي خوبصورت آهي، ان ڪري نه ته خيال پرستيءَ جا خماريل صبح ٽيڻ جا خواب نه ڏسندا هئا. پر ان ڪري جو اوڻويهين صدي تاريخ جي عدالت ۾ پنهنجو فڪري ڪيس وڙهڻ لاءِ دليلن، ثبوتن ۽ شاهدن سان پيش ٿي هئي ۽ ڪيس کٽي ڏيکاريو هئائين، جنهن جو شان مان سان جشن، سائنسي فڪر ۽ سماجي شعور اڄ به ڪندو رهي ٿو.

هينئر جڏهن هيءُ ڪتاب توهان جي هٿن ۾ آهي ۽ توهان جون اقبال مند اکيون صفحن جو سير ڪري رهيون آهن ته توهان اهو ضرور سوچيندا هوندا ته مون سؤ سالن کي ڪيسي ۾ وجهي، تاريخ جي سيني

تي گلاب جيان ڦٽي ايندڙ اوڻويهين صديءَ جو تعارف ڇو ڪرايو آهي؟ ڇو جو آئون توهان کي هڪ وڏي ماڻهوءَ سان ملاڻ وڃي رهيو آهيان. ان ڪان اڳ جو اهو ماڻهو اچي توهان جي دل ۾ ديرو ڄمائي ويهي رهي، سڀ ڪان پهرين سمجهي وٺو تہ وڏو ماڻهو اهو ناهي، جنهن وٽ ڏن دولت جا انبار آهن. پر وڏو ماڻهو اهو آهي، جنهن جي ڏن دولت سرت ۽ سمجه آهي، ۽ ظاهر آهي آئون توهان کي جنهن انسان سان ملائيندس، ان جي تعريف مان دنيا اڄ تائين ڍاپي نہ ٿي. ۽ ان ماڻهوءَ سان ملڻ لاءِ توهان کي بس ڌيان جو لباس پاتل هجي ۽ پروڙ جي پرفيوم لڳل هجي.

هو جڏهن ڄائو هو تہ 'اوئان اوئان' جو آواز فقط ڪمري جي خاموشي چيري سگهيو هو. پر جڏهن هن مٿان اڏرُوٽ عمر لٿي ۽ هن جو نظريو ظاهر ٿيو تہ سمورن مذهبن جي عقيدن جا بُت ڀڃي ڀور ڀور ٿي پيا هئا ۽ 'توبهہ توبهہ!' جا آواز دونهين جي لاٽ جيان پري پري تائين پکڙجي ويا هئا. هو هڪ سٺي شاهي گهر ۾ ڄائو هو. سندس گهر جي پويان هڪ درياهہ شينهن جيان گجگوڙ ڪري وهندو هو. ان جون ڇوليون لتا جي آواز جهڙا دل آويز سُر آلاپينديون هيون. درياهہ جي ڪناري تي ڀانت ڀانت جا پکي پيار جا نوان گيت ڳائيندا هئا. گلن ڦُلن جي سڳنڌ تي ڀونئر اچي ڀيرو ڪندا هئا ۽ درياءَ پرسان ئي لاتوڙي جهڙي هڪڙي ٽڪري هوندي هئي. ٽڪريءَ ۾ فطرت جي سڏ جا پڙاڏا، درياءَ بادشاهہ جا لشڪارا، پوپٽن ۽ گلن جي گفتگوءَ جا پُرامن آواز، موسم ۽ ماحول، صفا اکين سان ٻُڌڻ جهڙي موسيقي لڳو پيو هوا!

هو ننڍڙو هو تہ قميص ڪلهي تي رکي، پاڙي وارن شرارتي ٻارن سان سمنڊ تي وهنجڻ ويندو هو. اڃا هو ٻالڪپڻ جي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيو هو، زندگيءَ جي پنڌ جي ڏکهي مسافري باقي هئي تہ اٺن سالن جي عمر ۾ سندس پيار وچان لولي ۽ لولو ڏيندڙ امڙ گذاري وئي. هر ٻار جيان هن جي دل مٿان بہ درد جي دونهين جا بادل ڊوڙڻ لڳا. هن جي ماڪ جي ڦڙن جهڙي شفاف دل اڃا امڙ جي وڇوڙي جو عذاب مس سهي رهي هئي تہ ساڳئي سال کيس اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. اها بهار جي موسم هئي، پر هن جي دل سرءُ جي گهاٽي گهيري ۾ هئي. هي فقط هڪڙو سال اسڪول ويو. هن

کي ڇيو ويو تہ هي سنڊس پيپڻ ڪيٽرين کان پڙهائيءَ ۾ ڄڏو آهي. اُن جي وڇونءَ جي ڏنگ جهڙي وچوڙي کان اڳ ۾ اسڪول ۾ داخلا کان پهريان ئي هن جي دل ۾ فطرت جا فانوس ٻرڻ شروع ٿي ويا هئا. ٻار مٽيءَ جا رانديڪا ٺاهيندا آهن، واريءَ ۾ پيوت ٿي ريل ۾ ڊوڙون پائيندا آهن يا ماءُ سان ضد ڪري پاڻيءَ واري چانهہ جا بہ پيالا ڏوڪي ويندا آهن. پر هو بلڪل بہ نئون ۽ نرالو هو.

طبعي تاريخ جو شوق ۽ خاص ڪري ان مان نتيجا اخذ ڪرڻ جو جذبو هن جي سمورن بقايا شوقن کان گوءِ کڻي ويو هو. ڪُتا، ٻلا ۽ ڪوئا هن جا گهاٽا دوست هوندا هئا. هو ٻوٽن جا نالا ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪندو هو ۽ گُل ڏسي، ان جي ٻوٽي کي سڃاڻڻ جي اُڃ هن جي دماغ جو گلو خشڪ ڪري ڇڏيندي هئي. هن مختلف سِڳ، مڇري، سڳن ۽ ٻيون مختلف معدني شيون جمع ڪرڻ شروع ڪيون هيون. شين کي جمع ڪرڻ جي جنون هن کي بااصول، حقيقت پسند ۽ فنونِ لطيفہ ۾ باڪمال بڻائي ڇڏيو هو!

هن جي حياتيءَ جي ورانڊي ۾ ٻالڪپڻ لفافي جيان اُڏامي رهيو هو. شرارت ۽ شوق سان ڀرپور ٻالڪپڻ... هو ماڻهن جو ڌيان ڇڪائڻ لاءِ دلچسپ قسم جا ڪوڙ پڻ هڻندو هو. هڪ ڏينهن درست وقت جي تہ خبر ناهي، پر سج صفا گهر مٿان اچي ويهي رهيو هو. هي ان وقت لڪندو لڪندو ويو ۽ گهر جي بلڪل ڏورو پريان آباد باغ مان ميوا پٽي آيو ۽ گهر جي ڀت وٽ پوري ڇڏيائين ۽ پوءِ وڏي آواز ۾ چيائين: اچو اچو، هي ڏسو مون زمين ۾ پوريل صفا تازا تازا ميوا ڏٺا آهن. اهڙا ڇرڪائيندڙ ڪوڙ هڻڻ تي وقتي طور هي گهڻن جي نظرن جو مرڪز بڻجي ويندو هو.

فطرت جي جهول ۾ پيل نراليون شيون پرکڻ جو عشق هن جي سر تي سوار هوندو هو. هن کي بيضا جمع ڪرڻ جو تمام گهڻو شوق هوندو هو ۽ ڪنڊيءَ سان مڇي مارڻ جو پڻ! هو اڪثر مهاڻن سان گڏجي درياهہ تي ويندو هو ۽ ڪُنڊيءَ ۾ لِٽ ڦاسائي، درياهہ ۾ ڇڏي، سڄو ڏينهن درياهہ جي ڪناري تي گذاري ڇڏيندو هو. مهاڻا پيٽ ۾ لڳل ٻُڪ جو ڪندو ڪڍڻ لاءِ ڪُنڊي ڦاسائيندا هئا ۽ هي فطرت جي منجهيل سُٽ

سلجهائڻ لاءِ ڪنڊي ڦاسائيندو هو. مهاڻا ۽ مڇيون مري ويون، پر سائنس جي ليليٰ جو مجنون زنده آهي!

هي هو تہ ڪُتن جو دوست، پر هي جڏهن ڇهين ڪلاس ۾ هوڻ اسڪول ويندي هڪ ڪُتي کي هن ڪن ۾ زور سان چڪ هنيو هيو. ڪُتي اهڙا تہ اُپ ڏاريندڙ ڪوڪٽ ڪيا هئا، جو هن جي دل پڇتاءَ جي احساس ۾ ائين ڦاسي پئي هئي، جيئن معصوم ٻار جي آڱر در ۾ اچي چيپاٽجي ويندي آهي. پوءِ سڄي زندگي جڏهن هي اُتان گذرندو هو تہ هن جي ڪنن ۾ ان ڪتي جي ڪوڪن جا پڙاڏا پيا گونجندا هئا.

جڏهن خزان ڌرتيءَ تي لهندي آهي تہ وڻن مان پن ڪِرندا آهن ۽ جڏهن خزان دل تي لهندي آهي تہ اکين مان ڳوڙها ڪِرندا آهن. هي پن-ڇڻ جي موسم هئي، وڻن جا والا ڇٽي رهيا هئا ۽ هوڏي هوا، ڇٽيل پن اُڏاري رهي هئي. قميص ڪُلهي تي رکي سمنڊ تي وهنجڻ لاءِ وڃڻ واري ٻارڙي، ڪتي کي ڪن ۾ چڪ پائيندڙ شرارتي، جيت گڏ ڪرڻ جي جنوني ۽ مڇي ماريندڙ درياءَ واري ڇوڪري جو ٻالڪپڻ هاڻ جوانيءَ طرف وکون وڌائي رهيو هو. پرائمري اسڪول ۾ هن کي ڪمزور شاگرد قرار ڏنو ويو هو. تنهن ڪري سندس پيءُ پنهنجي دوست ڊاڪٽر بٽلر جي اسڪول ۾ داخل ڪرايس، جيڪا ان وقت جي گهٽي مشهور درسگاهه هُئي. هي اتي ست سال پڙهيو. ان دوران هن جي مٿين چپ جي مٿان جوانيءَ جي ساوڪ ڦُٽي چڪي هئي. هُو سورهن سالن جو ٿي ويو هو!

بٽلر جو اسڪول هن جي درست پرورش نہ ڪري سگهيو. ڇاڪاڻ جو اُتي پراڻي يوناني طرز جي پڙهائي هوندي هئي ۽ بورنگ ڪلاس هلندا هئا. هو ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ مهارت حاصل ڪري نہ سگهيو هو. ڪتن، ٻلن، ڪوئن، پوپٽن، ڏيڏرن ۽ مڇين کي گڏ ڪرڻ سان گڏ هن جو ٻيو شوق شاعري هوندو هو، جيڪو سندس دل جي آسمان تي لغڙ جيان پيو اُڏامندو هو. هي ۽ هُن جهڙا ٻيا دوست سڄو ڏينهن شاعريءَ جي مصرعن ۾ مُنڊا پيا هوندا هئا. اسڪول ۾ هن کي ورجل ۽ هومر جون پنجاهه سٽون رٽائيندا هئا، پر ان مشق کي فضول سمجهندي، هي هوريس جا ريل گاڏي جيڏا ڊگها نظم پيو پڙهندو هو، جيڪ[illegible] نظم هن

جي دماغ ۾ خوشبوءِ جيان پکڙجي ويندا هئا ۽ هو انهن مان لطف اندوز پيو ٿيندو هو.

هن جڏهن اسڪول ڇڏيو ته هن جي عمر نه وڏي هئي ۽ نه ننڍي، مطلب ته سندس عمر جوانيءَ جي مها منج تي مهمان خاص بڻيل هئي! هن کي يقين هو ته سندس مائٽ ۽ اُستاد ڪيس عام شاگرد جي معيار کان به گهٽ سمجهن ٿا. هڪ ڏينهن ته هن جي پيءَ غور سان جائزو وٺندي چٽي ڇڏيو ته توکي ڪنهن ڳالهه جي پرواهه ناهي، سواءِ ڪتن ۽ ڪوئن جي پويان پڄڻ جي. انهن افعالن سان تون منهنجي ۽ پوري خاندان جي عزت مٽيءَ ۾ ملائيندين.

هن جي جوان ٿيڻ تائين جيڪي به سرگرميون هن طرفان ڪيون ويون هيون، ان حساب سان هي مائٽن جو ڪپوت پٽ ۽ اُستادن جو نافرمان شاگرد سمجهيو ويو هو. هن جي هڪڙي ڳالهه ڏيئي جي لاٽ جهڙي هئي، جيڪا بعد ۾ مشعل بڻي. اها هئي هُن جو عجيب شين کي پرکڻ جو ولولو ۽ ڏُکيائين کي سمجهڻ جي اٽڪٽ خواهش. هو مختلف ڪتاب پڙهڻ جو شوقين هو ۽ عام طور تي ٿلهين ٿلهين پتين ۾ ڊهيل ڊٺل جهڙين درين ۾ ويهي پيو ڪتاب پڙهندو هو. اسڪول جي ڏينهن ۾ هن کي هڪ ڪتاب عجائباتِ عالم هٿ اچي ويو. ان کي پڙهيائين. اتان هن ۾ پري پري جا مُلڪ ڏسڻ جي خواهش پيدا ٿي، جيڪا پوءِ سامونڊي سفر جو مُحرڪ بڻي.

هن ۾ شڪار ڪرڻ جو شوق ڪنهن ديوَ جيان جاڳيو هو، پر اهو نطرت دوستيءَ جي پهاڙ ۾ پُورجي ويو. هڪ دفعي هو هڪ ساحلي علائقي ڏانهن ويو، اتي ڪاري ۽ ڳاڙهي رنگ جي هڪ ڪينئين هن کي حيران ڪري ڇڏيو. هو جيڪا به نئين شيءِ ڏسندو هو، اها هن لاءِ حيراني ۽ اُڻ تُڻ جو سبب بڻجندي هئي. هن هيڪر سوچيو ته انهن کي ماري گهر کڻي اچي، پر يڪدم خيال آيس ته جيئَن کي مارڻ ڪو چڱو ڪم ڪونهي.

اسڪول جي ختم ٿيڻ تائين هن جي وڏي ڀاءُ ڪيميا ۾ ڪافي ڪم ڪيو هو، جيڪو هن کان اڳ ساڳي يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو هو.

هُن گهر ۾ هڪ تجربي گاهه ٺاهي هئي، جيڪا گهر جي اندر باغ ۾ هئي. هن کي به اجازت هئي ته هو تجربي گاهه ۾ وڃي پاڻ کي ڪم ۾ هٿ ونڊائي. هن اتي هينري پارڪس جي (Calalism Chemical) تي ڪم ڪيو. اهو ڪم هن لاءِ تمام گهڻو اهم ثابت ٿيو. ايستائين جو هو رات جو دير تائين ان تي ڪم ڪندو هو. اسڪول دوران هي عرصو هن لاءِ تمام گهڻو فائديمند ثابت ٿيو، ان لاءِ ته ان عرصي دوران هن تي سائنسي تجربن جو علمي مفهوم واضح ٿيو هو.

هن ڪيمسٽريءَ تي ايترو ڪم ڪيو جو اسڪول جا ٻيا سڀ شاگرد هن کي 'گئس' چوندا هئا. هي گئس جي نالي سان سڄي اسڪول ۾ مشهور ٿي ويو. ڪيڏانهن ويندو هو ته طنزيه انداز ۾ چوندا هئا، گئس ٿو وڃي! ايندو هو ته چوندا هئا، گئس پيو اچي! مطلب، گئس هن تي نالو پئجي ويو. هو سائنس جو عاشق هو ۽ معشوقه هن جي سائنس هئي.

هڪ ڏينهن ته ماڳهين اُستاد متس ڏمرجي ڳاڙهو لال ٿي ويو، اهڙو جهڙو ٽانڊو! چيائين، 'تون رڳو اجاين ڪمن ۾ پنهنجو وقت ٿو ضايع ڪرين، ڪم جو ناهين. خام آهين، ڪجهه به نه ڪري سگهندين ڪجهه به...'

پرائمري اسڪول ۾ هڪ سال پڙهيو. اتان نڪمو چئي ڪيڏيائونس. پٽس بٽلر جي اسڪول ۾ داخل ڪرايس. اتي چيائون، 'ڪمزور آهي.' وري بابا ڪيمبرج يونيورسٽي موڪليس. اتي تعليمي نصاب ۾ عدم دلچسپي پيدا ٿيس. تعليمي ادارن ۾ هن کي جتان ڪتان ڌڪاريو ويو يا وري هن جي دل پرجي ٿي ويئي. چاڪاڻ جو هن جي دماغ ۾ تحقيق جو تارو چمڪي رهيو هو ۽ دل ۾ شوق جا ڦوٽا ٽهي ۽ ٻهي رهيا هئا. اسڪول ۾ هن جي ڪارڪردگي چڱي ڪانه هئي، تنهن ڪري پيءُ هن کي اسڪول ڇڏائي، سندس ڀاءُ سان گڏ ايڊن برگ يونيورسٽيءَ موڪليو، جتي هو 2 سال پڙهيو، پر اتي پڻ سندس دل ڪٿي ٿي ويئي ۽ اتي به هي پنهنجا تحقيقي تجربا ڪندو رهيو.

ڪيمبرج يونيورسٽيءَ ۾ ٻه سال مڪمل ڪرڻ پڄاڻان، جڏهن هن جي مائٽن کي اوچتو خبر پئي ته هي ڊاڪٽر ٿيڻ نٿو چاهي ته مائٽن خط ۾ جواب لکي موڪليس ته پوءِ ڪيس پادري ٿيڻ گهرجي. هن ڪجهه

وقت لاءِ وڃي پادري ٿيڻ لاءِ گهربل علم به پڙهيو. انهن ئي ڏينهن ۾ هن جي زندگي تبديل ڪندڙ ۽ تاريخ جو وڏو ماڻهو بنائڻ لاءِ هڪ خبر هڪ خط جي صورت ۾ وٽس پهتي. اهو خط هن جي دوست هينسلو ٽپال ذريعي هن کي موڪليو هو. جنهن ۾ لکيل هو ته برطانيا سرڪار مختلف لاپتا علائقا ڏسي وائسي فتح ڪرڻ چاهي ٿي ۽ ان سلسلي ۾ ايڇ. ايس. ايم بيگل 2 نالي ساموندي جهاز ذريعي سفر شروع ٿيندو. سرڪار کي هڪ اهڙي فطرت دان جي ضرورت آهي، جيڪو انهن سان گڏ هجي.

هن جي جڻ ڀاڳ پڙي کلي وئي! ڪيس مائٽن موڪل نٿي ڏني. مامي کي چورائي. زوريءَ موڪل ورتي. پنهنجا ٽپڙ کڻي جهاز ۾ وڃي ويٺو. جڳهه هئي ڪونه. صفا سوڙهه ۾ ڪڪڙ ٿيو ويٺو رهيو. بحري جهاز ٻن سالن جي سير لاءِ نڪتو هو. سمنڊ ۾ جبل جيڏيون ڇوليون جهاز سان ٽڪرائجنديون هيون. جتي جتي جهاز ڪنهن ٻيٽ تي بيٺو ٿي، ٻيا پنهنجو ڪم ڪندا هئا. پر هي جيت ۽ پنڊپهڻ گڏ ڪندو پيو وتي! جهاز ۾ مختلف ٻيٽن ۽ علائقن ۾ هن حيرت انگيز جيت پنڊپهڻ ٿيل ڏٺا، جن کي ڏسي، هن تي فطرت حيرت جا نوان تاڪيا کوليندي وئي. هو سمورا جيت، جانور ۽ هڏا جهاز ۾ گڏ ڪندو ويو. ائين هو دنيا جا وڏا وڏا ٻيٽ ۽ علائقا گهميو ۽ مختلف شيون سکندو رهيو ۽ ان سموري سفر جي روئداد هو پنهنجي ڊائري ۾ لکندو رهيو. ٻن سالن لاءِ نڪتل جهاز کي پنج سال لڳي ويا. پنجن سالن کان پوءِ جڏهن هو واپس وطن وريو ته هن مٿان ارتقا جو راز کلي چڪو هو.

هن ايندي ئي لکڻ پڙهڻ جو ڪم تيز ڪري ڇڏيو ۽ سندس جواني پڻ هاڻ آهستي آهستي پوڙهپڻ ڏانهن وکون کڻڻ لڳي هئي. شاديءَ جو سوال به هن اڳيان اچي ڳَرُ ڪٽي ويهي رهيو. سندس خيال هو ته شادي منهنجي ڪم ۾ رڪاوٽ بڻجندي، ان ڪري نه ڪندس. نيٺ هن ايما نالي هڪ ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي، جنهن جا شفتالوءَ جهڙا ڳل ۽ گهنڊيدار وار هئا ۽ ڳلن ۾ ڇُڳهه هئس. هن جي شادي ۽ هن جو پهريون ڪتاب هڪ ئي سال رونما ٿيا، پر هي شهرت جي بلندين تائين تڏهن پهتو، جڏهن هن نسلن جو بڻ بنياد (The Origin of Species) لکيو.

هن کي چالاڪيءَ ۾ سادگي ۽ سادگيءَ ۾ چالاڪي رکندڙ سهڻي ايما مان چوڏهن ٻار ٿيا. ايما ننڍڙي هئي ته انبڙيءَ مهانڊي هوندي هئي وڏي ٿي ته سندس چهرو چيريل ڏاڙهونءَ جهڙو ٿي ويو. جڏهن ايما سان هن لانئون لڌيون ته سندس شاديءَ ۾ خاندان جا ڪل اٺ ڀاتي شريڪ ٿيا هئا ۽ ٻيا مهمان دوست هئا. ايما هن جي سؤٽ هئي. هن وٽ هاڻ فقط هڪڙيون پتيون هيون ۽ ٻيو وقت هو. وقت گهوڙو ته ڪونه هو جو سندس واڳ هٿن ۾ وٺي ڪيس روڪي سگهي، تنهن ڪري هي بس لکندو رهيو. هن ڪل چوڏهن ڪتاب لکيا، جن مان نسلن جو بڻ بڻياد (The Origin of Species) ۽ (The Descent of Man) گهڻو مشهور ٿيا. وهي جي هن واٽ تي بيماريءَ جهڙي بلا اچي منهن ڪڍيو. هي پوڙهو ٿي رهيو هو. بيماريءَ جي خاموش بارود کان بچڻ لاءِ هن گڏجاڻيون ۽ ملاقاتون محدود ڪري ڇڏيون ۽ رڳو گهر جا ٻار ۽ پوٽا سنڀاليندو هو ۽ ٽي چار ڪلاڪ پوءِ به ڪتابن جي صفحن تي ليٽيل لفظن کي نظر جو گلاب هڻندو هو.

هو هاڻ وڏي ۽ اڇي ڏاڙهيءَ وارو ٿي ويو هو. جهوني وڻ جهڙو ڏاڙهيءَ وارو ماڻهو. هو پنهنجي چهري جي خزاني ۾ مرڪن جو سرمايو رکڻ جي ڪوشش ڪندو هو، پر وقت جا گهنج سندس ڪوشش چوري ڪري ويندا هئا. هن جي حياتيءَ جي وڻ مان ڏينهن پن پن ٿي ڇڻي رهيا هئا. هن ته چاهيو ٿي ته هو موت کي ڏانوڻ وجهي، سائنس جي رستي تي زندگيءَ کان وڌيڪ سراڙا ڪرائي، پر ائين نه ٿي سگهيو. نيٺ دنيا ۽ ڌرتيءَ کي ڌوڏيندڙ ڏاهو شخص ٽيهتر سالن جي عمر ۾ 19 اپريل، 1882ع ۾ گذاري ويو. هن جو مرده جسم لنڊن جي هڪ قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي ۽ هن جو نظريو ۽ زندگي اڄ ڪروڙين انسانن جي دلين ۽ دماغن ۾ زنده آهي. دنيا ان ڏاڙهيءَ واري شخص کي چارلس ڊارون جي نالي سان سڃاڻي ٿي. اڄ هو هڪڙن جي اک جو ڪنڊو بڻيل آهي، ته ٻين لاءِ ارتقا جي علم جو جهنڊو بلند ڪيو بيٺو آهي.

2

هڪ اهڙو سفر جنهن ارتقا جا اصول پڌرا ڪيا

بيگل هڪ تمام وڏو بحري جهاز هو، جنهن جو اڳواڻ ڪپتان رابرٽ فٽزراءِ هو. هو موسميات جو ماهر بہ هو، جيڪو روزانو تارا ۽ آسمان ڏسي اندازو لڳائي ٻڌائيندو هو تہ موسم اڄ ڪيئن هوندي ۽ اڪثر هن جي اڳڪٿي درست ثابت ٿيندي هئي. فٽزراءِ کي بيگل- 2 جو ڪپتان ان لاءِ چونڊيو ويو هو، جو ان ئي جهاز جي اڳوڻي ڪپتان پرنگل اسٽاڪس سفر دوران ئي سخت ڊپريشن جو شڪار ٿي، پاڻ کي مٿي ۾ گولي هڻي خودڪشي ڪري ڇڏي هئي. ڪيپٽن فٽزراءِ بہ بيگل- 2 جي پنجن سالن جي سفر کان پوءِ ڪئي خودڪشي ئي هئي، پر ان جا سبب ٻيا هئا.

بيگل- 2 جي نئين ڪپتان فٽزراءِ اشتهار ڏنو تہ هو سفر ۾ ڪنهن نوجوان طب جي ماهر يا ارضيات جي ماهر کي پنهنجي ڪيبن ۾ جاءِ ڏيڻ لاءِ تيار آهي. هن اهو ان لاءِ ڪيو، ڇو تہ هُن کي ان ڊگهي ترين ساموندي سفر ۾ ذهني دٻاءَ کان بچڻ لاءِ هڪ پڙهيل ڳڙهيل انسان جو ساٿ گهربل هو. چارلس ڊارون ان وقت هڪ نوجوان گريجوئيٽ هو ۽ ڪيمبريج يونيورسٽيءَ مان تازو B. A ڪري آيو هو. هن کي ٻوٽن ۽ جانورن سان محبت پنهنجي ڏاڏي ارسمس ڊارون کان ورثي ۾ ملي هئي. جتي ڪيپٽن فٽزراءِ ڊپريشن جو شڪار هو، اتي چارلس ان جي ابتڙ خوش رهڻ وارو ماڻهو هو. هنن جو گڏجڻ سٺو سنوڻ ٿي پئي سگهيو. پر جڏهن بيگل- 2 لنڊن جي ساحل تان 1831ع ۾ سفر جي

شروعات ڪئي ته هنن جي ٿوري گهڻي جهڪ جهڪ شروع ٿي وئي. هن اٽڪت سفر ۾ ڪپتان ۽ چارلس ڪيبن اندر گرما گرم بحث ڪندا هئا. حقيقت ۾ ڪيپٽن فٽزراءِ عيسائيت جو پوئلڳ هو ۽ بائيبل هر وقت پاڻ سان گڏ رکندو هو ۽ پڙهندو به هو. انهن ڏينهن ۾ آمريڪا ۽ ٻي سڄي دنيا ۾ غلامي ختم ڪرڻ يا جاري رکڻ بابت بحث مباحثا پيا هلندا هئا. ان ڪيبن ۾ چارلس غلاميءَ جي خلاف ڳالهائيندو هو ته غلامي نه هئڻ گهرجي. جڏهن ته فٽزراءِ غلامي جي حمايت ڪندو هو ۽ بائيبل مان ان جا دليل ڏيندو هو ته جڏهن چرچ غلاميءَ کي ختم نٿو ڪري ته اسين ڇو ڪريون؟

اهڙيءَ طرح ڪيپٽن جي ڪيبن ۾ جيڪو ٻيو بحث زور ۽ شور سان ٿيندو هو، اهو ان دؤر جو وڏو تڪرار هو ۽ اهو تڪرار هو مستحڪم يا غير مستحڪم جنسن (Fixed or non-fixed species) متعلق. ڪپتان فٽزراءِ جو مڃڻ هو ته سڀ اسپيشيز فڪسڊ آهن ۽ اهي بس ڇهه ست هزار سال اڳ هڪ ئي مهل دنيا ۾ رکيون ويون هيون. جڏهن ته چارلس ان خيال تي سوال اٿاريندو هو ۽ پڇندو هو ته جيڪڏهن جنسون مقرر ٿيل آهن ته هڪجهڙن جانورن جون ايتريون مختلف جنسون ڇو آهن؟

جيڪڏهن سڀ جانور هڪ ئي پيري ۾ ٺاهيا ويا هئا ته انهن پنڊپهڻ ٿيل لکن، ڪروڙن جانورن جون جنسون ڇو ختم ٿي ويون؟ تنهنڪري انهن ٻنهي ۾ ڪيبن اندر گرما گرم بحث هلندو رهندو هو.

ايڇ. ايم. ايس. بيگل، جيڪو حقيقت ۾ ٻن سالن جي سفارت لاءِ روانو ٿيو هو، ان جو پراجيڪٽ پنجن سالن تائين وڌي ويو.

1831ع کان 1836ع تائين جي هن ڊگهي سفر ۾، چارلس ڊارون، ٻوٽن، پکين، جانورن، سِپين، پٿرن ۽ مٽيءَ جا ايترا ته نمونا گڏ ڪيا، جو اهي هڪ جهاز تي پورا پئجي نٿي سگهيا. تنهن ڪري چارلس ڇا ڪندو هو، جو جنهن به بندرگاهه تي ڪو انگلينڊ ڏانهن ايندڙ جهاز ڏسندو هو ته پنهنجا گڏ ڪيل پنڊپهڻ ۽ نمونا ان ذريعي پنهنجي گهر جي پَتي تي موڪلي ڇڏيندو هو. ڊارون هڪ پئسي وارو ماڻهو هو، سو

اهو خرچ هُن لاءِ ڪو مسئلو نه هو ۽ اهڙيءَ طرح شيون ان جي گهر تائين رسي ويندڀون هيون.

تڏهن اجا ڊارون ڪو طبعيات جو ايڏو ماهر به نه هو. ايتري قدر جو ان کي پاڻ کي به خبر نه هئي ته هي جيڪو ايڏو جهان هو ڪٿ ڪري پيو. ان جو هو ڪندو ڇا؟ ان کي بس جيڪو جانور يا پکي متاثر ڪندو هو، هو ان جا ڪجهه نمونا ڪائي ڇڏيندو هو ۽ هڪ جوڙو طريقي سان محفوظ ڪري جهاز ۾ رکي ڇڏيندو هو. فتزراءِ ڪيترائي ڀيرا هن تي ڪاوڙيو هو ته تون منهنجي جهاز کي هنن هڏين سان پري ڀوڙڻ ٿو گهرين، پر چارلس نه مڙندو هو. هلندي هلندي جهاز پهتو ڏکڻ آمريڪا جي ملڪ ارجنٽينا جي بندرگاهه تي. هيءَ تقريباً اها ئي جاءِ هئي، جتي بيگل جي پهرين ڪپتان خودڪشي ڪئي هئي. چارلس جي هڪ عجيب عادت هئي ته هو جيڪو به جانور هٿ ڪندو هو، ان کي ڪائي ڇڏيندو هو. ننڍپڻ ۾ جڏهن هو مختلف چرندڙ ۽ اڏامندڙ ڪينئڙ ۽ جيتن جا نمونا هٿ ڪندو هو ته انهن کي به اڪثر وات ۾ وجهي ڇڏيندو هو. هڪ دفعي ته هڪ پونئڙ سندس وات ۾ زهر هاري ڇڏيو هو. جنهن سبب هو ڪافي وقت تائين بيمار رهيو ۽ کيس گهڻي تڪليف رسي. ان جي باوجود هو پنهنجي دريافت ڪيل جانورن کي ڪائڻ کان ڪڏهن به باز نه آيو. چارلس جا دوست چوندا هئا ته دنيا مان تمام گهڻا جانور هاڻي فقط ان ڪري ختم ٿي ويندا جو چارلس انهن کي ڪائي ڇڏيندو. پنهنجي ان عادت سبب ارجنٽينا ۾، ڊارون هڪ ڪوبڻ واري مئمل جانور پاڪري (Armadillo) جو گوشت ڪاڌو. ان جاءِ تان ئي ان کي پاڪري جهڙي هڪ ٻئي جانور جي پندپهڻ جو هڪ ٽڪرو هٿ آيو. اهو ٽڪرو پاڪري جهڙي ئي هڪ وڏي جانور جو هو. مطلب، پندپهڻ هو ته پاڪري جو ئي، پر جيڪو پاڪرو هن ڪاڌو هو، هي ان کان وڏو جانور هو ۽ جيڪو ٽڪرو هن کي مليو، اُهو ان جانور جي ڪوبي جو وڏو ٽڪرو هو. ان کان پوءِ چارلس کي ان تمام وڏي Armadillo جا ڪجهه وڌيڪ پندپهڻ به مليا. ان مان ثابت ٿيو پئي ته ڪڏهن هن ننڍڙي پاڪري جهڙو وڏو جانور هن ڌرتيءَ تي حقيقت ۾ موجود هو، جيڪو هاڻي اڻ لڀ ٿي

چڪو آهي. ان سان ڊارون جي ذهن ۾ سوال پيدا ٿيو ته ايئن ڪيئن آهي ته هڪ ئي جاءِ تي هڪجهڙن جانورن منجهان هڪ موجود آهي ۽ هڪ ختم ٿي چڪو آهي؟ ڪٿي هنن ٻنهي جنسن ۾ ڪو تعلق ته ناهي؟ متان هن ننڍي پاکري جو نسل ان وڏي پاکري مان ئي هجي يا ڪا ارتقا ٿي هجي. ڊارون ٻين شين جيان هن جا به نوٽس ورتا ۽ پنڊپهڻ ڪٺي ڪري جهاز سان گڏ اڳتي روانو ٿي ويو.

جڏهن هو ڇويهن سالن جو ٿي ويو ۽ بيگل کي سفر ڪندي چار سال گذري ويا ته جهاز انهن مشهور ٻيٽن جي ويجهو لنگر انداز ٿيو، جيڪي پوءِ تاريخ ۾ محفوظ ٿي چڪا آهن. هي هسپانوي ڪالونين جا ننڍا وڏا تقريباً سترهن ٻيٽ هئا، جن کي گلاپاگوز ٻيٽ (Galapagos Islands) چيو ويندو هو.

هنن ٻيٽن تي تمام وڏي سائيز جون کوڙ ڪميون موجود هيون. جيئن ته اسپيني ٻوليءَ ۾ ڪمين کي ئي گلاپاگوز چوندا آهن، تنهن ڪري هنن ٻيٽن تي نالو به گلاپاگوز آئلينڊ پئجي ويو. هتي پهچڻ سان جڏهن بيمار ڊارون ايڏيون وڏيون ڪميون ڏٺيون ته بنا دير هڪ ڪمَ کي گهوڙو بڻائي، ان مٿان ويهي رهيو. پوءِ هو اڪثر وقت گذارڻ لاءِ ايئن ڪندو هو. پنهنجو ڳاڙهي رنگ وارو نوٽ بڪ ڪڍي، هڪ ڪڇونءَ تي ويهندو هو ۽ نوٽس وٺندو رهندو هو. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اهي ڪميون ڪيڏيون وڏيون هيون ۽ چارلس صاحب ڪيڏو زنده دل انسان هو. ان جي ريس تي خير سان جهاز جو باقي عملو به ساڳيو عمل ڪندو رهندو هو.

ڊارون جڏهن اهي وڏي قدبت جا ڪڇون ڏٺا ته هن کي هنن جي سائيز کان وڌيڪ حيرت هن ڳالهه تي ٿي ته گلاپاگوز جا جيترا به ٻيٽ هئا، انهن جي هر ٻيٽ تي الڳ الڳ ماپ جا ڪڇون هئا. تقريباً پندرهن قسمن جا ڪڇون هر ٻيٽ تي موجود هئا. ڊارون غور ڪيو ته جنهن ٻيٽ تي گاهه، ٻوٽا ۽ ٻاٽي وڌيڪ آهي يا سولائيءَ سان ملي ٿو ان ٻيٽ جا ڪڇون ننڍي ڪنڌ وارا ۽ وڏي گول کوپي وارا هئا، جيئن جيڪڏهن هو هيٺ منهن ڪري ڪا شيءِ کائي رهيا هجن ته

مٿان ڪان انهن تي ڪو حملو نہ ڪري. جڏهن تہ جتي پاڻي گهٽ هو، زمين خشڪ هئي، اتان جي ڪڇوئن جون ڳچيون ڊگهيون ۽ ڪوپا چپٽا هئا. چاڪاڻ تہ انهن کي ڪنڌ جهڪائي نہ پر ڪنڌ کي اڳتي ڪري يا مٿي ڪري پنهنجي خوراڪ تلاش ڪرڻي پوندي هئي. ڪجهن ايڏا تہ ظاهر ظهور الڳ الڳ هئا جو اتي رهڻ وارا ماڻهو ڪو بہ ڪڇون ڏسي ٻڌائي ڇڏيندا هئا تہ اهو ڪهڙي ٻيٽ تان آيو آهي، يا اهو ڪهڙي ٻيٽ جو ڪڇون آهي. ساڳيو ئي حال انهن ٻيٽن جي وڏين وڏين ڪرڙين ۽ هُڙين (finches) جو بہ هو. هر ٻيٽ تي هڙين جو هڪ الڳ نسل آباد هو. مثال طور، جنهن ٻيٽ تي خشڪ آبهوا هئي ۽ سخت ٻج هئا، اتان جي هڙين جي چنهب بہ سخت هئي. ايتري سخت جو هو آسانيءَ سان ميوي جو سخت ترين ڪوپو ڀڃي اندريون مغز ڪائي سگهن. جڏهن تہ جن ٻيٽن تي جيت جڙا جام هئا، اتان جي هُڙين جي چهنب ننڍي ۽ سنهڙي هئي ۽ جن ٻيٽن تي وڻن جي سوراخن مان ڪائڻ جون شيون ڪڍڻيون پونديون هيون، اتان جون فنچز ڊگهين چهنبن واريون هيون.

اهي سڀ حقيقتون ڏسندي، هو ان نتيجي تي پهتو تہ ڪنهن زماني ۾ ڪنهن طوفان، ٻوڏ يا ڪنهن بہ طريقي سان ڪڇوئن ۽ هڙين جو ڪو خاص نسل هتي پهچي ويو هو. هنن جانورن جي ان پهرين نسل کي اسين فادر اسپيشيز چئي سگهون ٿا.

پر جيئن جيئن هنن ٻيٽن جو رابطو هڪٻئي سان ايئن ختم ٿيو، جو هڪ پاسي جا هڙيا يا ڪڇون ٻئي پاسي نہ پئي وڃي سگهيا تہ پوءِ جنهن جانور يا پکيءَ جو جيڪو نسل جنهن ٻيٽ تي موجود رهيو، اهو ان مطابق ارتقا ڪندو رهيو.

ڊارون لاءِ اهو ثبوت بہ انتهائي اهم هو تہ ڪنهن خاص جاءِ تي جنهن نموني جي جانور جا پنڊ پهڻ ملن ٿا، ان سان ملندڙ جلندڙ جانور اتي جيئرو جاڳندو ملي وڃي ٿو. هي ڳالهہ هو پهرين بہ ڏسي چڪو هو ۽ گليپاگوز آئلينڊ ۾ بہ هن اها ڳالهہ نوٽ ڪئي. جيتوڻيڪ هي اهو پنڊپهڻ وارو جانور بلڪل بہ نہ هوندو هو. پر ان فوسلز واري جانور جو ڪو اڳيون نسل ضرور لڳندو هو. اهي واقعا هن جي اندازن کي درست

ثابت ڪري رهيا هئا، تہ هجي نہ هجي، نسل بدلجندا رهن ٿا ۽ اهي مقرر ناهن. جيڪي نسل ماحول سان سٺي هڪجهڙائي رکن ٿا، اهي ئي جيئرا رهي سگهن ٿا ۽ ٻيا ختم ٿي وڃن ٿا. هن دريافت سان گڏ هو تقريباً پنجن سالن کان پوء دنيا جو چڪر لڳائي، 7 آڪٽوبر، 1836ع تي انگلينڊ واپس اچي ويو. چارلس وٽ هاڻي جانورن ۽ ٻوٽن جا هزارين پنڊپهڻ ۽ نمونا موجود هئا. انهن تي هن تقريباً اينڊڙويهن سالن يا ان کان مٿي عرصي تائين تحقيق ڪئي. هن اهو پڪي ۽ پٽ ڄاڻي ورتو تہ نسل ارتقا ڪن ٿا.

پر ڇو؟ ڪيئن؟ ۽ ڪهڙي قانون هيٺ نسل ارتقا ڪن ٿا؟ اهو قانون ڪهڙو آهي؟ انهن جوابن جي هن کي ڳولا هئي. هو اڪثر چوندو هو تہ جيڪڏهن هي سج، ڪشش ثقل، موسمن جو بدلجڻ، اهو سڀ ڪنهن قانون هيٺ ٿئي پيو، تہ هي بہ ڪو قدرت جو قانون هوندو تہ هڪ نسل ٻئي نسل ۾ ڪيئن ارتقا ڪري پيو. ڪو تہ قانون ضرور هوندو ۽ ان قانون جي هن کي تلاش هئي. جڏهن هي انهي سوچ ۾ ڦاٿل هيو، تڏهن ئي ڊارون هڪ برطانوي رياضيدان رابرٽ ميلٿس جو شماريات ڊيموگرافڪ (Demographic) تي هڪ مضمون پڙهيو. هن مضمون ۾ ميلٿس ٻڌايو هو تہ ڪيئن يورپ جي آبادي هڪ حد کان وڌيڪ نٿي وڌي سگهي. هن نظريو ڏنو هو تہ "جيڪڏهن انسانن جي آبادي مسلسل وڌندي رهندي، تہ هڪ وقت اهڙو ايندو جو خوراڪ گهٽ ٿي ويندي ۽ کائڻ وارا انسان وڌيڪ هوندا." ميلٿس موجب، "اهڙي وقت ۾ آباديءَ کي هڪ حد ۾ رکڻ لاءِ، فطرت، قدرت (Nature) پاڻ ئي هڪ آڙ لڳائيندي آهي. ان آڙ کي هن مثبت آڙ جو نالو ڏنو. هن موجب، جڏهن کاڌو گهٽ ۽ ماڻهو وڌ هوندا تہ اهي ماڻهو ان ٿوري خوراڪ تي وڙهندا، ٿورن وسيلن تي وڙهندا، ملڪن ۾ جنگيون ٿينديون. جتي خوراڪ نہ پهچندي، اتي ڏڪار ۽ بيماريون پکڙجي وينديون. وري اهڙو وقت ايندو جو ان علائقي ۾، جيئن هو يورپ جي ڳالهہ ڪري رهيو هو، ايترا ئي ماڻهو بچندا، جيترن لاءِ خوراڪ ۽ وسيلا آسانيءَ سان ميسر هوندا. يعني قدرت پاڻ انسانن ۽ وسيلن ۾ هڪ توازن قائم رکي ٿي."

هن نظريي ڊارون کي بيحد متاثر ڪيو. هن سوچيو ته جيڪڏهن انسانن ۾ اها بقا جي جنگ، وسيلن جي گهٽتائيءَ جي ڪري آهي ته پوءِ اها جنگ فطرت ۾ هر جاءِ تي هجڻ گهرجي. هر جانور ۽ ٻوٽي جي سامهون اها جنگ هجڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هر جاءِ تي وسيلا ته محدود ئي آهن. هاڻي چارلس ڊارون جي ارتقائي نظريي کي باقاعدي هڪ رخ ملڻ لڳو هو. هن لکيو ته هنن محدود وسيلن جي ڪري فطرت ۾ سيني جاندارن تي اها بقا جي، پنهنجو پاڻ کي جيوت رکڻ جي جنگ جاري آهي. جيڪو جانور يا ٻوٽو يا جيوت جو ڪو به قسم هنن محدود وسيلن کي حاصل ڪرڻ جي جيتري گهٽي فطري صلاحيت رکي ٿو، اوترو ئي ممڪن آهي ته هو زنده رهي سگهندو ۽ انهن جيئرن بچي وڃڻ وارن ۾ جيڪو جيتري قدر نئين سر پيدائش (Reproduce) ڪري سگهندو، اوتري قدر ان جي نسل وڌڻ جا امڪان وڌيڪ هوندا. مثال طور، ڏکي گهگهي نما گلن واري باغ ۾ ننڍي ڇهنب وارو پکي نٿو رهي سگهي. ساڳي طرح ٿوري گاهه وارن ميدانن ۾ ڏکي ڳچيءَ وارو ڪيچون به نٿو رهي سگهي، جيڪڏهن رهي ٿو، تڏهن به ختم ٿي ويندو. مطلب ته، هڪ طرح سان فطرت پاڻمرادو چونڊ ڪندي آهي ته ڪهڙو نسل ۽ ان جو ڪهڙو شجرو (Breed) جيوت رهي سگهي ٿو ۽ ڪهڙو نه. هر جنس ۾ جيڪو به نسل يا شجرو بدليل حالتن موجب ٿورو به بدلجڻ يا گڏجڻ جي صلاحيت يا قدرتي لچڪ رکي ٿو، اهو ئي بچا چڱي پنهنجو نسل اڳتي وڌائي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته فطرت ان کي ئي اهي موقعا پئي ڏيندي مثلاً: هڪ چراگاهه ۾ گهٽيون لومڙيون اچي وڃن ته اتي اهي ئي سها بچندا. جن جون چنگهون ڏگهيون هونديون ۽ هو تکو ڊوڙي ٻرن ۾ لڪي سگهندا. تنهنڪري ان وقت اتي موجود سهن ۾ نسبتن جنهن جون چنگهون ڏگهيون ۽ مضبوط هونديون، اهو ئي بچندو، ۽ پنهنجو نسل اڳتي وڌائڻ لاءِ جيئرو رهندو ۽ نيٺ هڪ ڏينهن ايندو جو ان پوري چراگاهه يا جهنگ ۾ فقط ڏگهين چنگهن وارا ۽ اونها ٻر کوٽڻ وارا سها ئي بچي ويندا. جڏهن ته ڪنهن ٻي چراگاهه يا جهنگ ۾ جتي لومڙيون نه هونديون، نسبتاً اتان وارا سها ننڍين چنگهن وارا ئي هوندا. يعني ٻئي

جنسون ساڳئي نسل جون هئڻ جي باوجود بہ الڳ جنسن ۾ ورهائجي چڪيون هونديون. حاصل مطلب تہ فطرت ۾ ان جي ماحولياتي نظام مطابق جنسون ارتقا ڪنديون آهن ۽ هن ارتقا يا تبديليءَ کي فطرت پاران چونڊيندي آهي. اهڙيءَ طرح چارلس ڊارون، ارتقا ڪيئن ٿيندي آهي جو جواب ڳولي ورتو هو تہ ارتقا فطرت جي ئي چونڊ آهي. ڊارون موجب، اهو عمل ايترو تہ سست رفتاريءَ سان ٿئي ٿو جو ان ۾ لکين سال لڳي وڃن ٿا. هن قدرتي چونڊ ۾ جيڪو جاندار ڪنهن بہ طرح ٻئي جاندار کان پنهنجي ماحول سان مطابقت جي مد ۾ ڪا فوقيت يا برتري رکندو آهي تہ اهو ئي بچي، نئين نسل ۾ بدلبو آهي. پر جيڪي جاندار بدلجندڙ ماحول جي حساب سان ڪا برتري ناهن رکندا ۽ نہ بدلبا آهن، سي ختم ٿي ويندا آهن ۽ هي اهي ئي آهن، جن جا پنڊپهڻ پٿرن ۽ ٻين هنڌن تان ملن ٿا. ڊارون پنهنجي دؤر جي سڀ کان وڏي سائنسي سوال جو جواب ڏيئي ڇڏيو هو. هڪ سائنسي نظريي لاءِ اڳڪٿي انتهائي ضروري هوندي آهي. جيڪڏهن سائنسدان اها نہ بہ ڪري تہ ان جو نظريو اهو ٻڌائيندو آهي تہ جيڪڏهن هي نظريو سچ آهي تہ پوءِ فلاڻيون فلاڻيون شيون بہ هجڻ گهرجن.

هاڻي جيڪڏهن ڊارون جو ارتقائي نظريو درست هو تہ ان موجب سڄي دنيا مان ٻيا بہ اهڙا پنڊپهڻ ملڻ گهرجن ها. جن مان اڄ جي جانورن ارتقا ڪئي آهي. جيڪڏهن ڊارون جو ارتقائي نظريو درست هو تہ اهو بہ ثابت ٿيڻ گهرجي تہ دنيا واقعي اربين سال اڳ ٺهي هئي ڇاڪاڻ تہ بقول ڊارون، ارتقا ٿيڻ ۾ لکين ڪروڙين سال لڳي وڃن ٿا. جڏهن تہ ان جي ابتڙ چرچ مطابق، دنيا تہ فقط ڇهہ هزار ۽ چند سال اڳ قائم ٿي هئي. هڪ ٻي اڳڪٿيءَ مطابق، جينيات جو علم بہ ثابت ڪندو تہ ارتقائي نظريو صحيح آهي يا نہ؟ ياد رکڻ گهرجي تہ ان وقت تائين جينيٽڪس جو علم اُسريل نہ هو. DNA جا تفصيل ڪنهن کي بہ معلوم نہ هئا. چارلس ڊارون، انهن ڪجهہ پهرين سائنسدانن مان هو، جيڪي جينيات تي ڳالهائيندا هئا.

چارلس ڊارون، فطري چونڊ بابت نوٽس ناهي لکائي رکي ڇڏيا. ڏسجي ٿو ته سائنسي نظريي جيان هن ۾ سڀ حقيقتون موجود هيون، يعني پنڌپهڻ موجود هئا. ساڳين نسلن ۾ تمام گهڻو فرق موجود هو، وري خوراڪ ۽ وسيلن لاءِ سيني جاندارن ۾ مقابلو (چٽاپيٽي) ٿئي ٿو ۽ مختلف ٻيٽن تي هڪ ئي جانور جا مختلف پر مڪمل هم آهنگ نسل موجود هئا. انهن سيني حقيقتن کي سامهون رکي، ڊارون انهن جي ئي هڪ سادي پر دانشمندانه وضاحت تيار ڪئي، جنهن کي قدرتي چونڊ جي ارتقا جو نظريو (Theory of evolution by natural selection) چيو وڃي ٿو.

1837ع ۾، ڊارون پنهنجو نيرو نوٽ بُڪ کنيو ۽ ان جي هڪ صفحي تي لکيو، "I think" ۽ ان جي هيٺان هڪ شاندار ڊرائنگ ناهي. اهو چِتر حياتيءَ جو وڻ (Tree life of) هو. پوءِ هن ڪتاب ۾ لکيو ته زندگيءَ جون، جاندارن جون، ٻوٽن ۽ جانورن جون جيڪي مختلف شڪليون يا نسل اسين ڏسون ٿا، اهي هڪ ئي وقت ۾ يا يڪدم وجود ۾ نه آيا آهن، بلڪ انسان سميت جيوَن جو هر روپ ڪنهن ساڳي مورثِ اعليٰ يا ڪنهن هڪ زندگيءَ جي شڪل مان شروع ٿيو هو، پوءِ هو حياتيءَ جو جيڪو روپ بدلجندڙ ماحول ۾ سمائجي ٿي ويو ۽ نسل به وڌائيندو رهيو، اهو ئي قائم رهيو ۽ اڳتي وڌندو رهيو. جيڪي جنسون ايئن نه ڪري سگهيون اهي ختم ٿي ويون. ڊارون لکيو ته انسان سميت جيوت جا سيئي قسم پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن ۽ ماضيءَ ۾ ڪنهن ساڳيءَ ئي جاءِ تان ارتقا ڪئي اٿن. هر جاندار جي، هر زندگيءَ جي صورت جي ٻئي جاندار سان لکين ڪروڙين سالن جي مائٽي آهي. ڊارون ڪڏهن به نه چيو هو ته انسان پولڙي مان ارتقا ڪئي آهي. اها ڳالهه مذهبي ماڻهو سندس نظريي تان ٺٺول ڪرڻ لاءِ چوندا هئا. ارتقا جي نظريي مطابق، پولڙا نه پر بن مانس (Chimpanzee) ۽ انسان نسل جي لحاظ کان ويجها ترين سؤٽ/ ماسات آهن. ٻي اعليٰ مخلوق (Primate) آهن ۽ ٻنهي جو ابو ڏاڏو ساڳيو هو. ساڳيءَ طرح پولڙا ۽ لنگور به Primate ئي آهن، پر هو ٿورو پري جا مائٽ آهن. اوڻيهين صدي عيسويءَ ۾ اها

ڳالهه ڪرڻ يا اهو خيال پيش ڪرڻ انتهائي خطرناڪ هو. هن نظريي جو مطلب چرچ کي سڌو سنئون چيلينج ڪرڻ هو، ڇو ته چرچ انسان کي خاص اهميت ڏيندو هو ۽ اها اهميت ايڏي گهٽي هئي، جو هن ۾ فطرت وغيره جو به ڪو عمل دخل نه هو. ڪاٻه چونڊ نه هئي، ڇاڪاڻ ته فطرت ته انسان جي پرپاسي ڦرندي رهندي هئي، يعني چرچ موجب سڀ ڪجهه انسان لاءِ ٺاهيو ويو هو. جڏهن ته ڊارون جو قدرتي چونڊ ذريعي ارتقا جو نظريو (Theory selection natural by evolution of) ته ان تصور کي ئي ڏوڙ ڪري رهيو هو. بلڪل ايئن، جيئن ڪوپرنيڪس ان تصور جا بخيا اڌيڙي ڇڏيا هئا ته زمين، نظام شمسي جو مرڪز آهي. هن (Heliocentric) نظريي ذريعي اهو ثابت ڪري ڇڏيو هو ته زمين نه پر سج مرڪز آهي. زمين جي چوڌاري ڪجهه ناهي ڦرندو، پر زمين ته پاڻ ٻين گرهن جيان سج جي چوڌاري ڦرندڙ هڪ جسم آهي. جيئن ڪوپرنيڪس 'ڪليسا کان زمين جي خاص' مقدس ۽ ڪائنات جي مرڪز هجڻ وارو نقطءِ نظر کسي ورتو هو، تيئن ڊارون به چرچ کان انسان جي اشرف المخلوقات (معتبر يا برتر مخلوق) هجڻ ۽ قدرت جي پسنديده هجڻ وارو خطاب پڻ سائنسي طريقي سان کٽي ورتو هو. ان ڪري چارلس جو نظريو چرچ سان سڌي جنگ هو ۽ اهو ئي سبب هو، جو چارلس اهو نظريو لکي ته ورتو، پر اٽڪل ويهه سال يا ان کان به گهٽي وقت تائين ان کي لڪائي رکيائين. هو زولاجي ۽ فطرت جي ٻين مختلف منصوبن تي ڪم ڪندو رهيو، مقالا لکندو رهيو، مشهور ٿيندو رهيو، پر هن پنهنجي ارتقا واري نظريي تي ڪو ڪتاب نه ڇپايو، نه ئي ڪو مقالو لکيو. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن هن کي هڪ اهڙو خط مليو، جنهن هن کي ڏيجاري ڇڏيو. اهو خط هڪ نوجوان طبعياتدان، ڊارون جي مداح رسل ويلس جو هو. رسل ويلس غريب گهراڻي جو هڪ انتهائي ذهين نوجوان هو. هو پنهنجي زندگي گذارڻ لاءِ بحري جهازن تي سفر ڪندو هو. جانورن، ٻوٽن، پنڊپهڻن جا مختلف نمونا گڏ ڪندو هو ۽ پوءِ اهي وڪڻي پنهنجو پيٽ گذر ڪندو هو. ايئن ڪندي ڪندي اهو ذهين انسان، هڪ ماهر (Naturlist) بڻجي ويو. ان اهو سڄو علائقو،

جيڪو آسٽريليا کان وٺي ملائيشيا تائين پکڙيل آهي، ان جي هزارين ٻيٽن ۾ ڊارون جي چوڻ تي اٺن سالن تائين تحقيق ڪئي. هو ڪيئي ڀيرا زندگي ۽ موت جي ڪيفيت مان گذريو، ڇاڪاڻ ته ان سان گڏ ڊارون جيان ٽيمس (Teams) نه هونديون هيون. هو ته اڪيلو هو. رسل اڪيلو ئي برازيل کان وينڊي فار ايسٽ جي جهنگن ۾ ڦرندو رهندو هو. ڪيترائي ڀيرا ته هن جي گڏ ڪيل نمونن کي ٻيا جانور کڻي ويندا هئا. اڪثر هن کي زهريلن نانگن ۽ جيتن-جڙن کي منهن ڏيڻو پوندو هو. هڪ ڀيرو ته هن سان ائين ٿيو، جو هن ڪيترائي نمونا، جيڪي هن زندگيءَ کي خطري ۾ وجهي گڏ ڪيا هئا ۽ هزارن جي تعداد ۾ هئا، اهي جنهن جهاز ۾ رکيل هئا. ان جهاز کي باهه لڳي وئي ۽ اهو جهاز پنهنجي سموري سامان سميت سمنڊ ۾ ٻڏي ويو. رسل جا نمونا به سمنڊ جي تري ۾ هليا ويا. هي سڀ ٻڌائڻ جو مقصد اِهو آهي ته جنسن تي يا ڪنهن ٻئي سوال تي تحقيق ڪواڪ جي ماکي لاهڻ وارو ڪم نه هو، جو اک ڇنڀ ۾ بس ٿي ويو، بلڪ هن ڪم لاءِ اڻ ڳڻت ماڻهن پنهنجيون زندگيون خطري ۾ وڌيون هيون. رسل جيڪو ڪجهه حاصل ڪيو هو، اهو هن خوف، خطرن ۽ دردن جي درياهه مان گذري حاصل ڪيو هو.

ان ئي رسل ويلس جو خط 1858ع ۾، چارلس ڊارون کي مليو، جنهن ۾ رسل لکيو هو ته، هن جاندارن جي ارتقا ڪرڻ وارو بنياد (Mechanism) ڳولي ورتو آهي. هن سربستائيءَ سان قدرتي چونڊ جا اهي ئي نقطا لکيا هئا، جن تي ڊارون تقريباً ويهن سالن جي تحقيق کان پوءِ پهتو هو. ڊارون چوندو هو ته جيڪڏهن ڪير ان جا نوٽس پڙهي وٺي ها ۽ ان جو نقل ڪري وٺي ها، تڏهن به ان جو ۽ منهنجو نظريو ايترو ملندڙ جلندڙ نه هجي ها جيترو رسل جي پنهنجي ڪوشش سبب ملي جلي ويو آهي.

حقيقت ۾ رسل آسٽريليا کان انڊونيشيا تائين جيڪي هزارين ٻيٽ پکڙيل آهن، انهن ۾ اٺن سالن جي جان جوکي ۾ وجهندڙ تحقيق دوران گهڻو ڪجهه پنهنجين اکين سان ڏسي چڪو هو. هو ڏسي چڪو هو ته جن وڻن جي پنن مان پکي، پوپٽ ۽ جيت ۽ ڪينئان کائين ٿا،

اتي اهي پوپٽ ۽ ڪينئان بچي ويندا آهن، جن جا رنگ پنن جهڙا هوندا آهن. اهڙن ڪيترن ئي مثالن ذريعي هو ثابت ڪندو هو تہ فطرت پاڻ چونڊ ڪري ٿي، تہ ڪهڙا جاندار اڳتي وڌندا ۽ ڪهڙا اڳتي وڌڻ جي قابل نہ آهن. هُن خط ۾ رسل، ڏارون کي اهڙن ئي مشاهدن بابت تفصيل سان لکيو هو ۽ ڏارون کان سندس رايو ورتو هو، ڇو تہ هُو وڏيرو (Senior) هو. ان مان اها ڳالهہ سمجهڻ کپي تہ ان وقت تائين ڏارون واقعي هڪ مشهور سائنسدان بڻجي چڪو هو. فڪسڊ اسپيشيز ۽ ايوولوشن جو بحث بہ ڏاڍو گرماگرم ٿي چڪو هو. ان لاءِ رسل کان گهڻو اڳ ارتقا جو قانون دريافت ڪرڻ جي باوجود، ڏارون چرچ جي خوف کان هي نظريو لڪائي رکيو هو. پر جڏهن هن کي خبر پئي تہ زمين ڏوڏيندڙ ان خيال کي ٻيا ماڻهو بہ سمجهي رهيا آهن تہ هُن ترت ئي ان نظريي کي عوام تائين رسائڻ جو فيصلو ڪيو، پر هن رسل کان ان جو ڪريڊٽ نہ کسيو. پهرين جولاءِ، 1858ع تي، چارلس ڏارون Linnean society of london ۾ Evolution by natural selection تي هڪ مقالو پڙهيو. اهو پنو هن فقط پنهنجي پاران نہ پر پنهنجي ۽ رسل پاران گڏيل طور پڙهيو هو ۽ ٻڌايو هئائين تہ هي نظريو اسان الڳ الڳ آزاداڻي نموني دريافت ڪيو آهي. يعني ارتقا جو نظريو حقيقت ۾ ڏارون ۽ رسل جو گڏيل نظريو آهي، پر جيئن تہ رسل پاڻ مڃيندو هو تہ اهو نظريو پهرين چارلس خيال ۾ آندو هو، تنهن ڪري هو پاڻ کان وڌيڪ ڪريڊٽ چارلس ڏارون کي ڏيندو هو.

چارلس جلد ئي پنهنجو ڪتاب "نسلن جو بڻ بڻياد" آڪٽوبر 1859ع ۾ شايع ڪرائي ڇڏيو. ان ڪتاب جون 1250 ڪاپيون ڇپيون ۽ ستت ئي کپي ويون. حقيقت ۾ تڏهن ارتقا جو بحث ايڏو عروج تي هو جو هر ڪنهن هڪ ناليواري سائنسدان جو رايو ڄاڻڻ پئي گهريو. رسل ويلس بہ 1889ع ۾ فطري چونڊ (Natural Selection) تي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن جو نالو هن ڏارون ازم رکيو. هن ڪتاب جي ڇپجڻ کان ست سال اڳ ڏارون مري چڪو هو ۽ فطري سائنس جي هڪ ٻي وڏي نانءَ نيوٽن جي پاسي ۾ دفن ٿي چڪو هو. ڏارون جي حياتيءَ ۾ ئي

نسلن جا بڻ بڻياد' ڪتاب جا ست ڇاپا اچي چڪا هئا. هر ايڊيشن ۾ هن انهن سڀني سائنسي سوالن جا جواب ڏيئي ڇڏيا هئا. جيڪي ان وقت جي ماهرن ڪنيا هئا.

1908ع کان پوءِ هن نظريي کي پيش ڪرڻ جي يادگار طور، حياتيات دانن (Biologists) کي، ڊارون ويلس ايوارڊ ڏيڻ شروع ڪيو ريو. هي هڪ اهڙو ميڊل هو. جنهن جي هڪ پاسي چارلس ڊارون ۽ ٻئي پاسي رسل ويلس جي تصوير اُڪريل هوندي هئي.

3

نظريو

زندگي ۽ ڪائنات بابت اسان جو نظريو ڪهڙو آهي، اِهوئي اُهم پهريون بنيادي سوال آهي، جيڪو ڪنهن معاشري جي علمي ۽ فڪري نهج جو تعين ڪري ٿو. غلط فهمين، خوشفهمين، گمراهين، ناسمجهين ۽ علمي غير سنجيدگيءَ جو رجحان، سماج ۾ تخليقي، تنقيدي، نظرياتي ۽ فڪري پستيءَ جو سبب بڻجي ٿو ۽ سماج جي فڪري رشتن لاءِ بريڪ اَپ جو باعث ۽ فڪري اُڏام اڳيان اسپيڊ بريڪر بڻجي ٿو. فڪري غربت جي ڪاري رات کي فقط علم جي سونهري سج سان ئي روشن ڪري سگهجي ٿو، پر اچو ته سڀ کان پهرين اهو سمجهون ته علم ڇا آهي؟

هي هڪ سادو، پر بُنيادي نوعيت جو اهم سوال آهي. زندگي ۽ ڪائنات جي باري ۾ اُهي حقيقتون جيڪي سائنسي تحقيق سان دريافت ٿين ٿيون، سي علم چوَرائين ٿيون. درست علم جي ڳولا جو واحد ذريعو سائنس آهي. سائنس هر دور ۾ پاڻ مڃائيندڙ وڏو سچ آهي. سائنس جي تاريخ جي سيني ۾ ارتقا جو نظريو دل جيان آهي. سائنسي نظريا، سماجي شعور ۾ نه رڳو نکار پيدا ڪن ٿا، پر انقلابي تبديلين وسيلي سماج جي ترقيءَ کي هرٽيءَ وارا دلڪش ڇال بخشين ٿا، جنهن ڪري سماج پنهنجي بقا، ترقي ۽ ترويج بابت وقتائتا فيصلا ڏيندي، وڏا فاصلا تيزيءَ سان طئه ڪري ٿو، جنهن جي نتيجي ۾ غيرسائنسي فڪر ۽ نظريا، ماضيءَ جو حصو بڻجي، تاريخ جي دز ۾ دفن ٿي وڃن ٿا.

جينوٽيڪ اسين اوڻهين صديءَ جي برطانوي سماج تي نظر وجهنداسين ته اسان کي خبر پوندي ته مزدورن، هارين، واپارين ۽ صنعتڪارن تي مشتمل معاشرتي طاقتون، جاگيردارن ۽ پادرين جي پيٽ ۾ وڏيڪ سرگرم ٿينديون پئي وڃن. يورپ هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي رهيو هو. جاگيردار، پادري ۽ رجعت پرست وچيون طبقو پراڻي معاشرتي نظام جو محافظ ۽ ٺيڪيدار هو. جڏهن ته مزدور، هاري، واپاري، صنعتڪار ۽ ترقي پسند دانشور جديد معاشرتي نظام جي جوڙجڪ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا. يورپ معاشرتي ارتقا جي فيصلائتي دور ۾ داخل ٿي چڪو هو، جنهن جو مرڪز برطانيا هو. ان هوندي به جيئن ته هر دور جي جلادن جا هٿ سچ ۽ سونهن کي گهُٽڻ لاءِ سرگرم ٿي ويندا آهن، ائين ئي ان وقت جو واڳ ڏڻي رجعت پرست حڪمران طبقو، طاقت جي مڇريل گهوڙي تي چڙهيل هو. دل ۾ دقيانوسيت جي بوءِ، دماغ ۾ انتهاپسنديءَ جو دونهون ۽ پاڪرن ۾ فتوائن جون پڙيون هيون. تنهن ڪري جيئن برونو، ڪاپرنيڪس ۽ گليليو انڌي عقيدي جي آڙاهه کان بچي نه سگهيا، ائين ڊارون تي به ملامتن جي خوفناڪ ڪنوڻ ڪِري، فتوائن جا تير وَسيا ۽ الزامن جو عذاب لٿو، پر هن واري پادري پورا پئجي نه سگهيا. ڪوڙ گُسجي ويو ۽ سچ سِراڻ چڙهيو. سائنس جهڙو حسين سچ جٽاءُ ڪري ويو. انساني تاريخ جي ڳاڙهي بتي شاهد آهي ته اونداهي رات جا رکوالا چانڊوڪين کي برداشت ڪري ناهن سگهندا. چبرن کي چانڊوڪي اکين ۾ چُڀندي آهي. ڪاسائي ڪم، ڪردار، ڪنڌ، موسم ۽ مهل کي ناهن ڏسندا، هو فقط ماس ۽ مواد ڏسندا آهن. سائنس صبح جو سوجهرو هئي ته ارتقا اُجالي جو دل آويز چنڊ- چبرا ڪٿي ٿا برداشت ڪن!

تاريخ جو حُسن سان لبريز سچ اهو پڻ آهي ته اونداهيءَ جا وارث سوجهري کي لتاڙي ناهن سگهيا. جن جو عشق سچ آهي ۽ جن لاءِ سچ عشق آهي، اهي حوصلي جي بُلندي ۽ ارادي جي پختگيءَ آڏار انصاف سان انصاف ڪري سگهندا آهن. تاريخ جي ڳل تي ڳڙي آيل ڳوڙها اُگهي سگهندا آهن ۽ نظرياتي دليل جو جواب طاقت جي قنداق سان

ڏيڻ واري ڪلچر جو مٿو پنهنجي وسيع فهم ۽ فڪر سان چيپائي ذهنن ۾ تازي تواني سچ جا سَلا اُپاري ڇڏيندا آهن. هتي بہ ڪجھ ائين ئي ٿيو هو! ڊارون عظيم سچائي دريافت ڪئي هئي. ڪروڙين ذهن تبديل ڪندڙ پنهنجي تحقيق طلب ڪم کي نڪو عيب سمجهيائين، نڪو عذاب، پر ڪم کي پنهنجي سمجھ، ذات جي خوشي، سماج جي اڏاوت جو ذريعو ۽ حقيقي ڪارج جو راز سمجهي، عمل جي ترار سان مايوسي ۽ انتهاپسنديءَ جو ڪنڌ ڪپي، هن حياتياتي ارتقا جا سائنسي اصول ڳولي لڌا ۽ ارتقا جو نظريو تشڪيل ڏنو. جڏهن ڊارون پنهنجو ڪتاب 'نسلن جو بُڻ بُڻياد' لکي ارتقا جو نظريو پڌرو ڪيو تہ ارتقا جي نظريي کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ هڪ وڏي جنگ ڇڙي پئي. سڀ کان پهرين يورپ جا پادري، مذهبي لٺ سردار، ٻانهون ڪنجي ميدان ۾ لهي پيا. انهن ارتقا جي نظريي کي غلط ۽ ڊارون کي بي دين، مذهب دشمن، ملحد ۽ خدا جو منڪر قرار ڏنو. پادري اونداهيءَ جا عاشق هئا. انڌو، سچ جي سنهري ڪرڻن جو انڪاري هوندو آهي. هونئن بہ جاگيرداري قدرن تي ٻڌل تهذيب جي اها ئي روايت رهي آهي، تہ اها نئين شعور جي شعاع، انقلاب ۽ آزاديءَ جي خوشبو کي پسند ناهي ڪندي. يورپ جي پادرين ڊارون خلاف نفرت جو محاذ کڙو ڪري ڇڏيو.

هتي پاڻ ڏسون تہ ڊارون ۾ نيٺ اها ڪهڙي ڳالھ هئي، جنهن سان وقت جا بادشاھ، يورپ جا پادري توڙي هاڻي جون پاڪستان جهڙيون بنياد پرست طرز جون رياستون ڊنل آهن. ڊارون جو وڏو گناھ اهو هو جو هن انسان کي ڪائنات جي هڪ وڏي سچ کان آگاھ ڪيو. ارتقا جهڙي سچ کان آگاهيءَ جي الزام ۾، هن کي تهمتن جا تير پنهنجي سيني تي سَهڻا پيا. هُو نوڙيءَ کي نانگ ۽ نانگ کي نوڙي چوڻ جو سخت مخالف هو، ڇاڪاڻ جو هن مٿان تحقيق جي نينهن، سچائين جو مينهن وسايو هو. ڊارون ترقي پسندن جو ذهن تراش محبوب دانشور هو ۽ رجعتي بُنيادپرستن جي نظر ۾ هڪ بيهوده، لادين ۽ آلوده فڪر وارو سائنسدان هو. ڊارون جو عشق سائنس هئي ۽ ان جي توانائي تحقيق

ڊارون ڪائنات جي قبرستان ۾ پوريل سچ کي شيحالپ بخشڻ ڏني جو ڳولائو هو. هن سچائيون ڳوليون ۽ هڪ ٺهيل ٺڪيل نظريي جي شڪل ۾ ماڻهن اڳيان رکي ڇڏيون.

جين پال سارتر پنهنجي ڪتاب ”وجود ۽ عدمِ وجود“ (Being and Nothingness) ۾ لکيو آهي تہ ” انسان جي عظمت انهي راز ۾ لڪل آهي. تہ هو نامڪمل آهي ۽ پنهنجي نامڪمل هئڻ جو شعور بہ رکي ٿو. اها ڳالهہ کيس مجبور ڪري ٿي، تہ هو مستقل طور تي پنهنجي تڪميل جي جدوجهد ۾ پنهنجي تخليق ڪري.“

جواهر لال نهرو ان معاملي کي وري هيئن بيان ڪيو آهي تہ:

”قديم زماني کان اڄ تائين ڪجهہ ماڻهو ڪائنات بابت عجيب ۽ غريب قسم جا شوشا اُٿاريندا رهيا آهن، تہ جيئن موجوده انفرادي ۽ اجتماعي سماجي مسئلن کان عام ماڻهن جو ڌيان هٽايو وڃي ۽ جڏهن اهي ڪائنات جي اهڙي منجهيل سُٽ کي سُلجهائڻ ۾ ناڪام ٿين ٿا، تڏهن مايوس ٿي، بي عملي ۽ علمي سوچ تَرڪ ڪري، بي عقلي، وهم پرستي، نامناسب ۽ غيرمنصفاڻي تعصب جي اوڙاهہ ۾ وڃي پناهہ وٺن ٿا.“

محمد ابراهيم جويي پنهنجي ترجمو ڪيل پائلو فريريءَ جي ڪتاب: ”علمِ تدريس مظلومن لاءِ“ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي، تہ ”هر انساني مسئلي، هر تاريخي ۽ هر ڪائناتي ڳالهہ لاءِ رڳو ائين چوڻ تہ اهو قدرت جو عمل آهي ۽ قدرت ئي پنهنجي مصلحت ڄاڻي ٿي. انهي کي حرفِ آخر سمجهي، خوش پسند ۽ خوش دل ٿي ويهڻ، ان کان وڌيڪ واچوڙائي ۽ هولناڪ شيءِ انساني دنيا لاءِ ٻي ٿي ئي نٿي سگهي.“ تبديلي تہ هوندئن بہ مادي جو اڻٽر اصول آهي. هن ڪائنات ۽ دنيا ۾ ٻن قسمن جون تبديليون ٿينديون رهنديون آهن: هڪڙيون ارتقائي ۽ ٻيون انقلابي تبديليون. ارتقا مان مراد آهستي آهستي ٿيندڙ، اڻ لکي انداز ۾ ٿيندڙ تبديليون، جنهن ۾ وڏو وقت ٿو لڳي، جڏهن تہ انقلابي تبديليون اوچتو ۽ تڪڙيون ٿينديون آهن. هتي انقلابي مان مراد اوچتيون ۽ تڪڙيون تبديليون آهن. دراصل، اوچتو ٿيندڙ تبديليون پڻ ارتقائي

مرحلي جو نتيجو هونديون آهن. ڪا بہ اوچتي تبديلي ائين بس پاڻمرادو ناهي ٿيندي، جيئن اسان کي ڏسڻ ۾ ايندي آهي، پر ان پويان پڻ ارتقائي عمل وارو سفر گهربل هوندو آهي. ارتقا جي لغوي معنيٰ آهي، ڏاڪي بہ ڏاڪي فطرتي ترقي، واڌ يا اوسر. هن ڌرتيءَ تي موجود سمورا ٻوٽا ۽ جانور، هڪ ڊگهي ارتقائي عمل مان گذري موجوده حالت ۾ پهتا آهن، جنهن کي اسين ارتقا (Evolution) چئون ٿا. ارتقا جو عمل مادي قانون پٽاندر مسلسل جاري ۽ ساري آهي.

سماجي ارتقا معاشرتي طبقن ۽ تضادن جي بنياد تي جدلي تضادن جي تاريخ آهي. ڊارون صاف ٻڌائي ٿو تہ حياتياتي نسل زندهہ جاندارن ۽ ماحول جي فطري قوتن جي وچ ۾ دخل اندازيءَ جو نتيجو هوندو آهي. ذهن ۾ سانڍي رکڻ جهڙي ڳالهہ اها پڻ آهي تہ سائنسي ۽ معاشرتي علمن، تاريخ، قوم، قوميت، قبيلي ۽ معاشرتي طبقن جي باري ۾ سمجهڻ ۽ انهن جو تُز تجزيو ڪرڻ، ارتقا جي شعور بنان ممڪن ناهي. سماجي شعور جڏهن سائنسي دريافتن سان هم آهنگ ٿيندو آهي، تہ سماجي ترقيءَ ۾ وڌيڪ سگهہ ۽ تيزي ايندي آهي. ڊارون جي ارتقائي نظريي سماجي فڪر ۽ شعور ۾ زبردست انقلابي تبديلي آندي آهي. ساڳي وقت اهو چوڻ پڻ ضروري آهي، تہ فطري سائنسن جي سبقن کي سماج مٿان جيئن جو تيئن مڙهڻ (Social darwinism) پڻ سماج لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيو آهي.

بهرحال، جيئن عشق جي اک کي ڪي وڇوڙو انڌو نٿو ڪري سگهي، ائين پادرين جي انتهاپسندي، بدبودار الزام ۽ گهڻ طرفا حملا ڊارون جي سچ (ارتقا) کي ختم نہ ڪري سگهيا. هونئن بہ ڀلا ڪا حُڪمران ڌُر ٿيندو آهي، جو عوامي ۽ عضوياتي دانشور جي دانش ۾ وَرُ پئجي وڃي ۽ هو پنهنجي نظريي ۽ وات تان ڦري وڃي. هڪ اڌ ڌُريءَ ريسرچ موجب، جيتري تنقيد ڊارون تي ٿي آهي، شايد ئي ڪنهن سائنسدان تي ٿي هجي.

جيتوڻيڪ ڊارون جي دور جو مسئلو ارتقا جي حق ۾ دليل گڏ ڪرڻ نه هو، چاڪاڻ جو ڊارون کان اڳ پڻ ارتقا بابت ڳالهيون هلندڙ هيون، تنهن ڪري ڊارون جي دور جو مسئلو ارتقا جي تشريح ڪرڻ هو ۽ ارتقا بابت هلندڙ ڳالهين جي ڳنڍ کولي سمجهائڻ هو ته ارتقا نسلن ۾ ڪيئن ٿي ٿئي. اوڻويهين صديءَ ۾ ارتقا بابت صورتحال ڪا چڱي ڪانه هئي. پادري عقيدي جي ڏُنڊ ۾ ويڙهيل هئا. خيال پرستيءَ جي خلا ۾ بولاٽيون کائي رهيا هئا ۽ ارتقائي فڪر کي وڏي ۾ وڏو گناهه سمجهندا هئا. ٻيو گروهه نيم قدامت پسندن جو هو، جيڪي تنقيد جي آڙ ۾ ارتقا جي نظريي تي حملي آور ٿيندا هئا. انهن کي تخليق پسند پڻ چيو وڃي ٿو، جيڪي سائنسي نقطه نظر سان آئيڊيلزم جي حق ۾ ڇسا دليل ڏيندا هئا ۽ ٽيون گروهه ارتقاپسندن تي ٻڌل هو، جيڪي ارتقائي عمل جي سائنسي تشريح لاءِ ارتقا جا اصول ۽ قانون دريافت ڪري رهيا هئا. چوندا آهن ته 'ڇَم ڀلو ناهي ڪم ڀلو آهي'، پر جڏهن ڪم به اهڙو تاريخي هجي، جو دنيا کي ڇرڪائي ڇڏي ۽ ان ڪم سان انساني ذهن لاءِ مونجهارن جي خزان ختم ٿي وڃي ته پوءِ اهڙي ڪمال جي ڪم کي ڀلا تاريخ پنهنجي هنج ۾ ڇو نه سانڍيندي. چارلس ڊارون جو ڪم انساني دماغ ۾ ٻاريل ميڻ بتي مثل آهي، جيڪا اونداهه جو سينو چيري چوطرف سهائي پکيڙي ٿي. ڊارون نه رڳو فطرت، خاص ڪري ٻوٽن ۽ جانورن بابت ارتقا جا بُنيادي اصول متعارف ڪرايا، پر هاڻ ارتقا جهڙي حسين نظريي، تهذيبن، سماجن، قومن ۽ قبيلن جي ماضيءَ کي سمجهڻ لاءِ پڻ هڪ سائنسي فڪر بخشي ڇڏيو آهي.

ظاهر آهي ته ڊارون جو دنيا کي حيران ڪندڙ ۽ عجب ۾ وجهندڙ ارتقا جو نظريو ڪو رات جي پيٽ ۾ ڪُنيءَ جيان ڦُٽي نه نڪتو هو ۽ نه ئي ڪنهن الهامي آڪاشواڻي ۽ ازغيبي قوت جو نتيجو هو، پر هن ته هڪ ئي وقت الهامي ۽ ازغيبي قوتن جي ڪوڙ ۽ وهم تي ٻڌل وجودن کي ٽُڏي، پنهنجي سوچ کي سائنس جي سچ سان روشناس ڪيو. هن جي نظريي جڙڻ ۾ 30 سالن جو ڊگهو وقت ۽ ذاتي مشاهدا ۽ تجربا شامل

هئا. هن مختلف ڪنڊن جي مختلف ملڪن جو دورو ڪيو، جهنگ ۽ جبل جهاڳيا، صحرا جون ويرانيون ۽ سمنڊ جون گهرايون سر ڪيون. هن بيابانن، ميدانن ۽ ريگستانن جي واري ڇاڻي، قسمن قسمن جا وڻ، ٻوٽا، حيوان ۽ انسان پنهنجي مشاهدي ۽ مطالعي ۾ آندا هئا. هن حياتيات، علم حيوانيات، اٿناٽامي، ارضيات، فزيالاجي، ايمبريولاجي ۽ انسانن جي رهڻي ڪهڻي /رسم رواج متعلق علم يعني اٿنٽرا پالاجي پڙهيا هئا ۽ انهن تي عبور رکندو هو ۽ انهي ئي سائنس جي آڌار تي هن پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي ۾ آندل جانورن جو تقابلي اڀياس (comparative studies) ڪيو هو ۽ ان سڄي پنهنجي اڀياس کي بنياد بڻائي، جاندارن جي وچ ۾ هڪجهڙائين ۽ فرقن کي جانچيو ۽ پرکيو، انهن جي مختلف حياتياتي عملن جي ڇنڊڇاڻ ڪئي ۽ انهن مان حاصل ڪيل مڙني نتيجن کي سهيڙي، هڪ نظريي جي روپ ۾ دنيا آڏو پڌرو ڪيائين، جنهن کي اسين ارتقا جي نالي سان ڄاڻون ٿا.

ارتقا کي سوچي سمجهي ڏکيو ڪري پيش ڪيو ويو آهي ۽ تڪراري بڻايو ويو آهي، ته جيئن ماڻهو ان سائنسي حقيقت کي سمجهي نه سگهن ۽ سائنس جهڙي سچ کان منهن موڙي، عقيدي پرستيءَ جي انڌيري ۾ انڌا ٿي هلندا رهن. ڇو ته ذهني آزادي انسان کي وڏيڪ تخليقي بڻائيندي آهي ۽ نيون واٽون، گس ۽ گهيڙ گهڙي ڏيندي آهي. چارلس ڊارون ارتقا جو نظريو، جيڪو هن پنهنجي ڪتاب "نسلن جو بڻ بنياد" ۾ ڏنو، ان جو بُنياد چئن اصولن تي هو. هن چيو، نون قسمن جي موجود قسمن مان ارتقائي پيدائش جي طريقيڪار ۾ چار اصول ڪارفرما آهن:

1. تبديليون
2. بقا لاءِ جدوجهد
3. فطري چونڊ
4. سڀ کان وڏيڪ ٺهڪندڙ جي بقا.

ا. تبديليون (Variations)

ڊارون چيو: هڪڙي نسل ۾ سڀئي جاندار هڪجهڙا ناهن هوندا. اسان ڏٺو آهي ته ٻوٽن ۽ جانورن جي ڪنهن هڪ نسل ۾ شامل سڀ رُڪن هڪ ٻئي کان ڪجهه نه ڪجهه مختلف ضرور هوندا آهن ۽ انهن ۾ اهي فرق عام طور تي رنگ، قد، وزن، آواز، هلڻ جي رفتار ۽ معانڊي جي بيهڪ جي نوعيت جي لحاظ کان پڌرا ٿيندا آهن. ائين وري اسين انسانن کي ڏسون، ته اهي پڻ هڪ ٻئي کان بلڪل مختلف آهن. انفرادي خاصيتون، جيڪي هڪ نسل جي ميمبرن ۾ ملن ٿيون، ڊارون طرفان انهن کي تبديلي سڏيو ويو آهي. هڪ شهر جي ماڻهن کي ڏسون ته اسان کي فردن ۾ انفرادي شخصيت نظر ايندي، ڪنهن هڪ گهر ۾ سڀا ڀيڻ ڀاءُ به هڪجهڙا ناهن هوندا، جڏهن ته پيدا ڪندڙ ماءُ-پيءُ ساڳيا ئي هوندا آهن. هي اهي تبديليون آهن، جيڪي هر نسل ۾ موجود هونديون آهن ۽ جنسي عمل ذريعي نئين نسل ۾ منتقل ٿي وڃن ٿيون. توهان کي خبر هجڻ گهرجي ته اوڻويهين صديءَ ۾ تحقيق ۽ بحث ان ڳالهه تي ٿي رهيو هو ته نسل ۾ تبديلي ڪيئن ٿئي ٿي. يعني اهو ڪهڙو عمل آهي، جنهن مان گذري هڪ نسل ٻئي نسل ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو. ڊارون اڳيان پڻ اهو ئي سوال هو، جنهن جي وضاحت هن ارتقا جي نظريي جي اصولن ۾ ڏني ۽ چار سؤ صفحن تي ٻڌل ڪتاب "نسلن جو بڻ بڻياد" لکي ارتقا جي اصولن کي پنهنجن تجربن جي روشنيءَ ۾ سمجهايائين. ڊارون چيو ارتقا جو بنياد تبديليون آهن. هن موجب، تبديلين جا سبب خارجي يعني، ٻاهرين ماحول جي جسماني حالتن ۾ پيدا ٿين ٿا. تنهنڪري تبديليءَ جو سبب بڻجندڙ قوتون خارجي ماحول ۾ موجود آهن، جنهن جي اثر هيٺ نسلن ۾ اندروني تبديليون پيدا ٿينديون آهن. تَغَيُراتَ (بدلاءَ، تبديليون، ڦيرگهير) هڪ ذات جي ميمبرن جي حياتياتي صلاحيتن کي طئي ڪن ٿا. جنهن جو صاف مطلب اهو آهي، ته تغيرات حياتياتي اهميت جا معاون آهن. گرمي پد، روشني، سمنڊ جي سطح کان مٿي اوچائي، هوا جو دٻاءُ، نمي

جو مواد، زمين جي ڪيميائي ۽ جسماني ساخت، اهي ماحولياتي عنصر آهن. جيڪي حياتياتي تبديليءَ جو ڪارڻ بڻجن ٿا. اسين عام طور تي انهن محرڪن کي ماحولياتي اثر سڏيون ٿا. خارجي / ٻاهريون ماحول سدائين ساڳيو نٿو رهي، ان ۾ عمومي طرح کوٽ واڌ، گهٽ وڌائي ٿيندي رهندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن وڏيون تبديليون پڻ ٿي پونديون آهن. جڏهن ته جاندار جو داخلي / اندروني ماحول ته مخصوص نوعيت جو هوندو آهي. پنهنجي حياتياتي ڪاميابيءَ لاءِ جاندار تي ذميداري ايندي آهي ته هو پنهنجي داخلي ماحول جي حفاظت ڪري، ان جو داخلي ماحول خراب ٿي ويو ته حياتياتي نظام ۾ وڏو رخنو پئجي ويندو، جنهن جو نتيجو موت جي شڪل ۾ سامهون ايندو. ياد رکڻ گهرجي ته جاندار جي داخلي ماحول ۾ مداخلت خارجي ماحول سان ايندي آهي. خارجي ۽ داخلي ماحول ۾ جيترو تضاد گهٽ هوندو، زندگي اوتري خوشحال ۽ ڪامياب گذرندي. عملي حقيقت اها آهي، ته جاندار جي داخلي ۽ خارجي ماحول ۽ حياتياتي نظام ۾ تبديليون ظاهر ٿينديون رهنديون آهن.

ماحولياتي محرڪن جي اثر هيٺ جاندارن جي داخلي ماحول ۽ حياتياتي نظام ۾ جيڪي تبديليون ٿين ٿيون، تن کي اسين تغيرات/ تبديليون چئون ٿا. ڊارون چيو، تبديليون جاندارن جي داخلي نظام ۾ نمودار ٿيندڙ حياتياتي خاصيتون آهن ۽ اهي مستقل حيثيت رکن ٿيون ۽ ان ساڳي ڳالهه کي ساڳي اوڻويهين صديءَ ۾، تي ڏهاڪا پوءِ جينياتي سائنس جي ترقيءَ وڏيڪ سائنسي طاقت بخشي ڇڏي. جينياتي سائنسدان چون ٿا ته جين نامياتي مادن (Matter Organic) تي ٻڌل حياتياتي نظام آهي. اهي نامياتي مادا، زمان ۽ مڪان جي حساب سان ماحولياتي عملن کان متاثر ٿيندا رهندا آهن. جنهن جو سادو مطلب اهو آهي ته ماحولياتي تبديلين جا اثر جينوم سسٽم تي جيئن جو تيئن مرتب ٿيندا رهندا آهن. جينوم سسٽم ۽ ماحول ۾ جيئن جو تيئن عمل ۽ رد عمل جو نتيجو جينوم سسٽم ۾ تبديليءَ جي شڪل ۾ ظاهر ٿيندو آهي. جينياتي سائنسدان انهن تبديلين کي ميوٽيشن چوندا آهن.

2. بقا لاءِ جدوجهد (Struggle for existence)

ڊارون جي ارتقا واري نظريي جو ٻيو اصول بقا لاءِ جدوجهد جنگ (struggle for existence) آهي. يعني ڪنهن به نسل جي بهتر ماحول ۾ واڌ ويجهه ۾ پنهنجي نسل جي بهترين ۽ حيات دوست گڻن کي پنهنجي اولاد ۾ منتقل ڪرڻ. ماحولياتي تبديلين جي صورت ۾ فطرت حياتياتي نسل جي بقا لاءِ چئلينج پيدا ڪري ٿي. چيلنجز جي ردعمل ۾ نسل بقا جي جنگ جي اصول تي عمل پيرا ٿي ويندا آهن. بقا جي جنگ ۾ ڪوشش کان وڌيڪ صلاحيت جي اهميت آهي. ڊارون چيو ته جيئن ته ڪائنات حرڪت پذير آهي. ماحول، جيڪو خارجيت ۾ وجود رکي ٿو، اهو تبديل ٿي ويندو آهي ته نسلن لاءِ حياتياتي بحران پيدا ٿي ويندو آهي. بحران جي ان ڪيفيت ۾ جاندارن ۾ پاڻ بچائڻ جو مسئلو پيدا ٿي ويندو آهي ۽ ائين مختلف نسل ۽ انهن نسلن ۾ شامل ميمبر بحران کان بچڻ لاءِ جدوجهد ڪندا آهن. زندگي بچائڻ جي ڪوشش ۾ گهڻا متاثر جاندار سرگرم ٿي ويندا آهن، پر بقا جي جاکوڙ ۾ صلاحيت جو اهم ڪردار هوندو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو جڏهن بحران واري صورتحال هوندي آهي ته ڪاميابي صلاحيتن جي بنياد تي ملندي آهي. زندگيءَ جو تسلسل قائم رکڻ لاءِ ڪاميابي سيني کي ناهي ملندي. ڊارون جو موقف آهي، ته بقا جي جنگ ۾ ڪاميابي فقط انهن نسلن جي حصي ۾ ايندي آهي، جيڪي بحران پيدا ٿيڻ کان اڳ بحران جو مقابلو ڪرڻ جي صلاحيت رکندا آهن ۽ بحران سان مقابلو سڀ ڪندا آهن. کٽيندا اهي آهن، جن ۾ اڳواٽ صلاحيت موجود هوندي آهي، يا جيڪي پاڻ ۾ گهربل صلاحيتن جي ٽڪڙي اؤسر ڪري ويندا آهن. جن ۾ اها صلاحيت پيدا ناهي ٿيندي، اهي مري ويندا آهن. اهڙيءَ طرح نئون نسل جنم وٺندو آهي. اهو عمل سدائين جاري رهندو آهي. ٻاهريون ماحول سدائين تبديل ٿيندو رهندو آهي- ڪائنات ۾ قيام ناهي ۽ بقا جي جنگ ۾ ڪوشش جو نه. پر صلاحيت جو امتحان هوندو آهي. ڊارون پاران بقا جي جنگ جي ان اصول کي سرمائيداري دور جا ڪجھ

ڏاڍا وري چٽاڀيٽي ۽ طبقاتي نظام جي حق ۾ استعمال ڪندي نظر ايندا آهن. انهن لاءِ عرض ته ڊارون جي سموري تحقيق حياتياتي اُسر کي سمجهڻ جي حوالي سان هئي، نه ڪي سماج ۾ سرمائي جي اُسر لاءِ. ٻي ڳالهه جهنگ ۽ فطري دنيا ۾ بقا جي جنگ مان مطلب جيڪو ڊارون سو ڳايو، يا هڪ نسل جي ٻئي سان چٽاڀيٽي ڪونهي ۾ معروضي ماحول سان مطابقت پيدا ڪرڻ جي اهليت آهي. پرنس ڪروپاٽڪن پڻ کولي سمجهائي ٿو ته حيواني فطرت ۾ سهڪار ۽ هڪ ٻئي تي آڌار ڪيئن نه مختلف نسلن جي بقا جي جنگ کي آسان ۽ ڪامياب بڻايو آهي. طبقاتي رشتن ۾ جيئندڙاج جو انسان، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ ترقي ڪري، جهڙي ريت باقي فطرت سان پنهنجي مطابقت تيزي سان وڃائي رهيو آهي، اوترو ئي ماحولياتي تباهيءَ جي شدت ۾ اضافو اچي رهيو آهي. ٻين لفظن ۾ حضرت انسان، بقا جي جنگ ۾ پاڻ کي جديد علمن ۽ اوزارن سان پلي ڪيترو به طاقتور بڻائي، پر جيڪڏهن هو باقي نامياتي يا غير نامياتي فطرت سان ٽڪراءَ ۾ ايندو ته پاڻ کي ويتر ڪمزور ڪندو ۽ امڪان پيدا ڪندو ته فطري چونڊ بقا جي جنگ ۾ حيات دشمنيءَ جي ان صورت (انسان) کي غلطي سمجهي ڊيليٽ ڪري ڇڏي.

3. فطري چونڊ (Natural selection)

ڊارون جي ارتقائي نظريي ۾، فطري چُونڊ ٽيون بُنيادي اصول آهي. ان اصول جي لحاظ کان فطرت هڪ طاقتور، سگهارو ۽ بااختيار ڪائناتي ادارو آهي. زنده جاندارن ۽ نسلن جو حياتياتي دارومدار فطرت تي آهي، جيڪا جاندارن جي خارجي ماحول تي مشتمل آهي. اهو ضروري آهي ته فطرت ۽ جاندارن ۾ هم آهنگي، لاڳاپو ۽ لهه وچڙ قائم رهي. ان حالت ۾، حياتياتي دنيا ۽ فطرت ۾ هڪ معاهدو ٿيندو آهي، فطرت ۽ حياتياتي دنيا جي وچ ۾ هڪ ايڊجسٽمينٽ تي ويندي آهي. ان معاهدي کي پاڻ کو مناسب نالو ڏيئي سگهون ٿا، مثال طور، حياتياتي معاهدو.

حياتياتي معاهدي مطابق، فطرت جاندارن کي زندگي جيئڻ لاءِ وسيلا ۽ موقعا مهيا ڪندي آهي ۽ جاندار فطرت طرفان ڏنل اهي وسيلا ۽ موقعا استعمال ڪري، حياتياتي ميدان ۾ سرگرم رهندا آهن. پر ان ۾ بقا ناهي، معاهدو ٽٽي ويندو آهي. ڇاڪاڻ جو فطرت تبديل ٿيندڙ، چرپر ڪندڙ ۽ (حرڪت پذير) متحرڪ آهي. ان ڪري جاندارن جو خارجي ماحول تبديل ٿي ويندو آهي، هڪڙو نظام جيڪو معاهدي هيٺ پيو هلندو آهي، ٽٽي ويندو آهي. ماحول ۾ تبديلي جاندارن ۽ نسلن لاءِ بحران جو سبب بڻجندي آهي ۽ پوءِ سمورا جاندار ۽ نسل، پاڻ بچائڻ لاءِ بقا جي جنگ وڙهندا آهن. جنهن ۾ فطرت فقط انهن جو چونڊ ڪندي آهي، جيڪي قوت ۽ صلاحيت جي بنياد تي ڪامياب ٿيندا آهن. ڊارون فطرت جي ان عمل کي 'فطري چونڊ' جو نالو ڏنو آهي.

4. سڀ کان وڌيڪ ٺهڪندڙ جي بقا (Survival of fittest)

مادي جي موجودگيءَ جهڙو سچ هيءَ آهي، تہ فطرت بهترين جي چونڊ ڪندي آهي. فطرت جي قانون ۾ ڪنهن لاءِ ڪا بہ رعايت ناهي. فطرت جي بادشاهت ۾ معيارُ ئي ڪاميابيءَ جو بُنيادي شرط آهي. دراصل ڊارون جي ارتقا جي بنيادي چئن اصولن مان هي چوٿون ۽ آخري اصول آهي، جيڪو نتيجي جو اعلان ڪري ٿو. ارتقائي عمل جو نتيجو بهترين جي بقا جي صورت ۾ پڌرو ٿيندو آهي. سادن لفظن ۾ پاڻ هينئن سمجهي سگهون ٿا، تہ بهترين جي بقا فطري چونڊ جو اعلان آهي. حياتياتي بقا جي جدوجهد ۾ ڪامياب ٿيڻ وارا بهترين (Fittest) چورائيندا آهن. جيڪي حياتياتي بقا جي جدوجهد ۾ ناڪام ٿيندا آهن، اهي فطرت جي انتخابي فهرست ۾ شامل ناهن ٿي سگهندا. ياد رکڻ جي ڳالهہ اِها آهي، تہ فطرت، بقا جي جدوجهد ۾ پاڻ بدلائڻ جي صلاحيت کي اهميت ڏيندي آهي. برطانيا ۾ اٺويهين صديءَ جي شروعات ۾، جهنگ اندر پوپٽن جو رنگ وڻن جي ڇوڏي رنگ وانگي ڀورو هو، جيئن اُهي شڪاريءَ جي نظر کان بچي سگهن. ان عمل کي انگريزيءَ ۾ ڪيموفلاج چوندا آهن. پر ساڳي صديءَ جي اڌ کان صنعتي انقلاب

۽ ڪوئلي جي گهڻي استعمال سبب، جڏهن وڻ ڪارا ٿيڻ شروع ٿيا ته يورا پوپٽ ظاهر ٿي شڪار ٿيڻ لڳا. آهستي آهستي فطري چونڊ جي عمل سبب پوپٽن جون هڪڙيون جنسون ڪاريون ٿيڻ لڳيون. لازمي طور انهن جي بچڻ جا امڪان گهڻا هئا. نتيجي طور جيڪڏهن 1848ع ڌاري ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ پوپٽ ڪارو نظر ايندو هو ته، پنجاهه سالن جي عرصي ۾ ملڪ جا 98 سيڪڙو پوپٽ ڪارا ٿي ويا.

نيچرل سليڪشن جو اصول بهترين جي بقا جي صورت ۾ نتيجو ٻڌجي ويندو آهي. فطرت ڪوجهائپ ۽ ڪمزوريءَ کي ناهي همٿائيندي اُها حيات بخش آهي ۽ حيات دوست تبديلين کي سانڍيندي وڌائيندي ويجهائندي آهي. فطرت صلاحيت جي حق ۾ فيصلو ڏيندي آهي. ڊارون ان آخري اصول کي بهترين جي بقا جو نالو ڏنو آهي. هيءَ هئي ان ارتقائي نظريي جي ڪهاڻي. اميد آهي ته هاڻي توهين ۽ اسين جاڻي ۽ سمجهي ويا هونداسين ته ڊارون ۽ رسل اڄ کان 165 سال پهرين هي نظريو ڇو پيش ڪيو هو. ان وقت ۾ ڊارون ۽ رسل وٽ محدود وسيلا هئا. هو پنهنجي نظريي جي حق ۾ گهڻا دليل نه آڻي سگهيا هئا، جيئن جبلن، پٿرن ۾ پنڊپهڻن جو رڪارڊ، DNA ثابتيون وغيره. پر اڄ ارتقائي نظريو هڪ اهڙي حقيقت آهي، جنهن تخليقيت جي نظريي کي عالمي ۽ نصابي سطح تي شڪست ڏئي ڇڏي آهي ۽ چرچ به ان کي قبولڻ ۽ ڊارون کان معافي وٺڻ تي مجبور ٿيو آهي.

ڪارل مارڪس

5 مئي، 1818ع-14 مارچ، 1883ع

1

اهو بهار جو هڪڙو روشن ڏينهن هو. وڻن مان ڪچڙا گوئنچ ڦُٽي رهيا هئا. رستن تي هوا ڊوڙي رهي هئي ۽ آسمان جو اڱڻ جوانيءَ ڦُٽڻ واري وهيءَ جيان داغيل هو. شام اجا نہ ٿي هئي، پر ڏينهن اڌڙوٽ عمر جو هو. رستن تي هلڪو شور هو. باقي گهٽين ۾ ماڻ مانڪي بيٺي هئي. هڪڙو سخت جسم ۽ ڪارن وارن وارو ماڻهو، پنهنجي مُک تي مهڪندڙ مُرڪ وکيري، ٻانهن جي اوٽ ۾ مُڪڙيءَ جهڙو نئون چاول ٻار ڪٽي، ٽرائر جي برگوماسٽر جي آفيس ڏانهن تڪيون ٻرانگهون پرڻ لڳو. اُتي پهچي، ڪجهہ دير هن کي انتظار ڪرايو ويو، ۽ پوءِ عهديدار آڏو پيش ڪيو ويو، جنهن ان موقعي لاءِ مناسب ۽ عام طور ڪيا ويندڙ سوال پڇيا ۽ پوءِ هن پنهنجي معمولي مس وهائيندڙ ڪنپ واري قلم سان ڪجهہ هن ريت لکيو: ”سن 1818ع، مئي مهيني جي ستين تاريخ تي، شام جو چئين وڳي، ڪارن وارن وارو همراهہ ٽرائر جو رهاڪو، هائنرخ مارڪس، جنهن جي عمر 37 سال آهي، منهنجي آفيس ۾ داخل ٿيو، جنهن مون کي هڪ نر ٻار ڏيکاريو آهي ۽ بيان ڏنو آهي تہ مئي مهيني جي پنجين تاريخ تي، ٻي وڳي، هن جي گهر هي نر ٻار پيدا ٿيو آهي ۽ هي ان جو نالو ڪارل رکڻ گهرن ٿا.“ عهديدار ڪاغذ جي ڪنڊ تي تيزيءَ سان صحيح ڪئي ۽ جم جي سَند پيءُ کي ڏني. پيءُ ڪٽي تي چاتو تہ هيءُ سَند رڳو هڪ ٻار جي جم جي نہ پر تاريخ جي تبديليءَ جي عظيم سند آهي ۽ نہ ئي ماءُ تي چاتو تہ بُري پنيور کي اُجارڻ لاءِ هن وٽ آرياٽي ڄائو آهي، جنهن جي حياتيءَ ۾ جيني سان گڏ جلاوطنيون

۽ اينڊيون ۽ اهو ته هن عهديدار به نٿي چاتو ته هي مٺ جيترو ٻارڙو، نه فقط ٽرائر، جرمني، يورپ، پر سموري دنيا جي اهلِ علم ۽ اهلِ عمل ماڻهن جي نظر ۾ چيلهه سِڌي ڪرڻ جي طاقت رکي ٿو. ڪنهن به نٿي ڄاتو ته هڪ اهڙي جينئس دماغ ٽرائر جي هڪڙي گهر ۾ اک کولي آهي، جيڪو پورهيتن جو هميشه لاءِ پگهر سُڪائڻ وارو واءُ بڻجي، انساني تاريخ جي مُنهن ۾ نئين نظريئي جو نُور وجهندو.

اڪثر وڏن ماڻهن جي حياتيءَ جا حساب ڪتاب ۽ ليکا چوکا پڙهندي اها ڳالهه دل ۾ وڃي چَڪُ هڻندي آهي ته اهي انهن مضمونن ۾ فيل ٿيندا آهن، جيڪي اڳتي هلي انهن جي مقبوليت جو اهم سبب بڻجندا آهن. ائين ئي هن عظيم انقلابي پورهيت مفڪر، جنهن مضمون ۾ تمام گهٽ مارڪون ڪنيون، اهو هو تاريخ جو مضمون.

هن جي گهر ۾ سندس پيءُ طرفان سماجي ناانصافيءَ خلاف نفرت جوڳين ڳالهين جو اثر هن جي ڪچڙي دماغ تي پيو هو ۽ اهو هڪ نتيجي جي صورت ۾ پڌرو تڏهن ٿيو، جڏهن پنهنجي اسڪول جي شاگردن جي الوداعي تقريب ۾، هن 'نوجوانن کي ڪهڙو پيشو اختيار ڪرڻ گهرجي' مضمون ۾ ڪجهه هن ريت لکيو:

"اسين سماج ۾ پنهنجي مرضيءَ موجب پيشو اختيار نٿا ڪري سگهون، ڇو ته گهڻو ڪري پنهنجي پسنديده پيشي لاءِ حالتون بهتر ناهن هونديون، پر ان جي باوجود ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته اسين اهڙو پيشو اختيار ڪريون، جنهن ذريعي انسانن جي وڏ کان وڏ خدمت ڪرڻ جو موقعو ملي سگهي. انساني تاريخ گواهه آهي ته اهو ئي شخص خوشنصيب رهيو آهي، جنهن انساني آباديءَ جي هڪ وڏي حصي کي خوشيون بخشيون. جيڪڏهن ڪو شخص فقط پنهنجي لاءِ ڪم ڪري ٿو ته اهو شخص علم ته حاصل ڪري سگهي ٿو، پر مڪمل ۽ حقيقي طور تي عظيم شخص نٿو بڻجي سگهي."

مدي خارج خيالن خلاف نفرت جي اظهار وارا اهي گهرا ۽ غيررواجي خيال پڙهي اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته هن جي ڪچڙي وهيءَ ۾ فڪري پختگي اچي چُڪي هئي. ان ئي سال هن بون يونيورسٽيءَ

’قانون‘ پڙهڻ لاءِ داخلا ورتي. اها ملڪ جي وڏي يونيورسٽي هئي، جتي هن کي ادب، شاعري، فلسفي ۽ سائنس پڙهڻ جو موقعو مليو. پر اهو ئي هن جي حياتيءَ جو حسين وقت هو، جو هن جي زندگيءَ جي مست نديءَ ۾ هڪ نيل ڪنول جهڙو گُل تڙيو.. گل!؟ ها، بيشڪ گُل. هن جي جوانيءَ جي جوت مٿان پتنگ بڻجي جيني آئي. جيني هن جي پيڙ صوفي جي ساهيڙي هئي. پهرين ملاقات ۾ اڪين جي موسيقي محبت جو گيت ڳايو ۽ هي دنيا جي خوبصورت رنگ ۾ رنگجي ويا. جينيءَ جو تعلق دراصل جاگيردار گهراڻي سان هو ۽ هي وچولي طبقي سان واڳيل ڇوڪرو هو. انهن جي ان معاشي فرق جي ڪري شاديءَ وارو معاملو تورو ڏکيرو بڻجي ويو، پر نيٺ گهر وارن جي رضامنديءَ سان مڳٽو تي ويو، پر ان شرط تي ته اهي پاڻ ۾ تيستائين نه ملندا ۽ نه ئي تيستائين شادي ٿيندي، جيستائين سندن پڙهائي مڪمل نٿي ٿئي. اهو فيصلو انهن ٻنهن جي محبت ڪندڙ جوان دلين جي وچ ۾ هڪڙو جبل هو، پر وٽن ٻي واٽ به ڪهڙي هئي، تنهن ڪري فيصلو قبول ڪيائون ۽ تعليم جي مڪمل ٿيڻ جو انتظار ڪرڻ لڳا. جيني تمام گهڻي خوبصورت ۽ غيرمعمولي سيرت واري ڇوڪري هئي. سندس سونهن جي ساراهه اوسي پاسي ۾ سُرهاڻ جيان پکڙيل هئي.

هڪ سال بون يونيورسٽيءَ جي رستن تي هن رولاڪيون ڪيون ۽ انهن نوجوانن جي گهيري ۾ زندگي گهارڻ لڳو، جن لاءِ جواني، مستي ۽ مزي کان سواءِ ڪجهه به نه هئي، پر جڏهن اهڙي قسم جي سرگرميءَ بابت سندس پيءُ کي پروڙ پئي ته هن واپس گهرائي ورتس ۽ مارڪس والد جي چوڻ تي برلن يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي. هن اتي محنت ۽ ولولي سان پڙهائي شروع ڪئي. هو قانون جو شاگرد هو، پر اڪثر وقت جرمنيءَ جي تاريخ ۽ ادب جي مطالعي ۾ گذاريندو هو. اتي پڙهندي سندس ذهن جي ڪينواس تي خيال پيو لامارا ڏيندو هو ته ڪهڙو پيشو اختيار ڪجي، جيڪو عظيم کان عظيم تر هجي؟

برلن ۾ پڙهندي، شاعريءَ جي ديوي هن مٿان مهربان ٿي ۽ هي پنهنجن نفيس رومانوي خيالن جو پرت نظم جي چادر ۾ پرڻ لڳو ۽ ان شاعريءَ

جي سٽ سٽ ۾ جيڪا شڳنڌ هئي، اها اڪثر جينيءَ جي ئي هوندي هئي. هو جينيءَ سان محبت ڪندو هو ۽ جيني هن سان. شاعري ڪنديءَ هن قانون، فلسفي ۽ تاريخ جو وسيع مطالعو ڪيو. ڪتابن جي درياهه ۾ اکين سان ٽٻي هڻي، هو پنهنجي نڪور تحريرن سان ڪنارن تائين تري ٻاهر نِڪرندو هو. هڪ روسي مصنف والڪوف موجب، "هڪ سال جي عرصي ۾ هو ايترو پڙهيو جو عقل دنگ رهجي وڃي ٿو. هو فقط پڙهندو نه هو، پر ڪڙهندو به هو. سموري ڄمار سندس اها عادت رهي ته جيڪو ڪجهه پڙهندو هو، ان جو تفصيلي تت لکندو هو ۽ گڏوگڏ پنهنجا خيال به لکندو هو. انهي عادت هن جي تحرير، سوچ ۽ يادداشت کي پختو ڪيو. اوڻويهه سال قانون جو وسيع مطالعو ڪنديءَ هن قانون جي موضوع تي 300 صفحن جو ڪتاب لکي ڇڏيو. اِن ئي عرصي ۾ آرٽ ۽ فلسفي جي تاريخ پڙهنديءَ مارڪس فلسفي جو آغاز ۽ تسلسل جي عنوان سان هڪ تحقيقي مضمون پڻ لکيو هو. افسوس! اهو تاريخ ساز فڪري مضمون اڄ پڙهندڙن لاءِ موجود ناهي. اهو نئين دنيا ۾ مٽي تي ڇٽ جي تلاش ۾ مارڪس کان ڪٿي گم ٿي چڪو هو.

هن جڏهن برلن يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي، ته ورسٽي جي ڪوريڊورز ۾، گلن جي خوشبو گهٽ، پر هيگل تي بحثن جي هٻڪار وڌيڪ هئي. هيگل جي فلسفي جو باقاعدي هر طرف ڇڙٻول هو. هيگل جي خيال پسند ۽ جدلياتي فلسفي جا چاهيندڙ ساڄي ۽ کاٻي ڌُر جا هيگلين سڏبا هُئا. هي ان علمي ماحول کان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ پنهنجي غيرمعمولي تنقيدي شعور سبب ليفٽ هيگلين سڏائجڻ لڳو.

بهرحال، مارڪس، هيگل جي سرشتي وار پيش ڪيل فلسفي کان ايترو متاثر ٿيو جو اڳتي هلي اُهو اثر مارڪس جي سڄي فڪري ڪم ۽ ڪردار جو بنيادي محرڪ بڻيو. هيگل جي طريقي ڪار کي ڪٽندي ۽ سندس نتيجن تي تنقيدي ٿيندي ئي مارڪس تاريخ جي مادي ۽ جدلي سمجهاڻي ڏيڻ جي لائق بڻيو.

مارڪس هيگل جي فلسفي تي تنقيدي اڀياس کان پوءِ، هيگل جي ٻئي نقاد ۽ ماديت پسند فيلسوف (فيورباخ) جي ڪم کان پڻ متاثر

مارڪس جلد ئي فيورباخ جيماديت جي غير جدلي ۽ غير تاريخي ٿيڻ کي سمجهي، ان کان اڳتي نڪري ويو. مارڪس لکيو ته علم، جدن کي ان جي ماهرن، اڄ سوڌو فقط دنيا جي تشريح ڪئي آهي، فلسفي ۽ سندن اصل ڪم رڳو دنيا جي تشريح ڪرڻ نه، پر دنيا کي تبديل ڪرڻ آهي. هن جي اها ڳالهه فلسفي ۽ فلسفين تي رڳو تنقيد نه پر بنهه چرڪائيندڙ ۽ نئين ڳالهه هئي. برلن يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي هن جي ترجيح تبديل ٿي. هن قانون ۾ مهارت حاصل ڪرڻ بدران تاريخ ۽ فلسفي ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي، جنهن تي سندس پيءُ ناراض ٿيو، پر چون ٿا ته پوءِ هن پيءُ کي راضي ڪري ورتو. هي برلن يونيورسٽي جا ئي اهي ڏهاڙا هئا، جو هن جي سيني ۾ فلسفو، تاريخ ۽ جيني گڏ ڌڙڪي رهيا هئا. هن برلن يونيورسٽي مان پنهنجو پي. ايچ. ڊي جو مقالو پورو ڪيو ۽ اهو ئي سال هو، جڏهن سندس پيءُ گذاري ويو. مارڪس کي پنهنجي پيءُ سان ايتري اُنسيت هئي جو سندس تصوير هميشه پاڻ سان گڏ رکيائين. ايتري تائين جو جڏهن مارڪس وفات ڪئي ته اها تصوير ساڻس گڏ دفن ڪئي وئي.

مارڪس پنهنجي دوست برونو بائر سان گڏجي رسالو ڪڍيو ۽ ان ۾ حڪومت ۽ رياست سان لاڳاپيل معاملن سميت اڪيچار فڪري ۽ سماجي مسئلن تي زوردار انداز ۾ لکڻ شروع ڪيو. هن جو تنقيدي انداز نهايت چيڀاٽيندڙ ۽ غضب جو هو ۽ اهو ئي سبب هو جو ترت ئي حڪومتي عملدار مٿس ڏمرجي پيا ۽ مورڳو رسالي جي ڇپائيءَ تي ئي پابندي هڻي ڇڏيائون.

هن ان اخبار کي ڇڏي ٻي اخبار ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ وري ان کي ڇڏي ٽين اخبار جو ايڊيٽر بڻيو. اتي هن کي سٺو پگهار ملڻ لڳو ۽ هن جينيءَ سان شادي به ڪئي.

اِها بظاهر ته هڪڙي شادي هئي، پر اها انساني تاريخ جو هڪڙو نهايت خوبصورت ميلاپ هو، ۽ اها خوبصورتي جينيءَ جي ان سٽ مان پڌري آهي، جو هن چيو ته ”مون مارڪس سان نه، پر مارڪس جي خيالن سان شادي ڪئي آهي.“

شاديءَ کان پوءِ هو ڪجهه وقت ساهرن وٽ رهيو ۽ بعد ۾ جيئن ته اخبار جي آفيس، جرمنيءَ جي سنسرشپ وارين غيرمناسب پاليسين سبب پيرس منتقل ڪئي وئي هئي، ان ڪري هن به پنهنجي نئين ڪنوار سميت پيرس وڃي رهائش اختيار ڪئي، پر بدقسمتيءَ سان ٿيو ائين جو ان اخبار جو پهريون پرچو ئي آخري پرچو ثابت ٿيو. اخبار جي بند ٿيڻ جو سبب مارڪس جا تنقيدي مضمون هئا. جنهن کان پوءِ هو جيئنيءَ سان گڏ ڪافي عرصو فرانس ۾ ئي رهيو ۽ اتي هن فرينچ يوٽوپيائي ڪميونسٽ دانشورن ۽ مفڪرن جي لکڻين جو نهايت غور سان مطالعو ڪيو. هن فرانس ۾، جتي فوريئر، سينٽ سائمن، رابرٽ اوون جهڙن اشتراڪي مفڪرن ۽ عالمن جي خيالن مان گهربل فائدو حاصل ڪيو، اتي روسو ۽ مونٽيسڪيو سميت ٻين اڪيچار فرينچ ڊيموڪريٽ مفڪرن جي ويچارن کي به ڦلهوريو. فرانس ۾ ئي هن جي اينگلس سان ملاقات ٿي، جيڪو باقي زندگي هن جو سچو ساٿي بڻيو. هن اينگلس جي مدد سان برطانوي معيشت دانن، ايڊم سمٿ ۽ ڊيوڊ رڪارڊو جي ڪم کي پڙهي ورتو. فرانس ۾ ئي مارڪس ۽ اينگلس ڪلاسيڪي جرمن فلاسافيءَ تي تنقيد ۽ انساني تاريخ جو سڀ کان اهم سياسي پمفليٽ "ڪميونسٽ پڌرنامو" لکيو. فرانس واري تجربي ۽ اتي جي يوٽوپيائي مفڪرن جي فڪر کي ڦلهورڻ کان پوءِ ئي دراصل مارڪس، پنهنجي سوشلزم بابت نظريي جا نوس سائنسي بنياد وجهڻ واري سوچ ڏانهن راغب ٿيو. جنهن بعد هن ڀرپور تياري ڪندي پنهنجي اٿاهه علمي ۽ فڪري ڪم جي به شروعات ڪري ڏني هئي.

هن پنهنجا علمي ۽ نظرياتي لکپڙهه جا ڪم گهڻو ڪري فرانس ۾ ئي ڪيا. فرانس ۾ اينگلس جهڙو دوست ملڻ، هن جي وڏي خوشنصيبي هئي. هنن ڪافي ڪتاب گڏجي لکيا. ڪميونسٽ پڌرنامو لکجڻ وقت سمورو يورپ انقلابي اُٿل پُٿل مان گذري رهيو هو. پيرس ۾ سوين پورهيت، سرمائيدارن خلاف اُٿي پيا ۽ سندن خلاف وڏي بغاوت شروع ڪري ڏنائون ۽ ائين چوطرف حڪومت خلاف هنگاما شروع ٿي ويا. مارڪس انهن هنگامن جي حوالي سان لکيو ته "اهي هنگاما گهڻن حوالن

گهرو ويڙهه وانگر آهن. اها ويڙهه دراصل سرمائي خلاف پورهئي
تان جنگ آهي.”
بو مارڪس مزدورن جي بغاوت کان متاثر ٿيندي، برسلز ۾ ڪاهي ڏر جي
مارڪس رابطي ڪاريءَ ڪي وڌائڻ ۽ فرينچ پورهيتن جي طرز تي
تنظيمن جي ڪرڻ جون هدايتون ڏئي تي ڇڏيون. ان ڪري انهن تنظيمن
سرگرميون سرگرميون تيز ڪري ڇڏيون. نتيجي ۾ برسلز جي حڪومت
پنهنجون اچي دٻ ورايو. انهن مارڪس جي سرگرمين تي پابندي وجهي
تي ايستائين جو هڪ دفعو مارڪس جي گهر جي تلاشي ورتي وئي ۽
مارڪس کي جيل پڻ موڪليو ويو. جيل ۾ مارڪس سان سندس زال
ملڻ وئي ته ان کي به مارڪس سان گڏ جيل ۾ واڙي ڇڏيائون.
جيني حڪومت جي اهڙي زيادتيءَ خلاف برسلز ۾ احتجاج ٿيا، ته پوءِ حڪومت
مارڪس ۽ جينيءَ کي ڇڏي ڏنو. ان کان پوءِ مارڪس لاءِ برسلز ۾ رهڻ
ڏکيو ٿي پيو ۽ مٿان برسلز حڪومت به باضابطه طور سندس ملڪ
نيڪاليءَ جو سرڪاري حڪم نامو جاري ڪري ڇڏيو، جنهن کان پوءِ
مجبورن مارڪس کي برسلز ڇڏي، هڪ ڀيرو ٻيهر پيرس اچڻو پيو.

يرے دل ميرے مسافر
ہوا پھر سے حکم صادر
کہ وطن بدر ہوں ہم تم
دیں گلی گلی صدائیں
کریں رخ نگر نگر کا۔۔۔ (فیض)

مارڪس پيرس ۾ حالتون ٺيڪ نه هجڻ سبب جرمني آيو ۽ اُتي
اخبار ورري ٻيهر حڪومت جي ٻيائي، پورهيت دشمني ۽ غيرجمهوري
ڪردار تي زبردست مضمون لکيا، جنهن سبب اخبار تي پابندي هٽڻ
سان گڏ ڪيس جرمنيءَ مان جلاوطن ڪيو ويو.
انهن مارڪس اخبار بند ڪري ڇڏي ۽ پرنٽنگ مشين وِڪڻي
مزدورن جا رهيل پيسا چڪتا ڪيائين. جيني جا چانديءَ جا ٿانوَ،
جيڪي هڪ ڀيرو اڳ به گروي رکيا ويا هئا، ٻيهر گروي رکي، مارڪس
ڏاڏي ٻارن کي ساڻ ڪري پيرس ڏانهن هليو

پيرس ۾ سياسي اٿل پٿل سبب حالتون خراب ٿي چڪيون هيون. انقلاب جي ڳالهه ڪندڙ ماڻهو ۽ گروهه حڪمرانن جي هنيانءَ ۾ خنجر جي وار جيان هئا ۽ مارڪس تہ هو بہ هڪ نج پچ انقلابي اڳواڻ، سو ڪٿي ٿو ڪانئن برداشت ٿئي. نيٺ هن کي پوليس طرفان ويهن ڪلاڪن اندر ملڪ مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڏنو ويو. هن وٽ ايترا پيسا نہ هئا جو جيني ۽ ٻارن کي گڏ وٺي وڃي، تنهن ڪري هي اڪيلو پيرس مان نڪري لنڊن آيو. پوءِ جيني ۽ ٻار اڪيلا هئا ۽ جيني انهن ڏينهن ۾ پيٽ سان هئي. هنن پوءِ لنڊن ۾ رهائش اختيار ڪئي. لاڳيتو دربدري، بيروزگاري ۽ معاشي تنگ دستيءَ ڪيس غربت ۾ گهيري ورتو. سندس معاشي حالتن ۾ ڪا بہ تبديلي نہ آئي. هن کي لنڊن ۾ چوٿون پٽ بہ ڄائو، جيڪو ڄمڻ سان سخت بيمار هو. پيسا نہ هجڻ سبب علاج نہ ٿي سگهيو ۽ سندس اهو پٽ نيٺ گذاري ويو. غربت صفا وڪوڙي ويس. وٽس ايترا پئسا نہ هئا، جو جاءِ جي مسواڙ ادا ڪري سگهي. هڪ ڏينهن مالڪ پوليس گهرائي، زوريءَ کين گهر مان ڪڍي، گهر خالي ڪرائي ڇڏيو. هن واقعي کي جيني هڪڙي خط ۾ لکيو: ”هڪ ڏينهن سرڪاري عملدار اسان جي گهر ۾ زوريءَ گهڙي پيا ۽ اسان جو سامان چادرن، ٿانوَن، ڪپڙن سميت منهنجي ڪير پيئندڙ ٻارڙي جي گڏين کي بہ تحويل ۾ وٺي ڇڏيائون ۽ مان ڪنڊ وٺيو ڳوڙها ڳاڙيندي رهيس.“

جيني پنهنجن دوستن کي مدد لاءِ خط لکيا ۽ ڪانئن گهر ڪئي تہ ”مارڪس بابت لاءِ سوچي ٿو، سندس حق آهي تہ ان جي معاشي مدد ڪئي وڃي. آئون ان کي ان ڏکي حالت ۾ نٿي ڏسي سگهان.“

هنن ٻيو گهر ورتو، پر معاشي بدحالي ۽ تنگدستي جا ڏينهن هئا، جو هڪ طرف مارڪس جي گهر ۾ سندس ٻار خوراڪ جي کوٽ سبب ناچاقيءَ جو شڪار ٿيندا مرندا ٿي ويا تہ وري ٻئي طرف جيني پاڻ بہ بيمار ٿي پئي، جنهن سبب مارڪس بہ بنهہ اُپاڻڪو ٿي پيو.

دنيا ۾ جيڪي بہ سچ پچ وڏا ماڻهو هوندا آهن، اهي سچائي ۽ حقيقت جي ڳولا ۾ ايترا تہ مشغول هوندا آهن، جو کين ڪو ذاتي نقصان توڙي صدمو ڪمزور ڪري نہ سگهندو آهي. مارڪس جي ڏيءُ گذاري

رئي، ڪفن لاءِ ڏوڪڙ نہ هيس. جڏهن پٽ گذاري ويس تہ هي ”سرمايو“ ڪتاب لکي رهيو هو، جنهن لاءِ چيائين تہ هي پُٽ ناهي مرڻو. مارڪس نوڪريءَ جي ڳولا ڪئي، پر مستقل طور ڪٿي بہ مزاج ۾ انصاف پسنديءَ ۽ خراب حُڪمرانيءَ سبب ٽڪي نہ سگهيو.

اينگلس کان پوءِ مارڪس جي جنهن معاشي مدد دل سان ۽ هڙان وڙان ڪئي، اها هيلن ڊيموٿ هئي، جيڪا ٻالڪپڻ کان مارڪس جي گهر جي نوڪرياڻي هئي. جڏهن جينيءَ کي ڇهون ٻار ڄائو تہ اهو غذا جي کوٽ سبب مئل ڄائو. ان صدمي جيني کي تمام گهڻو مايوس ڪيو. اهڙين ڏکين حالتن ۾ بہ مارڪس وڏيڪ سنجيدگي ۽ محنت سان، پنهنجي فڪر ۽ سوچ کي هڪ مڪمل سائنسي نظريي جي شڪل ڏيڻ واري ڪم ۾ جنبيل رهيو. ائين مارڪس پنهنجي ڪتاب ”سرمايي“ جي پهرين جلد تي ڪم مڪمل ڪري ورتو.

ڏکن ڀرين ڏينهن ۾ مارڪس جي مستقل مزاجيءَ واري محنت ۽ دليريءَ جو مقابلو سخت هو. هن جي رڳن ۾ انقلابي رت ڊوڙندڙ هو. مارڪس وڏو حسين آدرشي وجود هو، جيڪو پورهيتن جي اُداس دل مٿان اُتساهہ جو آسمان بڻجي بيٺل هو. وقت جي بي واجبين جي واچوڙي ۾ ويڙهجي وڃڻ کان پوءِ، سندس اکين جي ڪور مان ڪڏهن ڳوڙها شرارت ڪري ظاهر ٿيندا هئا، پر سندس حوصلي جي حرارت انهن کي ڪو ورلي وهڻ ڏنو. هڪ دفعي سندس ڌيءُ سوال پڇيو تہ. ”بابا! توهان تباهي ڇا کي چئو ٿا؟“ مارڪس جواب ۾ چيو، ”امان. ڪنڌ جهڪائڻ کي.“

مارڪس جي دل مٿان دردن جا ڪارا ڪڪر تڏهن لٿا، جڏهن سندس سچي جيون ساٿياڻي هن کان هميشہ لاءِ پري هلي ويئي. هوءَ ڪينسر جي موذي مرض ۾ مبتلا هئي. ان مرض سان جهيڙيندي نيٺ هڪ ڏينهن هوءَ گذاري ويئي تہ مارڪس جڻ چورو چنو ٿي ويو. جيني اتم خيالن جي مالڪ ۽ غيرمعمولي تخليقي ذهن رکندڙ عورت هئي. هوءَ گذاري وئي تہ هن جون اکيون پهرين کان وڏيڪ خوبصورت ۽ چمڪندڙ ٿي لڳيون. مرڻ کان اڳ هن وصيت ڪئي هئي تہ هن جي جنازي ۾ ڪا بہ رسمي ڳالهہ ٻولهہ نہ ڪئي وڃي. اسان کي ڏيکاءَ واريون ڳالهيون نہ ڪرڻ گهرجن.

جينيءَ جو وڇوڙو وڇوڻ ۽ جيان مارڪس جي روح کي ڏنگيندو رهيو. هو تمام گهڻو ويڳاڻو ۽ وياڪل بڻجي چڪو هو. هو پورهيتن جي نجات واري عظيم مقصد کي ذهن ۾ رکندي جي رهيو هو ۽ ڪم ڪري رهيو هو، پر جگر جي بيماري هن جو جيءُ جنجهوڙڻ لڳي هئي. هي پڻ موت جي ويجهو هو ته سندس وڏي ڌيءَ جي جُدائيءَ جي خبر سندس جيءَ جهوري وڌو ۽ ائين هي سرمائيدارن جي اک ۾ ڪنڊو ۽ پورهيتن جي هٿ ۾ نجات جو جهنڊو بڻيل مارڪس پنهنجي ميز تي لکندي، موت جي ننڊ سمهي پيو. ائين هڪ سائنسي دماغ سوچڻ ڇڏي ڏنو. مارڪس کي سندس انقلابي ساٿياڻي جينيءَ جي پير ۾ دفن ڪيو ويو. هن جي موت تي زبردست لفظن سان خراج تحسين پيش ڪندي، سندس سچي ساٿي اينگلس چيو: ”جيئن ڊارون نامياتي فطرت ۾ ارتقا جو قانون ڳولي لڌو هو، بلڪل ائين مارڪس انساني تاريخ ۾ ارتقا جي قانون کي ڳولي لڌو.“

ڪارل مارڪس اهو ماڻهو هو، جنهن چيو ته بک ۽ غربت جو سبب دولت جي ورڇ ۾ ناانصافي آهي. هي اهو ماڻهو هو، جنهن جا ٽي ٻار غربت سبب مري ويا. هي اهو روءِ زمين جو پهريون يگانو انسان هو، جنهن فلسفي کي مونجهارن ۽ رنگينين مان ڪڍي، پيرين اگهاڙن ماڻهن جي زندگين جي مادي حقيقتن سان لاڳو ڪري، پورهيت مزاحمت جا نوان دڳ ڏيکاريا ۽ نجات جو فلسفو جنميو.

وقت وڏو ڪهاڻيڪار آهي. اهڙيون ٻه ڪهاڻيون لکي ٿو، جيڪي پڙهي ننڊ اچي وڃي ۽ اهڙيون ٻه ڪهاڻيون لکي ٿو، جيڪي پڙهي آرام ڦٽيو وڃي. ڪي ماڻهو خبرون لکندي، هڪ ڏينهن پاڻ هڪ ڏکوئيندڙ خبر بڻجي ويندا آهن. ڪي ماڻهو ڪهاڻيون لکندي، پاڻ هڪڙي ڪهاڻي بڻجي ويندا آهن. جيئن رومي چيو هو ته، ’مون سموري ڄمار عاشقن جا قصا ٻُڌا، پر تنهنجي عشق ۾ آئون پاڻ قصو ٿي ويس.‘ مارڪس جي ڪهاڻي سمورن فلسفن جي علميتن جو نچوڙ ۽ انقلاب جي ڪهاڻي آهي. هن پنهنجي نظريي ۾ زماني کان وسري ويل ماڻهن جي ڳالهه ڪئي ۽ هيٺن کي تاريخ جو هيرو ڪري پيش ڪيو. هو سرمائيدارن لاءِ خوف ۽ پورهيتن لاءِ ڏڍ هو. هن جي پورهيت دوست انقلابي نظريي

جي نڪري اُڏام ڪي پڙهي لڳي ٿو تہ هن انهن سمورن لڙڪن کي ڳولي لڌو، جيڪي بيوسيءَ ۾ ڳلن جي لام نہ لتاڙي سگهيا ۽ اکين جي ڪنڌيءَ تي اچڻ کان اڳ جذب ٿي ويا. هن پورهيتن جي ڏک جي آتم ڪهاڻيءَ جو اپياس ڪري، اهو نتيجو ڪڍيو، تہ هن ڌرتيءَ کي ڏيکي جا سڱ نہ، پر پورهيتن جا هٿ کنيو بيٺا آهن. جڏهن هو ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ دنيا جا پورهيتو! هڪ ٿي وڃو' جو نعرو ٿو هڻي تہ دراصل هو سرمائيدارن ۽ ڦورن جي ڏاڍ خلاف هڪ تاريخي اهڙي للڪار ڪري ٿو، جنهن جي پڙاڏي ۾ پورهيتن جو پگهر ۽ سرمائيدارن جو رت سُڪندي محسوس ٿئي ٿو. هيءُ اهو ماڻهو هو، جيڪو سموري زندگي شهر بدر ۽ ملڪ بدر ٿيندو رهيو ۽ جنهن جو ڪو ذاتي گهر نہ هو، پر هن مسواڙ جي گهرن ۾ ويهي جيڪي ڪُجهہ لکيو، سو سموري دنيا جي پورهيتن مٿان ڇپر ڇانوَ ٿي بيٺو. هُن "سرمايو" جا جُلد لکيا، پر پيسن جي اڻهوند سبب سندس ٻچا لنگهڻ ۾ مُئا. هي اهو ماڻهو هو، جنهن بکيي پيٽ ۽ اوجاڳيل اکين هوندي بہ حالتن جي ڪنڌ تي لت ڏيئي، مظلومن ۽ محڪومن جي هٿن ۾ سندن نجات جو منشور ڏنو ۽ اڻ پڙهيلن کي فطرت، سماج، شعور ۽ عالمي تاريخ جي اوُسر جو منطق سمجهايو. مارڪس ئي انساني تاريخ جي اسٽيج تي بدمست بادشاهن، فاتحن، پروهتن، وياج خورن، سرمائيدارن ۽ جاگيردارن کي ڪن کان جهلي هيٺ لاٿو ۽ عام پورهيتن کي ان مسند تي ويهاريو. ان ئي اسٽيج تان مارڪس هڪ اهڙو نئون گيت ڳايو، جنهن جي ڌُن هن پاڻ دريافت ڪئي ۽ اهو آهي سرمايي(مئل) ۽ محنت (زنده) جو تضاد. جنهن جي ڪُڪِ مان ڦُٽي تي بُکَ ۽ ان ڌُن ۾ ئي پورهيت جي آزادي، برابري، سرور، سڪون ۽ صدين جي مسرت لڪل آهي. مارڪس تاريخ جي درياءَ ۾ نئين فڪر جي ٽُٻي هڻي، پورهيتن کي ترڻ جو گُر سيکاري ۽ نڪرڻ جو هنر سِيکاري هليو ويو، پر هن جو گيت اڄ هر ملڪ ۽ مظلوم طبقي جي دل ۽ دماغ ۾ گونجي رهيو آهي ۽ تيستائين گونجندو رهندو، جيستائين هيٺي مٿان ڏاڍي جي جبر، استحصالي نظام ۽ سمورين سماجي برائين جي پاڙ، يعني ذاتي ملڪيت جو خاتمو نٿو ٿئي.

2

نظريو

اسين سڀ جيڪي مظلوم، محڪوم، پيرين اُگھاڙا، پيٽ بُکيا، ڏتڙيل، ڦُريل ۽ لُٽيل آهيون، اسين سڀ جيڪي بُک جي ڪُک مان پيدا ٿيندڙ ڏُک جا ڏنگيل ڏرتي ڏٺيءَ آهيون ۽ جن جو رت پڻ سرمائي جي ڏائڻ روز تازي تواني ٿئي ٿي ۽ اسان جي اڌ مُئل جسمن کي ويتر نپوڙي ٿي، تن سين جي جسم جي سگهه ۽ ذهن جي جوت جو نالو مارڪسزم آهي. انصاف، برابري، علم ۽ آزاديءَ سان اسان جي پيار کي مارڪسزم نئون معراج ۽ عوام دوست انقلابي سياست ذريعي ممڪنات جا نوان در آڇي ٿو.

سماجي تبديليءَ جو رستو گهڻ رُخو، وسيع، ڏکيو ۽ پيچيده ٿئي ٿو ۽ ان ۾ پيڙهه جو پٿر رکڻ وارو نهايت اهم ۽ بنيادي ڪم انقلابي سياست جو هوندو آهي. انقلابي سياست جو ڪارج محڪوم ماڻهن جي قومي، طبقاتي ۽ سياسي شعور کي اڀارڻ آهي ۽ عوام کي نظريي ۽ درست واٽ کان صحيح نموني روشناس ڪرائڻ آهي. سياسي شعور بنا نه هن سماج ۽ رياست کي سمجهي سگهجي ٿو ۽ نه ئي وري ان کي تبديل ڪري سگهجي ٿو. انقلابي سياست صحتمند سماج جو ساهه پساهه ۽ درست دڳ آهي. انقلابي سياست هڪ اهڙو نظرياتي سياسي تنقيدي چنجور آهي، جيڪو هن خراب نظام جون پاڙون کوٽي ڪڍي ٻاهر اڇلائي ٿو. سماجي تبديلي ٻن نقطن تي بيٺل هوندي آهي: هڪڙو حالتن جو بدترين جبر، ٻيو انهن ئي حالتن جو گهرو شعور، انهن جي پرک ۽ پروڙ. جيڪا غلاميءَ کان نفرت ڏياريندي آهي ۽ حق سچ جو ساٿ ڏيڻ لاءِ هُل ڪندي، نيون نيون حڪمت عمليون ۽ ويڙهه جا نوان گس ڳولي مزاحمت جو ميدان ملهائيندي آهي.

ائين ته نه 'ڪنڊيءَ اُپي ڪيٽريون، ساهڙ ساهڙ ڪن' جيان سماج ۽ رياست جي تبديلي ۽ ان جي سڌاري بابت ڪوڙا اهڙا سياسي نظريا آهن، جيڪي رياست جي بيهڪ ۽ ان جي نظرياتي پاسي بابت ڄاڻ ڏين ٿا، پر انهن سڀني ۾ جيڪو پورهيت طبقي جي آجپي جو حقيقي سائنسي نظريو آهي، اهو آهي مارڪسزم.

بُک جو جاگرافيائي محور پورهيت جو پيٽ آهي! پورهيت جو پيٽ ۽ ڪيٽ، ٻئي سيٺ جي ڪاتي واري رجسٽر کان ننڍا هوندا آهن. ڇاڪاڻ جو سيٺ جي آڱرين جو قلم جڏهن رجسٽر جي صفحي تي هلندو آهي ته ٻڙين ۾ اضافو ٿي ويندو آهي ۽ پورهيت جي زندگيءَ جون ٻڙيون گهٽجي وينديون آهن.

بُک، جنهن جي صورت سُڪل پنن ۽ قبرستان جي خالي اکيرن جهڙي ۽ جنهن جو بدن بيوهه عورت جي چونئري ۾ ٽنگيل چوڙن جهڙو هوندو آهي، سا ڪٿان ٿي اچي؟ ان بُک جو پيءُ ۽ ماءُ ڪير آهن؟ اها ڪٿي ۽ ڪيئن وڌندي ويجهندي آهي؟ روزانو 25 هزار انسانن کي پنهنجي گيس چيمبر جهڙي پيٽ ۾ اوتي ماريندڙ بُک، ڇا آسمان جي انڌي ورچ آهي؟ جيئن وتائي فقير چيو هو يا انسان کي ڏوهن جي بدلي مليل ڏهاڳ آهي؟ جيئن پروهت، پنڊت ۽ ملان سمجهائين ٿا. اسين سمجهون ٿا اهڙو ڪُجهه ڪونهي. درحقيقت اها بُک، طبقاتي معيشت جي ڪميڻي وهنوار يا سماجي دولت جي غير منصفاڻي ورڇ جو ناجائز اولاد آهي. اها بُک نتيجو آهي اُن ڍوَجي اٿهوند جو، جيڪو موڙي، مال، دولت ۽ جديد دور ۾ سرمائي جي صورت ۾ قابضن ۽ حاڪمن جي بينڪ اڪائونٽن ۾ باندي بڻايل آهي. اهڙيءَ ريت بُک کي انهن ٺي سرمائيدارن پاليو ۽ تاتيو آهي. اُن شڪاري ڪُتي وانگي، جنهن کي شڪار دوران ان ڪري به بُکيو رکيو ويندو آهي، جيئن اُهو جلد شڪار ڪري اچي ۽ پوءِ جنهن تي مالڪ پنهنجو هٿ صاف ڪن. ائين طبقاتي سماج جي ڪري هڪڙن جي بُک ٺي ٻين جي اضافي ڍؤ جو سبب بڻجي ٿي ۽ وڏي دائري ۾ ڍؤ هڪ پاسي ۽ بُک ٻئي پاسي جمع ٿيندي رهي ٿي. مارڪسزم ان بُک جي پاتال تائين پهچ

جي پورهيي جي سگهه کي خريد ڪري، بدلي ۾ ان کي اڻپوري اُجرت ۽ ٻڪ جو تحفو ڏنو آهي ۽ پوءِ ان جو الزام تقدير ۽ خدا تي هنيو اٿن.

مارڪسزم ڪو جامد ۽ بيٺل نظريو ناهي، بلڪ هڪڙو ارتقا پذير ۽ اوسر ڪندو رهندڙ سائنسي نظريو آهي، جيڪو نون مشاهدن، مطالعن، تجربن (مزاحمتن) ۾ نت نئون ٿيندو رهي ٿو. مارڪسزم جي سمجهه رکندڙ ماڻهو هميشه انڌي عقيدي ۽ وهم پرستيءَ جو مخالف هوندو آهي، ڇاڪاڻ جو مارڪسزم سائنس آهي ۽ سائنس اڪيلن بنياد ڪري ڪنهن شيءِ کي تسليم نٿي ڪري، پر سببيت ۽ منطقيت ۽ ڪارٽي رشتن (ڪارٽيت) کي سمجهڻ تي زور ڏئي ٿي، جيڪا اسان کي هن ڪائنات، دنيا، انسان ۽ انساني سماج جي مختلف پهلوئن بابت سُرت، ساڃاهه ۽ پرک فراهم ڪري ٿي. مارڪسزم اسان کي ٻُڌائي ٿو ته اسان جو سماج هاڻوڪي سطح تائين ڇو ۽ ڪيئن پهتو آهي ۽ اڳتي هلي ان ۾ ڪهڙي قسم جي تبديليءَ جا امڪان آهن. هي نظريو سمجهائي ٿو ته جهڙيءَ طرح معروضي فطري دنيا ۾ رونما ٿيندڙ لقاءَ ۽ واقعا رڳو اتفاقي ناهن، اهڙيءَ طرح انساني سماج ۾ پڻ جيڪا تبديلي اچي ٿي، اها اتفاقاً نٿي اچي، پر ان پويان ڪي خاص قانونَ ۽ ٺوس سبب هوندا آهن. مارڪسزم فقط نظرياتي يا فڪري ڇيد جو اوزار نه، پر عملي يا عمل جي سائنس آهي. مارڪسزم انهن سمورن فلسفياڻن، سماجي، معاشي ۽ سياسي خيالن جو هڪ گڏيل عضوياتي سرشتو آهي، جيڪو سماج جي تاريخي اوسر ۽ ان جي انقلابي ڪايا پلٽ (حالت بدلائي ڇڏڻ) جي عمل ۾ هڪ پاسي پاڻ متاثر ٿئي ٿو ۽ ٻئي پاسي ان پوري عمل کي سمجهائي ۽ ان جي رهنمائي ڪري ٿو. خود مارڪس جي پنهنجي اوسر به اهو ئي سمجهائي ٿي. مارڪس، پنهنجي دور تائين اُسريل سائنس، فلسفي، معيشت، ادب ۽ تاريخ سميت سمورن علمن کي پڙهي، ڪڙهي ئي مادي بنيادن سان جنهن علم (مارڪسزم) کي تخليق ڪيو، سو تاريخ جي تسلسل سان گڏ ان ۾ معياري تبديليءَ جو اُهڃاڻ هو. ائين ئي مارڪس کان پوءِ هر دور ان علم ۽ ان جي روشنيءَ ۾ ٿيندڙ عمل جي وسعتن ۾ نوان واڌارا ڪندو رهي ٿو.

مارڪس جا نظرياتي سرچشما جرمن ڪلاسيڪي فلسفو، انگريزي ڪلاسيڪي معاشيات ۽ فرانسيسي سياسيات يا يوٽوپيائي سوشلزم سمجهيا وڃن ٿا. هيٺ انهن ٽن شروعاتي سرچشمن، ماخذن يا ٿنڀن جي مختصر سمجهاڻي ڏجي ٿي.

مارڪس جا ٽي اهم فڪري ماخذ

1. جرمن فلسفو

جيئن تہ مارڪس جي علمي وسعت، فڪري گهرائي، نظرياتي پختگي ۽ نواڻ جو بنيادي سبب اهو هو جو هن تاريخ جو گهرو، گهڻ طرفو ۽ سائنسي انداز ۾ اڀياس ڪري، ان تي پنهنجي تنقيد رکي. جرمن نظريو، جيئن ڪارل مارڪس بيان ڪيو آهي، انهن فلسفن ۽ سياسي خيالن ڏانهن اشارو ڪري ٿو جيڪي اوڻيهين صدي عيسويءَ دوران جرمنيءَ ۾ آشڪار ٿيا. مارڪس پنهنجي ڪتاب"دي جرمن آئيڊيالوجي(1845-1846ع)"۾ انهن خيالن تي تنقيد ڪئي آهي، جيڪو فريڊرڪ اينگلس سان گڏجي لکيو ويو هو. هتي جرمن نظريي جي ارتقا ۽ تنقيد جو هڪ جائزو پيش ڪجي ٿو.

روشن خيالي ۽ عقليت پسندي: جرمن فيلسوفن، جهڙوڪ: امانوئل ڪانٽ، جوهان گوٽليب، فشتي ۽ جارج ولهيلم، فريڊرڪ هيگل، عقل، اخلاقيات ۽ انساني حالت جي تبديلي يا تاريخ تي خيالن جي ڏي وٺ ڪئي.

رومانويت ۽ قوميت: مفڪرن، جهڙوڪ: جوهان گوٽ فرائيڊ وون هيرڊر، فريڊرڪ شيليرماڪر ۽ ارنسٽ مورٽز آرنڊٽ، قومي سڃاڻپ، لوڪ داستان ۽ فرد جي اهميت تي زور ڏنو.

آئڊيلزم ۽ ايبسوليوٽزم: هيگل، فريڊرڪ شيلنگ ۽ آرٿر شوپنهاوَر جهڙن فلسفين جو ڌيان مطلق روح، رياست ۽ سماج ۾ فرد جي ڪردار تي هو.

مارڪس جي تنقيد

آئڊيلزم ۽ ميٽيريلزم: مارڪس دليل ڏنو تہ جرمن نظريو تجريدي خيالن تي تمام گهڻو ڌيان ڏئي ٿو ۽ سماج جي مادي حالتن کي نظرانداز ڪري ٿو.

طبقاتي جدوجهد: مارڪس جو خيال هو تہ جرمن نظريي، طبقاتي جدوجهد ۽ سماج جي معاشي بنيادن کي نظرانداز ڪيو آهي.

نيشنلزم ۽ شاونزم: مارڪس جرمن نظريي ۾ قومپرست ۽ شاونسٽ رجحانن تي تنقيد ڪئي، جن کي هن ورهائيندڙ ۽ نقصانڪار ڏٺو.

سائنسي طريقي جي کوٽ: مارڪس دليل ڏنو تہ جرمن نظريو غير سائنسي هو ۽ سماج ۽ تاريخ کي سمجهڻ لاءِ سائنسي طريقي کي لاڳو ڪرڻ ۾ ناڪام ويو.

پورهيتن جي ڪردار کي نظر انداز ڪرڻ: مارڪس جو خيال هو تہ جرمن نظريو سماج ۽ تاريخ جي جوڙجڪ ۾ پورهيت طبقي (پرولتاريہ) جي اهميت کي نظرانداز ڪري ٿو.

ڪلاسيڪي جرمن نظريي تي مارڪس جي تنقيد تُوس تجريدي جدليات جي مابعد طبعيات ۽ مادي نڪتہ نگاهہ کان خيال پسنديءَ تي هُئي. هن دليل ڏنو تہ سماج ۽ تاريخ جي حقيقي سائنسي سمجهاڻي جو بنياد پيداوار جي مادي حالتن ۽ طبقاتي جدوجهد جي اڏاوت ڪري پٽاندر هجڻ گهرجي، نہ ڪي تجريدي خيالن ۽ قومپرستيءَ جي جذبن تي. مارڪس جي وڏي تنقيد هيگل جي خيال پسند جدلياتي سرشتي ۽ فيورباخ جي غيرِ جدلي ماديت تي هُئي. هيگل جي تاريخ جي فلسفي بابت لکيل ڪتابن جو مارڪس ڳوڙهو مطالعو ڪيو ۽ انهي مان ئي پنهنجي فلسفي کي اخذ ڪيو. هيگل جو تاريخ ۽ جدليات بابت فلسفو، معروضي عينيت پسنديءَ (Objective idealism) تي ٻڌل هو. مارڪس، هيگلين فلسفي جي جدلي سرشتي واري روح کي پنهنجو ڪندي، ان کي سائنسي ۽ مادي بنياد ڏنا. مارڪس اهو واضح ڪيو تہ هيگل سان بلڪل اتفاق آهي تہ تاريخ هڪڙي سلسلي هيٺ ترقي ڪري رهي آهي، پر اها ترقي ڪنهن مطلق روح جي ترقيءَ جو اولڙو نہ، پر طبقاتي جدوجهد

ذريعي ممڪن بڻي آهي. اها هڪ نه ئي شڪل ۾ طبقاتي جدوجهد ئي آهي، جيڪا تاريخ جي انجڻ طور ڪم ڪري ٿي.

2. برطانوي سياسي معيشت

انگريزي سياسي معيشت جي نظريي دانن جي فهرست ڊگهي آهي، پر انهن مان ايڊم سمٿ، ڊيوڊ ريڪارڊو ۽ رابرٽ مالٿس اهڙا نالا آهن، جن ارڙهين ۽ اڻويهين صديءَ ۾ معيشت جي علم کي جديديت سان اهڙيءَ ريت همڪنار ڪيو، جو انهن کان پوءِ جيڪي به نظريا آيا، مٿن انهن مفڪرن جو وڏو اثر رهيو.

ايڊم سمٿ: انگلش سياسي معيشت جو اهم نالو ايڊم سمٿ سمجهيو وڃي ٿو، جنهن کي عمومي طور تي 'جديد معاشيات جو ابو' پڻ چيو وڃي ٿو. هن معيشت، سياسي معيشت ۽ اخلاقي نفسيات تي تمام سٺو ڪم ڪيو. سندس ڪتاب "قومن جي دولت" تمام گهڻو مشهور ٿيو ۽ هن ڪتاب معيشت جي علم کي نئين زندگي ڏني. هن پنهنجي ڪتاب ۾ انساني ڪردار تي بحث ڪيو آهي ۽ ان کي پنجن بنيادي محرڪن، 1. پاڻ سان محبت، 2. آزاديءَ جي خواهش، 3. محنت جي عادت، 4. معقوليت ۽ 5. شين جي مٽاسٽا ۾ ورهايو آهي. اهي پنج محرڪ انساني عملن ۾ توازن پيدا ڪن ٿا، جن هيٺ اهي پنهنجن مفادن کي پهرين ترجيح ڏيندي به ٻين جي مفادن جو خيال رکن ٿا. جڏهن ايڊم سمٿ فطري نظام جي انهن اصولن کي معاشي معاملن تي لاڳو ڪري ٿو، تڏهن هو تجارتي ۽ صنعتي سرگرمين ۾ ڪنهن به قسم جي رياستي مداخلت جي سخت مخالفت ڪندي نظر اچي ٿو. هو حڪومت لاءِ فقط ڪم ٿي مختص ڪري ٿو. يعني ٻاهرين حملي جو دفاع، عدليه جو قيام ۽ اهڙا ادارا، جيڪي فردي سرپرستيءَ کان آجا هجن. ساڳيءَ وقت هو اهو به قبول ڪري ٿو ته جديد سرمائيداراڻي نظام کي ڪو ماٺهو يا ماڻهن جو گروهه (سرمائيدار) نه، پر معيشت جا ڳجها هٿ (قانون) هلائين ٿا. هن علمِ معيشت ۾ جيڪر اهم اضافو ڪيو، اهو قدر آهي. هن چيو ته ڪنهن قوم جي دولت جو بنياد ٻن شرطن تي آهي: پهريون گڏيل محنت جي قابليت ۽ ٻيو فائديمند محنت جو استعمال، جيڪو دولت

جي واڌاري لاءِ ضروري آهي. ان حوالي سان هو گڏيل محنت جي ڳالهه ڪندو هو جيڪا نالي ۾ اضافي جو سبب بڻجي ها. هو ان کي پنهنجي پن ٺاهڻ واري مشهور مثال سان واضح ڪري ٿو. قدر کي وڌيڪ مختصر ڪري هيئنئن بيان ڪري سگهجي ٿو ته، ڪنهن شيءِ جي قدر جو اندازو ان محنت مان لڳائي سگهجي ٿو، جيڪا ان شيءِ کي ٺاهڻ ۾ استعمال ٿي. پوءِ هو قدر جا ٻه قسم، استعمال ۾ قدر ۽ بدلي ۾ قدر سڏي ٿو. انهن ٻنهي اصطلاحن کي پوءِ ريڪارڊو ۽ مارڪس به پنهنجي معاشي نظرين ۾ استعمال ڪيو.

ريڪارڊو: هن سمٿ جي نظريي قدر ۽ تقسيم کي اڳتي وڌايو. عام طور تي اهو سمجهيو ويندو هو ته ڪنهن شيءِ جي قيمت فقط ان ۾ لڳل محنت جي برابر هوندي آهي، پر ترقي يافته سرمائيداراڻي نظام ۾ اهو وڌيڪ پيچيده ٿي ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته هن نظام هيٺ سرمائيدار ايترو نٿو ڏئي، جيترو مزدور پيدا ڪيو آهي. اهو اضافي قدر سرمائيدار پاڻ وٽ رکي ٿو. هي ئي اهو اضافي قدر (surpluse value) آهي، جنهن تي مارڪس جو استحصال وارو نظريو بيٺل آهي، ۽ ڪتاب "ڪيپيٽل" جا آخري ٻه جلد به ان سان لاڳاپيل آهن. اهڙيءَ طرح، سمٿ ۽ ريڪارڊو، مارڪس جي اضافي قدر جي نظريي لاءِ بنياد مهيا ڪيا.

مالٿس: هي هڪڙو انگريز پادري هو. هن آباديءَ جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو. هن جو چوڻ هو ته زمين جي هڪ مقرر حد آهي، ۽ ان جي پيداوار ۾ حسابي طريقو (ڳڻپ) يعني، 1، 2، 3، 4 سان اضافو ٿي سگهي ٿو. جڏهن ته آبادي واڌو (+) طريقي سان وڌندي آهي. يعني 1، 2، 4، 8... ان ڪري ساڳي رفتار رهي ته هڪ ڏينهن آباديءَ جي نسبت خوراڪ ۽ وسيلا گهٽجي ويندا. بيماريون ۽ جنگيون لڳنديون. ايئن فطرت پاڻ آباديءَ جي روڪ جا طريقا ايجاد ڪندي ۽ اهڙيءَ طرح آبادي گهٽ ٿيندي. بنا ڪنهن شڪ جي آباديءَ جو مامرو اهم آهي. پر اڄ جيڪڏهن اٺ ارب آباديءَ جو ڏري گهٽ اڌ (يعني ساڍا ٽي ارب آبادي) غربت جي ليڪ کان هيٺ رهڻ تي مجبور آهي ته ان جو سبب خوراڪ ۽ وسيلن جي کوٽ بدران واڌو پيداوار ۽ ان جو ڪجهه

گڏ ٿيڻ آهي. مائو زي تنگ، مالٿس جي آباديءَ واري سوال تي هٿن ۾ ٿو هو ته ماڻهوءَ وٽ کائڻ لاءِ وات هڪ پر ڪم ڪرڻ لاءِ هٿ ٻه آهن. اهڙيءَ ريت سوال ان پيداواري نظام جو آهي، جيڪو اُجرتن کي ضابطي ۾ رکڻ لاءِ پورهيتن جي وڏي انگ کي بيروزگار رکندو آهي، نه ته اڄ جي جديد ٽيڪنالاجيءَ واري دور ۾، اڄوڪي دنيا جي آباديءَ کان ٻيڻي آباديءَ لاءِ پڻ ضرورت جون سڀ شيون پيدا ڪرڻ ڪو وڏو اِشو ڪونهي. اهڙيءَ ريت مالٿس جو ڪٿل پاسو اهو هو جو هو پيداوار جي جديد طريقي ڪار ۾، پيداوار منجهه اضافي جي رجحان کي نه سمجهي سگهيو.

3. فرانسيسي يوٽوپيائي سوشلزم

هونئن ته فرانس جي سوشلزم جي فڪري ارتقائي مرحلن جي هڪ ڊگهي ڪهاڻي آهي ۽ ظاهر آهي وڏا انقلاب ڪو رات پيٽ ۾ ڪُنييءَ جيان ڦُٽي ناهن نڪرندا، ان پويان هڪ ڊگهي وارتا هوندي آهي. فرانس جو انقلاب تاريخ جو هڪ اهم ۽ وڏو انقلاب هو، جنهن جي تفصيل ۾ وڃڻ بدران مختصراً پاڻ فقط چند مفڪرن جو ذڪر ڪنداسين، جن کان سواءِ فرانس جي سوشلزم جي ڪهاڻي اڌوري آهي. اهي مفڪر هئا، ٿامس مور، سينٽ سائمن، چارلس فوريئر ۽ رابرٽ اوون.

ٿامس مور: ٿامس مور سورهين صديءَ جي شروعات ۾، انگريز سماجياتي ڏاهو هو. هي (يوٽوپين) خيالي سوشلزم جي باني ڪارن مان هو. مور نئين سجاڳيءَ واري انسان دوستي ۽ عقليت پسنديءَ کان متاثر هو. هن ذاتي ملڪيت تي ٻڌل نظام ۽ ان دور جي برطانيا ۾ سماجي سياسي لاڳاپن تي تنقيد ڪئي. هن هڪڙو سرشتو چٽيو، جنهن ۾ گڏيل ملڪيت حاوي هئي. هن جي خيال ۾ نئين نظام ڏانهن منتقلي پرامن طريقي سان ٿيندي. هن پهريون پيرو پيداوار جي سماجي ڪردار بابت سرشتيوار سمجهاڻي ڏني ۽ ان کي پورهيي ۽ ورڇ جي ڪميونسٽ جڙت واري خيال سان ڳنڍيو. هن جي يوٽوپيائي آزاد رياست جي خاڪي ۾ خاندان کي معاشي ايڪو قرار ڏنو ويو هو ۽ هُن چيو ته پيداوار هٿ جي هنر تي ٻڌل هوندي. پر جيئن ته چمڙا سوجهرو برداشت ناهن ڪري

سگهندا. ان ڪري بادشاهہ جي حڪم تي ٿامس مور جي سِسي لاٿي وئي. هن جي يوٽوپيين فڪر کي وري فرانس ۾ سينٽ سائمن اڳتي وڌايو.

سينٽ سائمن: سينٽ سائمن جيڪي نظريا پيش ڪيا، اهي گهڻن حوالن سان مارڪس جي فڪر جا پيشرو ثابت ٿيا. سائمن فلسفي جي تاريخ ۾ هن نظريي کي استحڪام بخشيو تہ تاريخ چند قانونن جي تاريخ آهي. هن نظريي کان پوءِ هيگل پنهنجي ڪتاب ”تاريخ جو فلسفو“ ۾ هن کي وڌيڪ سنواريو ۽ مارڪس تاريخي ماديت جي حوالي سان ان کي پنهنجي لحاظ کان سائنسي بنياد مهيا ڪيا.

هن چيو تہ هر سماجي نظام پاڻ کان اڳ واري نظام مان اُسريل هوندو آهي. هن لازميت پسنديءَ جي ڳالهہ ڪئي ۽ ان کي سائنسي سماج جي اؤسر تائين وڌايو ۽ چيو تہ تاريخ کي قانون هلائين ٿا. تاريخ کي فطري سائنس وانگر ٽيڙو آهي. هر سماجي نظام، تاريخ ۾ هڪ وک آهي، ۽ اؤسر آهي. سماجي اؤسر جون ڌڪيندڙ قوتون، سائنسي ڄاڻ، اخلاق ۽ مذهب آهن. هن موجب، مستقبل جو سماج عوام مٿان حڪمراني ڪرڻ بدران پاڻ انتظام سنڀاليندو ۽ پيداوار جو بندوبست ڪندو.

رابرٽ اوون: خيالي سوشلزم جو هي هڪ اهم مفڪر آهي. اينٿلي، مارڪس کان پهريان رابرٽ اوون کي مزدور تحريڪ جو باني قرار ڏنو. هن تعليم ڏانهن خاص ڌيان ڏنو. هو چوندو هو، سڀ کان اعليٰ اها رياست هوندي، جنهن جو تعليمي نظام بهتر هوندو. هن جي خيالن هڪ سرشتي جي شڪل ورتي، جنهن کي اوون سوشلزم سڏيو ويو. ان جا اصول گڏيل ملڪيت ۽ پورهيو، ذهني ۽ جسماني پورهيي جي گڏپ، فرد جي گهڻ طرفي اؤسر ۽ حقن جي برابري هئا. اينگلس موجب، هن ماديت پسند فيلسوفن جي تعليم کي قبول ڪيو ۽ چيو تہ ماڻهوءَ جو ڪردار هڪ موروثيت هٿان ۽ ٻيو فرد جي زندگيءَ دوران ماحول هٿان ٺئي ٿو. هن عورتن ۽ ٻارن جي ڪم جي وقت کي محدود ڪرائڻ وارو پهريون قانون منظور ڪرايو. هن سماج جي تبديليءَ لاءِ سرمائيدار حڪومتن تي ڀاڙيو ۽ ائين هو سڌارپسنديءَ جو داعي ٿي پيو ۽ سماجي انقلاب جي ضرورت کي سمجهڻ ۾ ناڪام رهيو.

فوريئر: هن جو خيال هو تہ سمورا انساني جذبا ۽ ڪوششون نيڪ هونديون آهن. کوٽ ماڻهو ۾ ناهي، پر سماج ۾ آهي، جنهن ۾ هو رهي ٿو. انهيءَ ڪري هڪ سماجي نظام ٺاهڻ جي ضرورت آهي، جيڪو انساني جذبن جي اوسر ۾ پرپور اطمينان کي هٿي ڏئي. اينگلس چواٽي، فوريئر پهريون ماڻهو هو، جنهن چيو تہ ڪنهن بہ سماج ۾ عام آجپي جو نطري ماپو، عورت جي آزاديءَ جي درجي هٿان طئي ٿئي ٿو. هن سڄي تاريخ کي ارتقا جي چئن مرحلن ۾ ورهائي ڏنو: وحشت، بربريت، پدرشاهي ۽ تهذيب.

مارڪس جي فڪر جا اهم نُڪتا

1. جدلي ماديت

جدليات عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جيڪو جدل مان ورتل آهي. جنهن جي لغوي معنيٰ آهي: جنگ، جهيڙو ۽ ٽڪراءُ.

جدلي ماديت يا ماديت جو جدلي تصور، هن دنيا ۽ فطرت کي مسلسل چرپر، تبديلي ۽ واڌاري واري حالت ۾ ڏسي ٿو. پر جدلي ماديت مطابق، هيءَ دنيا ۽ فطرت، لاڳيتي چرپر، تبديليءَ ۽ واڌاري واري حالت ۾ هجڻ سان گڏ پاڻ ۾ ڳنڍيل، لاڳاپيل، هڪجهڙائي رکندڙ ۽ ڳتيل بہ آهي. اينگلس چيو آهي تہ "جدليات فطرت، سماج ۽ شعور جي حرڪت ۽ ارتقا جي ڪائناتي قانون جي سمجهہ جو نالو آهي." جدلياتي ماديت ۾ اهي سموريون خاصيتون ۽ صلاحيتون آهن، جنهن ذريعي حقيقت جي صحيح پرک ۽ قدرت جي لقائن ڏانهن پرپور ۽ صحيح پهچ حاصل ڪري سگهجي ٿي. جدلياتي ماديت اسان کي سمجهائي ٿي تہ دنيا شين جو نہ، پر رشتن ۽ لاڳاپن جو مجموعو آهي. انهن رشتن کي عمل ۾ سمجهڻ سان ئي اسين دنيا جي حقيقت کي سمجهي سگهون ٿا. جدليات جي جدلي سمجهہ اسان کي سماج کي تبديل ڪرڻ جي فڪري ۽ علمي طور طريقن ۾ پڙ ٻڌائي ٿي ۽ دماغ جي تختيءَ ۾ ڏاڍو ٻڌي، ان تي لکي ٿي ڇڏي تہ فعل جي ڪچائي قول جي سچائيءَ تي شڪ ظاهر ڪندي آهي. جدلي ماديت واڌويجهہ جي عام قانون جو اڀياس ڪري ٿي.

وجود سان شعور جو ڪهڙو تعلق آهي، ان سوال کي حل ڪري ٿي ۽ سماجي زندگيءَ جي واڌويجهه جي مسئلن جو پڻ حل ڪڍي ٿي. تڏهن تہ لينن کان جڏهن پڇيو ويو تہ مارڪسزم جو سچ يا ڳر يا جوهر ڇا آهي؟ تڏهن لينن جواب ۾ طبقاتي جدوجهد، سرمايي يا نجي ملڪيت جي خاتمي جي ڳالهہ ڪرڻ بدران چيو تہ، مارڪسزم جو جوهر جدلي ماديت آهي. ڇاڪاڻ جو جدلي ماديت تاريخ جي اها جدلي سمجهہ آهي، جيڪا انسان ۽ انساني سماج جو بنياد پورهيي ۽ پيداواري سگهہ کي سمجهي ٿي. جدلي ماديت سماجي نظامن جي اڻ بدلجندڙ حيثيت ۽ ذاتي ملڪيت جي دائمي حيثيت کان انڪار ڪري ٿي. اها سائنسي ۽ سياسي کيتر ۾ مظلوم ۽ محڪوم جو هڪ اهڙو فڪري هٿيار آهي، جنهن کان سواءِ هن خراب نظام خلاف هڪ وڏي ۽ فيصلو ڪندڙ ويڙهہ نٿي وڙهي سگهجي.

ابتڙن جو ايڪو ۽ ڇڪتاڻ

جدلي ماديت جو هي قانون ٻڌائي ٿو تہ شيون، رشتا ۽ لقاءُ حرڪت ۽ تبديليءَ ۾ ان ڪري هوندا آهن، جو انهن ۾ تضاد موجود هوندو آهي. تضاد شين کي زندهہ رکندو آهي ۽ انهن کان حرڪت بہ ڪرائيندو آهي. ڪيميسٽريءَ ۾ واڌو ۽ ڪاٽو جُزا، فزڪس ۾ ڇڪ ۽ ڌڪ، بايولاجيءَ ۾ ڪاڏي جي جُزن جو ٽٽڻ (katabolism) ۽ نئين سر جُڙڻ (anabolism)، سماجيات جي حوالي سان پيداواري سگهن ۽ رشتن ۾ يا بي ملڪيت ۽ ملڪيت دار طبقن وچ ۾ طبقاتي جدوجهد، سميت اهڙا ڪيئي مثال آهن، بلڪ اهڙي تہ ڪا شيءِ آهي ئي ڪانہ، جنهن جو ضد ۽ ابتڙ نہ هجي. ڏينهن بنا رات جو تصور نٿو ڪري سگهجي. اڇي بنا ڪاري جو تصور نٿو ڪري سگهجي. هتي سمجهڻ جي ڳالهہ اها آهي تہ تضاد جو عام تصور تہ ٻار بہ سمجهي ويندو، ڇاڪاڻ تہ اها بلڪل سادي ۽ عام ڳالهہ آهي تہ هر شيءِ جو ابتڙ آهي، پر اهم ڳالهہ جيڪا پنهنجي حساب سان توري پيچيده آهي، سا اها تہ تضادن جو پاڻ ۾ ايڪو بہ رهي ٿو. تضاد جو بہ هڪ ٻيو ڇيڙو هئي کان سواءِ وجود نٿو رکي سگهي.

اونده جو ڪوئي پنهنجو الڳ وجود ناهي. اونده روشنيءَ جي اڻهوند جو نالو آهي. تنهن ڪري شيءِ جو هجڻ ۽ نه هجڻ، ٻئي هڪڙي سڪي جا ٻه پاسا آهن. ان ڪري جو ڪنهن شيءِ جي نه هجڻ جو احساس تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن هن جي هجڻ بابت تصور ڪبو آهي. هتي اسان کي سمجهڻو آهي ته تضادن جو هڪ ٻئي سان ڳانڍاپو آهي ۽ ٻئي هڪٻئي سان لاڳاپي ۾ آهن. اچا وڌيڪ سادي سمجهاڻيءَ ۾ هينئن ته تضاد ٻه الڳ حقيقتون نه، بلڪ هڪ ئي حقيقت جا ٻه پاسا آهن. شين اندر تضاد هوندو آهي، تنهن ڪري جهيڙو ٿيندو آهي ۽ اهو جهيڙو تبديليءَ جو سبب بڻجندو آهي. ذهن ۾ سانڍي رکڻ جهڙي ڳالهه اِها آهي ته شين ۾ تضاد، جهيڙو ۽ ٽڪراءُ، مادي جو ڪائناتي اصول آهي. هن ڪائنات ۽ دنيا ۾ ڪو به اهڙو وجود ناهي، جيڪو تضاد کان خالي هجي، ڇاڪاڻ ته ابتڙن جي ڇڪتاڻ ئي ان حرڪت جو سبب بڻجندي آهي، جنهن کان ڪو وجود ٻاهر ڪونهي. ائين جاندار توڙي غير جاندار شين ۽ لقائن ۾ تضاد ان جي هوند جو ثبوت آهي ۽ وجود جو اظهار پڻ.

نفيءَ جي نفي

هميشه کان اهو فطري قانون رهيو آهي ته پراڻو مرندو آهي ۽ نئون نروار ٿيندو آهي. هن ڪائنات ۽ دنيا جو دائمي وجود آهي ئي ان ڪري جو ڪائنات ۾ موجود اڻٽٽ لقائن ۾ نفيءَ جو عمل بنا ڪنهن رنڊڪ جي لاڳيتو ٿيندو رهي ٿو. اسين جيڪڏهن روزمره جي حياتيءَ جو حساب ڪنداسين ته اها پرک پوندي ته شيون جنم وٺن ٿيون، واڌ ويجهه ڪن ٿيون، پاڻ منجهان ٻين شين کي پيدا ڪن ٿيون ۽ پوءِ پاڻ پراڻيون ٿي وڃن ٿيون. شين ۽ لقائن جو پراڻي کان نئين ۽ نئين کان پراڻي جو سفر واڌويجهه، ورن وڪڙن، ٻين شين کي جنمڻ تي آڌاريل آهي. جيڪو ڪجهه نئون آهي، اهو پراڻي جي ڪري آهي، يا هينئن سمجهون ته هر نئين شيءِ پراڻيءَ جي ڪک مان ڦٽندي آهي. جڏهن ڪا نئين شيءِ پراڻي جي پيٽ مان ڦُٽندي آهي ته اها پراڻيءَ جي نفي ڪري نئين بڻجي ٿي. شين، رشتن ۽ لقائن جي هاڪاري ترقيءَ جو طريقي ڪار نفيءَ جي نفيءَ تي ٻڌل آهي. پراڻي شيءِ جي جاءِ تي ڪا ٻي شيءِ اچي ٿي.

مطلب، اها پراڻيءَ جي نفي ڪري ٿي ۽ ائين پراڻي شيءِ پڻ جڏهن نئين هئي، پاڻ کان پهريان واري شيءِ جي نفي ڪري نئين بڻي هئي. نفي رڳو اوسر ڏانهن وٺي ناهي ويندي، ڪڏهن ڪڏهن واپس پراڻ ڏانهن به وٺي ويندي آهي. عام طور تي ٻن قسمن جي نفي ٿيندي آهي: هڪڙي هاڪاري ۽ اندروني تضادن جي ڪري ٿيندي آهي ۽ ٻي نج ناڪاري، غير پيداواري ۽ ٻاهرين تضادن جي ڪري ٿيندي آهي. ٻج کي پير هيٺان ڏئي، چٿي ڇڏڻ، ٻج جي نفي ڪرڻ آهي. ان مان ان جو هاڪاري پاسو ۽ اوسر نه ٿي، ڇاڪاڻ جو اهو ٻاهريون دٻاءُ هو، پير جي صورت ۾، جنهن ٻج جي نفي ڪئي، جيڪڏهن اندريون تضاد نفي ڪري ها ته ٻج زمين ۾ هجي ها ۽ پوءِ اهو پنهنجي نفي ڪري، پنهنجي ڪُک مان نئين سلي کي جنم ڏئي ها. جدلي نفي پراڻ جي نه مڪمل نقل هوندي آهي ۽ نه وري بلڪل نئين هوندي آهي، بلڪ جدلي نفي پراڻي شيءِ جي نئين صورت هوندي آهي. نفي جدلي نفي تڏهن بڻجي ٿي، جڏهن اها پراڻ جون عمديون، ملهائتيون ۽ ڪم واريون خاصيتون پاڻ وٽ محفوظ رکي.

لڊوگ فيورباخ ۽ جرمن فلسفي جي پڇاڙيءَ ۾ اينگلس لکيو ته ”جدلي فلسفي وٽ ڪا به شيءِ ختم ٿيندڙ، جميل ۽ مجرد نه آهي، هر هڪ خاصيت جي نفي ٿيڻي آهي، غائب ٿيڻو آهي ۽ ڪا به اهڙي شيءِ نه آهي، جيڪا نڪري نروار ٿيڻ ۽ ڳري پُري وڃڻ جي لاڳيتي عمل مان نه گذري ۽ ڪا به اهڙي شيءِ نه آهي، جيڪا سادي کان عمدي ڏانهن ۽ هيٺانهين کان مٿانهين ڏانهن ترقي نه ڪري.“

مقدار جو معيار ۾ بدلجڻ

جدلي ماديت جو پهريون قانون ٻڌائي ٿو ته شيون، لقاءُ ۽ رشتا بدلجن ٿا. ٻيو قانون ٻڌائي ٿو ته اهي بدلجن ڪيئن ٿا ۽ انهن جي تبديليءَ جو طريقي ڪار ڪهڙو آهي. شين ۾ تبديلي ٻن قسمن جي ايندي آهي يا ته اها مقداري هوندي آهي، يا معياري. مقداري تبديليءَ مان مراد اها آهي ته شيون، لقاءُ ۽ رشتا اهڙيءَ ريت بدلجن، جو سندن معيار ساڳيو رهي، شين جو گهٽ وڌ ٿيڻ يا ننڍو وڏو ٿيڻ، ان جي معيار کي متاثر نه

ڪري ۽ ساڳيو رهي، پر ان جي اندر معياري تبديلي ۾ شيءِ ساڳي ناهي رهندي. مقداري تبديليون اڪثر ماڻهوءَ کي محسوس ناهن ٿينديون، ڇاڪاڻ جو اُهي آهستي آهستي پيون ٿينديون آهن ۽ معياري تبديليون وري اوچتو ٿينديون آهن ۽ محسوس به ٿينديون آهن. جيڪي به ارتقائي مقداري تبديليون اينديون آهن، اهي انقلابي معياري تبديلين جو ظهور هونديون آهن. مطلب ته، مقداري ۽ معياري تبديليون لازم ملزوم آهن. مثال طور، پاڻيءَ سان ڀريل هڪڙي ديڳڙي باهه تي رکيل آهي ۽ ان کي اُبرڻو آهي. پاڻيءَ کي باهه تي رکڻ سان ئي پاڻي اُبرڻ شروع نه ڪندو، پر پهريان هو ٿورو ڪوسو ٿيندو، آهستي آهستي هن جي ڪوساڻ وڌندي ويندي ۽ پاڻي گرم ٿيندو ويندو. گرميءَ پد 50، 60، 70 ۽ 80 درجا سينٽي گريڊ تي ويو، پر پاڻي اجا پاڻي ئي رهيو. پاڻيءَ جي پاڻيءَ واري خاصيت ۾ ڪا به تبديلي اجا نه آئي آهي، جيتوڻيڪ گرميءَ جو مقدار وڃون پيا وڌائيندا. اهو وسارڻ نه گهرجي ته اهڙي وقت پاڻيءَ ۾ ڪي ٿورڙا فرق آيا آهن. ڦوٽا نهن پيا، ڏارون هيٺ مٿي ڦرن پيون، پر پاڻي بنيادي طرح اجا به پاڻي آهي. اهڙيءَ طرح گرميءَ جو درجو وڃي 99 درجي تي پهچندو، پر اجا به پاڻيءَ جون خاصيتون تبديل نه ٿيون آهن. هاڻ اسان کي هڪ درجو اڃان به وڌائڻو آهي ۽ ان کان پوءِ ڏسنداسين ته نه رڳو پاڻي اُبرڻ شروع ڪيو آهي، پر ٻاڦ ۾ پڻ تبديل ٿيندو پيو وڃي. ان حد تي پهچي پاڻيءَ جون خاصيتون پاڻياٺ مان ڦري، تبديل تي، نئين شڪل ۽ نين خاصيتن، يعني ٻاڦ جي خاصيتن ۾ تبديل ٿي ويون.

پاڻيءَ جو ٻاڦ ۾ تبديل ٿي وڃڻ، ٻج جو سلي ۾ تبديل ٿي وڃڻ ۽ ٿورو نظام جو برابريءَ واري سماج ۾ تبديل ٿي وڃڻ وارو سڄو سفر ڇال ذريعي ٿيندو آهي. مقداري تبديلين جو معياري خاصيتن ۾ تبديل ٿيڻ جو تت، ست ۽ جوهر اهو آهي ته مقداري تبديليون آهستي آهستي، ٻجهي نموني، غير محسوس طريقي سان گڏ ٿينديون، باقاعدي هڪ اهڙي منزل ڏانهن پيون وڌن، جتي شيءِ جي پراڻين خاصيتن ۾ بنيادي تبديلي اچي وڃي ٿي، جڏهن پراڻيون خاصيتون تبديل ٿي وڃن ٿيون ۽ نيون خاصيتون ظاهر ٿين ٿيون.

2. تاريخي ماديت

تاريخ کي گھڻي قدر بي ترتيب ۽ ڇڙوڇڙ واقعن ۽ حادثن جو رڪارڊ سمجھيو ويندو هو، پر انهن واقعن ۽ حادثن پويان محرڪ قانون ڪھڙا هئا، اهو نقطو نظرانداز ٿيل هو. ڪارل مارڪس تاريخ جي مادي سمجھه ڏيندي، تاريخ کي انساني سرگرمي ۽ ترقي پسندائي رجحان طور سمجھايو ۽ ان جو بنيادي محرڪ مادي پيداوار کي قرار ڏنو. هن تاريخ کي بي ترتيب واقعن بدران مجموعي طور سماجي معاشي نظامن جي قيرگھير طور ڏنو. تاريخي ماديت ٻڌائي ٿي ته انساني سماج جي اؤسر ۾ اهي ڪھڙا عام قانون ۽ محرڪ موجود آهن، جن سان تاريخ هڪ ڏاڪو اڳتي وڌي ٿي. سماجي وجود، سماجي شعور، مادي ۽ نظرياتي لاڳاپا، پيداواري قوتون ۽ پيداواري رشتا، پيداواري طريقي ڪار، سماجي معاشي جوڙجڪ، بنياد ۽ ڍانچو، سماجي طبقا، قومون ۽ سماجي انقلاب، اهي تاريخي ماديت جا موضوع آهن. مارڪس هيستائين طبقاتي تاريخ کي پنجن سماجي معاشي نظامن ۾ ورهايو آهي، جيڪي هڪ ٻئي جي جاءِ والاريندا، مجموعي طور انساني اؤسر کي اڳتي ڏکيندا رهيا آهن.

1. اوائلي اشتراڪي نظام
2. غلامداري نظام
3. جاگيرداري نظام
4. سرمائيداري نظام
5. ڪميونسٽ نظام

تاريخي ماديت مطابق سماجي وجود مان مراد ڪُل سماجي لاڳاپن ۽ رشتن جي هيڪڙائي آهي. لاڳاپا اهي جيڪي سماج جي مادي توڙي روحاني زندگي ۽ ان جي پيداوار ۽ نسلي واڌويجھه جي عمل ۾ جڙندا آهن. سماجي وجود جو جوهر پورهيو ۽ سماج جو جوهر پيداوار آهي. جنهن جو مطلب آهي، انسان پنهنجي زندگيءَ جي ضرورتن جي پورائي لاءِ ڪم ڪري ٿو، شيون پيدا ڪري ٿو ۽ استعمال ڪري ٿو ۽ پنهنجن عملن ۽ پورهيي جي نتيجن جي متاسنا ڪري ٿو ۽ اها سموري سرگرمي ماڻهو اڪيلي سر نه، پر سماجي لاڳاپن ۾ جُڙي ڪري پوءِ ئي ڪري ٿو.

3. سائنسي ڪميونزم

پورهيو ۽ سرمايو

امير ويتر امير ٿيندو وڃي ۽ غريب ويتر غريب. بُک ۽ غربت جو سبب مارڪس، معيشت يا معاشي وسيلن جي غيرمنصفاڻي ورهاست ٻڌايو. مارڪس سمجهايو ته جديد طبقاتي سماج جي روح ۾ پورهيي ۽ سرمايي جو تضاد آهي. پورهيت پورهيو ڪري ٿو، پر ڪيس اجورو پورو نٿو ملي ۽ سرمائيدار، جنهن وٽ سرمايو واڌو قدر (اڻ ادا ڪيل اجوري) جي صورت ۾ جمع ٿئي ٿو، سو پورهيو نٿو ڪري. نتيجن معاشي اڻبرابري سماج ۾ وڌندي وڌو طبقاتي فرق پيدا ڪري ٿي. ڪوبه سماج پيداواري سرگرميءَ کان سواءِ نٿو هلي سگهي. معيشت ۾ وسيلا، اوزار، لاڳاپا ۽ سرگرميون اچي وڃن ٿيون، جن ذريعي ماڻهو پنهنجي جياپي لاءِ سامان ۽ شيون ناهين، ورهائين ۽ استعمال ڪن ٿا. ان سرمائيداري نظام کان اڳ شيون تقريباً پنهنجي استعمال لاءِ ناهيون وينديون هيون، پر سرمائيداري نظام سموري پيداوار کي مارڪيٽ ۽ وڪري لاءِ پيدا ڪندو آهي. هاڻ پيداوار جو مقصد استعمال نه، پر متاستا ۽ منافعو ٿي پيو. هي نظام هر شيءِ جيان پورهيت جي پورهيي جي طاقت کي به بازار جو وکر بڻائي ٿو. مارڪس موجب، سرمائيدار جي منافعي جو ڪارڻ لاڳت نه، پر مزدور جي پورهيي جي طاقت آهي. اسان کي شيون خريد ۽ وڪرو ڪرڻ مهل جيڪو ملهه ۽ قدر ملي ٿو، اهو دراصل انساني پورهيي جو نتيجو آهي. شيون فطري آهن، پر انسان پنهنجي محنت سان ان کي وڏي ٽُڪي، ناهي گهڙي، چمڪائي، خوبصورت بنائي، استعمال لائق ۽ سماجي بڻائي ٿو. مارڪس لکيو آهي ته مادي دولت جو وسيلو پورهيو آهي. وليم پيٽي وري چيو آهي ته ”پورهيو دولت جو پيءُ آهي ۽ ڌرتي ان جي ماءُ آهي.“

ماڻهوءَ کي زنده رهڻ لاءِ خوراڪ، گهر ۽ لباس جي ضرورت پوي ٿي ۽ انهن ضرورتن کي پورو ڪرڻ لاءِ پيداواري سرگرمي ڪري ٿو ۽ ان خاص مقصد لاءِ ٻين سان تعلق ۾ ايندي پيداواري رشتا قائم ڪري ٿو.

مارڪس جي فڪر موجب، سماجي اٿل پٿل ۽ تبديلين جو اهم ڪارڻ ۽ بنياد معيشت آهي، پر رڳو معاشي سرگرمي ئي سڀ ڪجهه طئي نٿي ڪري. مارڪس چوائي، موٽ ۾ مٿيون ڍانچو يا سماجي شعور (اخلاق، قانون، مذهب، سياست، سائنس ۽ فلسفو) پڻ معيشت يا مادي سماجي وجود تي اثرانداز ٿئي ٿو ۽ بنياد ۽ مٿين ڍانچي جي وچ ۾ اهو لاڳاپو ميڪانيڪي نه، پر جدلياتي آهي.

طبقا ۽ طبقاتي سياست

طبقن جي تاريخ انسان جي تاريخ جيتري پراڻي ناهي. طبقن جو وجود ذاتي ملڪيت جي جنم سان ظاهر ٿيو. ٻين لفظن ۾ طبقن جو وجود تاريخي طور تي مخصوص معاشي نظام سان سلهاڙيل آهي. طبقا تڏهن نهڻ شروع ٿيا، جڏهن انساني پورهيي جي ورڇ سادي کان پيچيده ٿي، سماج جڏهن واڌو پيداوار حاصل ڪرڻ لڳو ۽ ان پيداوار يا پيداواري وسيلن تي مالڪيءَ جي دعوي ٿي. سادي رياست ظاهر ٿيڻ لڳي، جنهن هڪڙن طبقن جي هٿ ۾ اچي، طبقاتي فرق کي قائم رکيو ۽ ان کي وڌايو ويجهايو. طبقو چئبو ئي ماڻهن جي ان گروهه کي آهي جيڪي پيداوار ۽ وسيلن سان رشتي ۾ خاص ڪردار ادا ڪري ٿو. غلام، آقا، هاري، جاگيردار، مزدور ۽ سرمائيدار ان جا مُک تاريخي مثال آهن، جن ۾ هڪڙا هوند جي ۽ ٻيا اڻهوند جي علامت بڻجي ويندا آهن ۽ ائين انهن وچ ۾ ڇڪتاڻ ۽ ناهه جي ڏکهي عمل کي طبقاتي جدوجهد چئبو آهي. مارڪس پنهنجي جڳ مشهور پمفليٽ 'ڪميونسٽ مينيفيسٽو' ۾ لکي ٿو ته هيل تائين جي سموري انساني تاريخ، طبقاتي جدوجهد جي تاريخ آهي ۽ سياست طبقاتي جدوجهد جي هڪڙي صورت آهي. سياست طبقاتي ڇڪتاڻ جو نتيجو هوندي آهي، جيڪا پورهيي جي ورڇ، ذاتي ملڪيت، ذخيري اندوزي ۽ طبقن جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ پيدا ٿي. مارڪس ۽ اينگلس چوائي، فقط سوشلسٽ انقلاب جي نتيجي ۾ ئي استحصالي نظام ۽ طبقاتي تضاد کي حل ڪري سگهجي ٿو. سوشلزم هيٺ پورهيت طبقو پورهيت نه رهندو، ڇاڪاڻ ته اهو استحصال

[illegible]

سرمائيداري نظام هيٺ زندگيءَ جي صورت خود نظام لاهيندو آهي ۽ ويڳاڻپ واري نظام هيٺ [illegible] مارڪسزم مطابق، نظام خود به ماڻهن جي پنهنجي تخليق هوندو آهي. سرمايو ۽ رياست ماڻهوءَ لاءِ هوندا آهن ۽ ماڻهو انهن لاءِ ناهي هوندو.

ڪارل مارڪس مطابق، "فرد جي حقيقي آزادي معاشري جي آزاديءَ سان مشروط آهي. انفرادي ۽ اجتماعي ويڳاڻپ کي شڪست ڏيڻ لاءِ، ان جي مادي بنيادن کي ختم ڪرڻو پوندو. جيئن ته ويڳاڻپ ذاتي ما[illegible] جي پيداوار آهي، تنهن ڪري ذاتي ملڪيت کي سڀني جي [illegible] جي) ملڪيت بڻائڻو پوندو. جاڪان ته ڪلهن ۽ جلس [illegible]

وڌ کي ناهن ۽ پورهيو بہ گڏيل (سماجي) هوندو آهي، سماجي ويڳاڻپ جي سياسي صورت رياست آهي، جيڪا ناهي ماڻهن يا سماج، پر اُها انهن کان مٿانهين حيثيت ماڻي وٺي ٿي، جنهن خلاف ڳالهائڻ سڀ کان وڏو ڏوهہ ٿي پوي ٿو.

رياست

رياست بابت مختلف مفڪرن جا مختلف نقطئہ نظر رهيا آهن ۽ رياست جي بيهڪ ۽ ان جي ڪارج تي سوال تمام گهڻو اڳ يونان جي فلسفين وٽان ٿيندا رهيا آهن، پر جيئن تہ دنيا تي مذهب ۽ مُلوڪيت جي ڇاپ گهڻو عرصو رهي آهي، تنهن ڪري انهن فن، ادب، سياست، تاريخ يا ٻين فطري توڙي سماجي علمن جي تشريح اهڙي ٻيهاري جيڪا انهن جي اقتداري مفادن ۽ حاڪميت وٽان هجي. جيئن اسان وٽ رياست کي ماءُ ڪوٺيو وڃي ٿو، جڏهن تہ رياست ماءُ تڏهن ٿئي جڏهن اُها اسان عوام کي ڄڻي/پيدا ڪري. جڏهن تہ ائين ناهي. رياست کي اسان عوام ٺاهيو آهي. جڏهن ٺاهيو ئي اسان آهي، تہ ماءُ ڪيئن ٿي؟ اهو استحصال پسند ڦورو حُڪمرانن هڪڙي نفسياتي حرامپائي ڪري، رياست کي مقدس ٻڌائي ماءُ چورايو آهي، تہ جيئن عوام مزاحمت نہ ڪري ۽ ان کي مقدس سمجهي محبت ڪندو رهي. مارڪسزم موجب، رياست نتيجو آهي، پورهيي يا جسماني ۽ ذهني پورهيي جي پيچيده ورڇ جو ۽ ساڳي وقت سماج جي طبقاتي ورڇ جو. اهڙيءَ ريت مارڪس جي نظر ۾ رياست جو وجود ماڻهوءَ جي ويڳاڻپ جو ادارتي اظهار آهي. رياست تاريخي ۽ سماجي پيداوار آهي. رياست سدائين کان نہ هئي، پر طبقاتي تضادن جي نتيجي ۾ پيدا ٿي ۽ اڳتي هلي تضادن جي خاتمي کان پوءِ رياست بہ ختم ٿي ويندي. اينگلس لکيو آهي، تہ قابض طبقا پورهيتن کي فقط پنهنجي طاقت جي سگهہ ۽ سرمايي طرفان محنت جي استحصال هٿان نہ، پر رياست جي طاقت، فوج، ڪاموراشاهي ۽ عدالتن هٿان بہ غلامي ۽ تابعداريءَ ۾ رکن ٿا.

پورهيت جي حڪمراني يا پرولتاريه آمريت

اوائلي اشتراڪي نظام کي ڇڏي باقي سڄي انساني تاريخ جو مرڪز زميني خدا (بادشاهه) رهيا آهن. جن پاڻ کي آسماني خدا جو پاڇو (ظل الاهي) قرار ڏنو. تاريخ جو گهڻو حصو درباري رهيو آهي. تنهن ڪري اسان جي تاريخ تي بادشاهت ۽ درباريت جو قبضو رهيو آهي. نتيجي طور تاريخ جو اهم عنصر عوام منظر کان ئي غائب رکيو ويو آهي. الٽي ڪيترين عوامي زبردست طاقتون تاريخ جي ڪاميءَ ۾ پوريون ويون ۽ عوام جي تاريخي ڪارنامن کي فاتحن، جابرن، غاصبن ۽ بادشاهن جي کاتي ۾ وڌو ويو. خدائن، ديون، ديوتائن، راجائن ۽ آقائن جي ڏڳهي حاڪميت جي تاريخ پڙهائي ٿي ته هن دنيا کي هلائيندڙ ۽ خوبصورت بڻائيندڙ پورهيتن کي اهو تصور ئي ڪرڻ نه ڏنو ويو ته اهي به ڪي انسان آهن يا انهن وٽ به ڪو حاڪميت جو حق ٿي سگهي ٿو. انهن جي حيثيت سدائين غلام، هاري ۽ مزدور واري رهي آهي. تاريخ ۾ ڪٿي ڪٿي عوامي بغاوت جا چال ضرور رهيا آهن. جيڪي چڻ ته هن ظالم نظام خلاف نفرت جو اظهار هجن ۽ ظالم حُڪمرانن کي اهو ڏيک هجي ته سندن نااهل حڪمرانيءَ جو تاج محل ڪيڏي مهل به ٽُٽي غارت ٿي سگهي ٿو. مارڪس پهريون ماڻهو هو. جنهن سڄي انساني تاريخ جو سائنسي اڀياس ڪري، ان کي مادي بنيادن تي بيهاري، اڳ جي آيل فلسفي ۽ معيشت تي تنقيد ڪري، صدين کان پيڙهجندڙ پورهيت عوام جي حُڪمرانيءَ جي ڳالهه هڪ انقلابي ۽ سائنسي انداز ۾ ڪئي. مارڪسزم وٽ رڳو مسئلن جي نشاندهي ناهي، پر ان جو مستقل حل به آهي ۽ مارڪسزم ڦرمار تي ٻڌل سرمائيداري نظام جي جاءِ تي سوشلسٽ نظام آڻڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. مارڪسزم موجب، سوشلسٽ سماج جي سياسي بناوت جو بنياد پورهيت جي حڪمرانيءَ تي ٻڌل هوندو. جنهن کي پورهيتن جي آمريت به سڏيو وڃي ٿو. مارڪس موجب پورهيت آمريت هڪ عارضي لقاءُ طور لٽيندڙن خلاف هڪ طاقت هوندي ۽ اهم ڳالهه ته اها فقط طبقن جي خاتمي ۽ غيرطبقاتي سماج تائين پهچڻ واري عبوري دور تائين

هوندي مارڪسي فڪر پٽاندر اشتراڪي رياست سرمائيداريءَ خلاف هڪ نئين ڍنگ ۾ آمريت، جڏهن تہ پورهيتن لاءِ نئين ڍنگ جي جمهوريت هوندي، سوشلسٽ رياست جون سياسي صورتون مختلف ٿي سگهن ٿيون، پر انهن جو ڳر ۽ جوهر هڪ ۽ ساڳيو هوندو، يعني پورهيت عوام جي حڪمراني.

سگمنڊ فرائيڊ

6 مئي، 1856ع-23 سيپٽمبر، 1939ع

1

ڪي ٻالهيون ٻوڙها هونديون آهن، ڪي ٻالهيون وڇوڙا هونديون آهن. ڪن ٻالهين ۾ سچ تارن جيان پيو چمڪندو آهي تہ ڪي ٻالهيون سپ جيان چپ هنيو ڏنگڻ لاءِ آتيون تہ ڪي ڪوڙ جون ڪوڙڪيون هونديون آهن. ٻالهين جا ڪيئي قسم آهن. ٻالهين جا پنهنجا ڳوٺ آهن. پنهنجا شهر، گهٽيون، گهر، لنگهہ ۽ لوڙها آهن. ڪي ويڪرا تہ ڪي وري سوڙها آهن. ڪي ٻالهيون سنڌ جهڙيون سهٽيون، پر سورن واريون هونديون آهن. ڪي ٻالهيون بلوچستان جي جبلن جيان اٽل تہ ڪي باغي آهن تہ ڪي ٿر وانگي تاسيون ۽ اُڃاريون هونديون آهن. ڪي ٻالهيون صفحن جي هنج ۾ سمهي سفر ڪنديون، ڪيترن سمنڊ ذهنن ۾ وڃي گهڙن ٿيون تہ ڪي ٻالهيون سڌو زبان مان نڪري گوليءَ جهڙو گهاءُ ڏين ٿيون تہ ڪي خوشبو جيان روح ۾ واسجي وڃن ٿيون. ڪي ٻالهيون پتڪي جي وَر جيان ويڙهيل ۽ ڍڪيون هونديون آهن تہ ڪي ٻالهيون ڪنواريءَ جي بڪل ۾ ويڙهيل وارن جيان ڳُتيل هونديون آهن. اڄ پاڻ جيڪا ٻالهہ ڪنداسين، اها ڳوٺ جي رستي جهڙي آهي، جيڪو سڄي ڳوٺ ۾ ول جيان پکڙيو پيو هوندو آهي.

پاڻ ان تي نتا ٻالهايون تہ ڳُل جي حياتيءَ ۾ پوپٽ ڪيترا آيا ۽ پوپٽ جي حياتيءَ ۾ ڳُل ڪيترا آيا. پاڻ ان تي پڻ نتا ٻالهايون تہ انهن ٻنهي مان وڌيڪ خوشنصيب ڪير آهي، پر پاڻ ان تي ضرور ٻالهائينداسين تہ تاريخ جي حياتيءَ ۾ فرد جو ڪردار ڪهڙو هوندو آهي ۽ فرد جي حياتيءَ ۾ تاريخ جو ڪردار ڪهڙو هوندو آهي. تاريخ،

فرد ۽ ڪردار جو پاڻ ۾ لاڳاپو ائين هوندو آهي، جيئن ذرتي، ذنار ۽ ذرڻ جو هوندو آهي ۽ ائين پڻ جيئن واريءَ، برسات ۽ وڻ جو هوندو آهي.

تاريخ ۽ فرد جي ڳانداپي واري ان سهڻي ڳالهه کي ڳنڍي ڏيئي، پاڻ ڳالهه کي اُتان شروع ڪريون ٿا، جتي خوابن جي تعبير جو تنبورو وڄي ٿو. انساني روين جي سائنسي تشريح تاريخ جي سيني ۾ ساهه کڻي ٿي ۽ جتي ذهني مونجهارن کي نفسيات جي ميڻ بتي وائکو ڪري ٿي! ان کان اڳ جو انساني ذهن سان لاڳاپيل نظرين جي ڪيرڏارا جو چڪر لڳايون، اچو ته ڏسون، اها ميڻ بتي ٻاري ڪنهن؟ جنهن جي چٽي روشنيءَ ۾ نفسيات جو ڏنڌلو چهرو پڌرو ٿي سامهون آيو.

هو جڏهن ماءُ جي سائي ڪُک مان ٻاهر نڪتو ته دائيءَ دل جي اکين سان ڏسي چيو ته هي سِڻيءَ جي گُل جهڙو ٻار اڳتي هلي وڏو ماڻهو ٿيندو. هو موراويا جي هڪڙي ننڍڙي شهر ’فرائي برگ‘ ۾ ڄائو. هن جو پيءُ واپاري هو ۽ سندس جنم وقت هن جو پيءُ ايڪيتاليهن سالن جو هو. هن جي پيءُ ٻه شاديون ڪيون هيون: ٻه شاديون مطلب ڪليل وات ۾ بليڊ جهلڻ جيترو ڏکيو مامرو آهي. هو جنهن ماءُ جي ٽيج پيئندو هو، اها فقط ايڪيهن سالن جي هئي. مطلب ته، پيءُ کان ويهه سال ننڍي، عمر ۾ ٻن ڏهاڪن جو فرق سوين ڪلوميٽرن کان وڏو آهي! هن جي عمر اوڻيهه سال هئي ته هن جو بيو ڀاءُ ڄائو. ڀاءُ ڇا ڄائو، ڄڻ هن جي دل کي ڪراهت پريو ڪوهيڙو وڪوڙي ويو ۽ پيار جي ورهائجي وڃڻ واري ڪيفيت اهڙي نپوڙ ڏني، جو هي بيوسيءَ جي تصوير بڻجي ويو.

هو شرارتي ٻار هو ۽ هن جي شرارت ۾ ڪمال جي حرارت هئي، جنهن هن کي جهوپڙيءَ ۾ اونداهيءَ سان مزاحمت ڪندڙ ڏيئي جهڙو بڻايو. هن جو ڳوٺ انتهائي خوبصورت هو، جنهن جو بيو نالو فري مائونٽين هو، جيڪو ’ويانا‘ کان اتر اوڀر طرف ڏيڍ سؤ ميل پري هو. ان جي پرسان لولينا درياءُ وهندو هو. گرمي ۽ بهار ۾ هن جاءِ جو نظارو ڏاڍو دلڪش هوندو هو. ڳوٺ جي وچ ۾ سينٽ ميري برٿ چرچ هو، جنهن جي بلندي 200 فوٽ هئي. ڳوٺ جي سيني تي پڪتريل ڪشادي چرچ منجهه وڄندڙ گهنڊن ۾، گهٽين جو شور گهٽ ۽ مُقامن جي ماٺ وڏيڪ چانئيل هوندي

هن جو گهر پڪو، پر سادو هو. هن جي مٿي تي وارن جي پري هوندي هئي. هن جا وار گهاٽا هئا. هو ننڍڙو هو ته هڪ دفعي ان ڪمري ۾ گهڙي ويو، جتي سندس ماءُ پيءُ محبت جي ريج ڏيئي رهيا هئا. ڪمري ۾ هن جي داخل ٿيندي ڏسي پيءُ ڪاوڙجي پيو ۽ کيس اهڙو ته ڪُٽيائين جو هن جو پيشاب وهي ويو. هن ان ڪٽڪي کي ياد رکيو ۽ هڪ ڏينهن پيءُ جي غيرموجودگيءَ ۾ وچي ساڳي بستري تي پاڻ مُتي آيو.

هو اجا رشتن جي پيچيدگين ۾ منڊل هو ته کيس هڪ ٻيو صدمو ان وقت پهتو، جڏهن هن جي ماءُ ننڍڙي اينا کي جنم ڏنو. اجا پاءُ جي اچڻ جو عذاب تازو ئي هو ته هن جي محبت مٿان اينا جو ڏاڙو به لڳي ويو. نئين ٻار جو جنم هن جي دل ۾ ڪوڏر جي لپي وانگي کپي ويو. هن جي حياتيءَ تي نون رشتن جي پيچيده ڇت ڪري هئي. هن جي دل ڇچرجي ۽ ڇتجي رهي هئي. هن جي ڪچڙي ذهن تي شروع کان ئي محبت، رقابت، پيدائش ۽ موت جهڙن مسئلن اهڙا ته گهرا اثر ڇڏيا، جو هو سڄي عمر انهن جا حل ڳوليندو رهيو.

هن هاءِ اسڪول ۾ اٺن سالن تائين تعليم حاصل ڪئي. اسڪول جي تعليم هن جي ذهني صلاحيتن کي اپاريو. هن کي لاشعوري طور تي اهو احساس ٿيو ته هن جي جذباتي اُٽ تڻ جو حل کيس فقط علم ۽ ادب ۾ ئي ملي سگهي ٿو. هو دل لڳائي مطالعي ۾ مگن ٿي ويو. سترهن سالن جي عمر ۾ هو اسڪول کان فارغ ٿي، ويانا يونيورسٽيءَ جي ميڊيڪل اسڪول ۾ داخل ٿيو. گهر جي معاشي بدحاليءَ ڪري هن کي فقط اهو ئي پيشو سُجهيو ٿي، جيڪو اختيار ڪري هي مناسب روزي ڪمائي سگهيو ٿي. ذهني طور تي هو گوئٽي، شيڪسپيئر ۽ ڊارون کان تمام گهڻو متاثر هو.

جڏهن ڪنهن جو اڇلائي هنيل پٿر مٿي ۾ لڳندو آهي ته رت نڪرندو آهي ۽ جڏهن ڪو نفرت پري نگاهه اڇلائي هڻندو آهي ته روح رت روئيندو آهي. يهودي هجڻ سبب موراويا جا ماڻهو مٿس نفرت پريون نگاهون اُڇليندا هئا. تنهن ڪري سندس پيءُ جيڪب جو جيءُ پيو جُهرندو هو. جتي ماڻهو رهي، اُتي نينهن گهٽ ۽ نفرت وڌيڪ هجي، ته اُتي هر

پير جڻ ڇهنبدار ڪاون تي پوندو آهي ۽ تازي هوا ۾ پڻ ماڻهو گهٽجڻ لڳندو آهي. هو گوليءَ جو گهاءُ مٿان برداشت ڪري وڃن ها، پر انهن نفرت ڀري نهار برداشت نہ ڪري سگهيا. هو فرائي برگ مان لڏي ويانا آيا. ويانا ڪي شهرن جي راڻي سڏيو ويندو هو. هي اهو شهر هو، جتي عظيم موسيقار موزاوٽ رهندو هو. جنهن پنهنجي سموري زندگي عارفانہ نغمن جي تخليق ۾ ۽ نهايت غربت ۾ گذاري ۽ پڇاڙيءَ ۾ هڪ سادي سوديءَ قبر ۾ هميشه لاءِ وڃي آرامي ٿيو. هتي فرانہ شوبرٽ پيدا ٿيو ۽ فاقہ ڪندو وڃي لحد جي هنج ۾ لٿو. هتي عظيم هيڊن پنهنجي زندگيءَ جا ڪيئي سال گذاريا ۽ ڏاڍا خوبصورت مناجات لکيائين.

ويانا، موسيقيءَ جو ڳڙهہ ۽ خوشين جو گهر هو. هتي رهندڙن زندگيءَ کي ڀرپور طريقي سان گذارڻ کي پنهنجو مقصد بڻايو هو. جڏهن هو پنهنجي اباڻي ڳوٺ کان پري ۽ ويانا کي ويجهو ٿيندو پئي ويو تہ هن جي ڪيفيت اهڙي هئي، جيئن ڪو معصوم ٻار کي سندس ماءُ کان پري وٺي ويندو آهي. شايد اِهو ئي اهو احساس هو، جيڪو هن جي دل ۾ چڪ هڻي ويهي رهيو. تہ پنهنجي ڳوٺ جي وڻن، رستن ۽ انهن مٿان گُهلندڙ منفرد هوائن کي الوداع ڪري وڃي رهيو آهي. ڪيس ويانا ۾ پڻ يهودي هجڻ جو عذاب ڀوڳڻو پيو. هي جڏهن اسڪول ۾ هو تہ اسڪول جا ساٿي پڻ هن جي يهودي هجڻ ڪري ڪانئس سخت نفرت ڪندا هئا. ڪيڏو الميو آهي، جو انسان ان سچائپ ڪري ٻين جي نظرن جا نيزا پنهنجي دل ۾ لڳندي محسوس ڪري ٿو، جنهن جي چونڊ هن پاڻ ڪئي ئي ناهي.

فرائيڊ جو خاندان ويانا ۾ ڏکين حالتن ۾ پئي رهيو. هن کي گهر جي انهن ڏکين حالتن جي ڪابہ پرواهہ ڪانہ هئي. هو پنهنجي علمي دنيا ۾ مگن رهندو هو. گوئٽي کان شيڪسپيئر تائين، هن کي جنهن جو بہ ڪتاب هٿ لڳو، هن پڙهي ٿي ورتو. قديم ۽ جديد ادب، فلسفي، مذهب، تاريخ ۽ سائنس تي مشتمل ڪتابن کي هن غور سان پڙهيو. هو جرمن يهودي هو. هن جو تعلق جرمن قوم سان هو ۽ جرمن ٻولي هن جي مادري ٻولي هئي، پر هن هر ٻولي، هر ملڪ جي هر موضوع تي لکيل ڪتاب پڙهيا. هن کي پنهنجي وقت جي فلسفي جي علم ڏاڍو متاثر ڪيو. ڪانٽ،

نٽشي، نٽشي، هيگل، شوپنهار، جو ڪم سندس اڳيان هو. انهين هن جو چاهه زمين جو ماڻهو ۽ ان جي سمجھ آسمان ۽ ان جي فرمان ڏانهن ڏيان نه ڪيٿولڪ يورپ جي وحدت ۽ عظمت، فرانسيسي جمهوري ۽ ذريل برطانوي صنعتي انقلاب ڪري تباهه ٿي وئي هئي ۽ ماڻهو روايتي عقيدن جي ڄار کان آزاد ٿي چڪا هئا. انهي آزاديءَ فرد جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي غور ۽ فڪر جي راهه هموار ڪئي. نتيجي ۾ اڪيلائيءَ جي احساس جنم ورتو. انهي تنهائيءَ جي احساس تي غور ۽ فڪر ڪرڻ ۽ ان جون باريڪيون توڙي گهرايون تلاش ڪرڻ ۾ ڪانٽ جهڙن فلسفين پنهنجون حياتيون وقف ڪري ڇڏيون. انهن انساني فطرت جي حقيقت ۽ اصليت تي تحقيق ۾ جڻ ته پنهنجو پاڻ غرق ۽ عرق ڪري ڇڏيو. فرائيڊ کي فلسفي سان خاص دلچسپي هئي. عظيم جرمن فلسفي ۽ شاعر گوئٽي هن جو آئيڊيل بڻجي ويو هو. سگمنڊ هن جيان عظيم فلسفي ۽ شاعر بڻجڻ ٿي چاهيو. بهرحال هن جي ذهن ۾ پنهنجي مستقبل جو ڪو واضح خاڪو موجود نه هو. هن فقط ۽ فقط علم حاصل ڪرڻ ٿي گهريو.

هن فيصلو ڪيو هو ته جمنازيم (هاءِ اسڪول) مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ميڊيڪل جو شاگرد بڻجندو. ان جو سبب اهو هو ته هن کي طب جي علم ۾ دلچسپي هئي ۽ هن ڊاڪٽر جي حيثيت سان نالو ڪمائڻ پئي گهريو. حقيقت ۾ ان طريقي سان هن نيچرل سائنس جي علم حاصل ڪرڻ سان گڏ پنهنجي لاءِ آمدنيءَ جو ذريعو حاصل ڪرڻ ٿي گهريو. سيني کي خبر هئي ته نيچرل سائنس جي ميدان ۾ بهترين ڪم ڪري سگهجي ٿو، ۽ نيون دريافتون ۽ ايجادون ڪري سگهجن ٿيون.

ڊارون جي تحقيقن ۽ نظرين دنيا کي لوڏي ڇڏيو هو. هن سترهن سالن جي ڇوڪر (فرائيڊ) کي به عام ماڻهن جيان ان ۾ ڏاڍي دلچسپي پيدا ٿيندي هئي. سندس نظر ۾ ڊارون جي تحقيق ۽ نظريي مان اهو ثابت پئي ٿيو ته دنيا ۾ اڃا به بي شمار تحقيق طلب ڪم رهيل آهي، ۽ جيڪو اڃا ٿيڻو آهي، ڪڏهن به. سگمنڊ کي ميڊيڪل ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ جو شوق پروفيسر ڪارل بروهل جي هڪ مشهور ليڪچر ڏياريو، جيڪو هن فرائيڊ جي گريجوئيشن ڪرڻ کان پوءِ، 1873ع جي اونهاري ۾ ڏنو هو.

اهو ليڪچر گوئٽي جو فطرت تي هڪ مضمون هو. پروفيسر ڪارل برو هل هڪ جوشيلو مقرر هو. جنهن کي پنهنجون تقريرون ماڻهن جي ذهن ۾ ويهارڻ جو خاص ڏانءُ هو. هن فطرت تي اهڙي انداز ۾ ليڪچر ڏنو. جو شايد گوئٽي پڻ اهڙو نه ڏنو هجي. هن پنهنجي طرز تقرير ۽ انداز بيان سان سٽوڊنٽن کي سحر ۾ جڪڙي ڇڏيو. پنهنجي ان مضمون ۾ گوئٽي نيچرل سائنس جي ميدان ۾ تحقيق ۽ دريافتن تي ڏاڍو زور ڏنو هو. اهو ليڪچر نوجوان سگمنڊ جي ذهن تي ڇانئجي ويو. هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو، ڄڻ گوئٽي هن جا پنهنجا خيال ۽ جذبا پيش ڪيا هجن ۽ گوئٽي، سگمنڊ جيان پڻ هڪ جرمن هو. هن جون ڪافي ڳالهيون سگمنڊ سان مليون ٿي. مثال طور، گوئٽي جا وار به سگمنڊ جيان ڪارا هئا ۽ هو به هڪ ويهن ايڪيهن سالن جي ماءُ جو پٽ هو. ٻنهي جا پيئر ڇيڙاڪ، وڏي عمر وارا ۽ سخت انسان هئا. گوئٽي جڏهن شاعري شروع ڪئي، جنهن جو دنيا ۾ بيحد بلند مقام آهي ته کيس خيال پيدا ٿيو ته هن کي نيچرل سائنس ڏانهن به توجهه ڏيڻ گهرجي. پنهنجيون صلاحيتون آزمائڻ لاءِ هن لاءِ شاعريءَ بدران هي ميدان وڌيڪ موزون هو، تنهن ڪري هن شاعري ترڪ ڪري، نيچرل سائنس تي توجهه ڏيڻ شروع ڪئي. نوجوان فرائيڊ جي ذهن ۾ گوئٽي جي باري ۾ اهو سڀ ڄاڻڻ کان پوءِ اهو خيال پيدا ٿيو ته هن لاءِ مناسب اهو ئي هو ته ڊاڪٽريءَ جي تعليم سان گڏ پنهنجي تحقيق لاءِ نيچرل سائنس جو ميدان چوندي.

پنهنجي مضمون ۾، گوئٽي چيو هو ته فطرت هميشه نئين ٿيندي آهي، پر ان سان گڏ انتهائي قديم ۽ پراڻي به ٿيندي آهي. هڪ جاءِ تي اِها هر لحاظ کان مڪمل ٿيندي آهي ته ٻئي هنڌ هميشه کان اڌوري به هوندي آهي. اسين مڪمل طور تي هن کي ڪڏهن به ڄاڻي نٿا سگهون. اسين پنهنجي طور تي ان کي مختلف انداز سان سمجهندا ۽ مختلف انداز سان ان جي تشريح ڪندا آهيون. انساني زندگيءَ ۾ ان جي اهميت ايتري آهي، جيتري ڪنهن مذهب ۾ خدا جي. گوئٽي خدا جي وجود جو انڪاري نه هو. فرائيڊ ان ڳالهه کي خاص طور نوٽ ڪيو هو. بهرحال، پوءِ به گوئٽي ان دور جي سائنسي روح جو به مداح هو. گوئٽي جو مضمون،

جيڪو پروفيسر بروهل پنهنجي مخصوص انداز بيان ۾ پڙهي ٻڌايو هو. ان ۾ فرائيڊ تي انڪشاف ٿيو هو ته هن جي ماءُ پيءُ جو خدا ته منجهائيندڙ شيءِ هو ۽ جنهن خدا جي عيسائي عبادت ڪندا هئا، اهو يهودين جي خدا کان جدا، ۽ ٻئي قسم جو هو. اهڙيءَ طرح دنيا ۾ ڪيترين ئي شيون هيون، جيڪي اهڙيءَ طرح ذهن کي منجهائيندڙ ۽ هرويرو جو تجسس ۽ جستجو پيدا ڪرڻ واريون هيون. فرائيڊ جهڙي نوجوان جي دل ۾ دنيا جي مونجهارن ۽ فطري ڳجهارتن کي حل ڪرڻ جي امنگ موجود هئي. اهو اوڻيهين صديءَ جو آخري اڌ هو. اهو ڊارون، ميڊل گستاف، ٿيوڊ وفشز جو زمانو هو. ان وقت لارڊ لسٽر بيڪٽرياالاجيءَ تي تحقيق جي شروعات ڪئي. اهو دؤر اڄ جي دؤر کان مختلف هو. مائيڪرو اسڪوپ، ٽيسٽ ٽيوب ۽ زهر جي خبر لهڻ لاءِ اوزار ايجاد ٿيا هئا. اڃا سائنس جي علم ايڏي ترقي نه ڪئي هئي. بوسنياالاجي ۽ اينٿرپالاجي جيان سوشل سائنس جو علم اڄ جيان نه هو. نفسيات جو جنم اڃا تازو ٿيو هو. هي اهو وقت هو، جڏهن تجرباتي حقيقتن تي زور ڏنو ويندو هو. رڳو نظرين تي توجهه نه ڏيندا هئا. تجربي جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ کان سواءِ ڪنهن نظريي کي قبول ڪرڻ جوڳو نه سمجهيو ويندو هو. سائيڪاٽري، اعصابي نظام جي خرابين جو علم محدود هو. هڪ نارمل انسان جي نفسيات ۽ سائيڪاٽريءَ کي گهرائيءَ سان نه ڏٺو ويندو هو.

نوجوان فرائيڊ سائنس ذريعي فطرت جا اسرار ۽ راز معلوم ڪرڻ تي گهريا. هن ۾ فطرت جي پيچيده رازن کي حل ڪرڻ جو سخت جوش ۽ اشتياق پيدا ٿيو. هن جي ذهن ۾ هاڻ پنهنجي مستقبل جي پروگرام جو خاڪو واضح ٿي ويو هو. هن انسان جي جسماني مطالعي بجاءِ ان جو ذهني مطالعو ڪرڻ تي گهريو، يعني انساني فطرت جو مطالعو. حقيقتن جي هن تلخ دنيا ۾ قدم رکڻ کان پوءِ هن جي ذهن ۾ حقيقتن جي گهرائيءَ ۾ لهڻ جي خواهش پيدا ٿي پئي هئي. هن کي ويانا جي ظاهري چمڪندڙ زندگيءَ کان نفرت محسوس ٿيڻ لڳي هئي. ان جي رنگين دلچسپين، سير تفريح، ٿئيٽر ۽ موسيقيءَ سان هن جي ڪا به دلچسپي نه هئي. ان معاشري ۾ حالتن ۾ رهندي، هن جي عمر گذرندي رهي ۽ هو ننڍپڻ جي حسين ننڊ

مان جوانيءَ جي جلترنگي جوءِ ۾ داخل ٿي ويو. هن ماهرِ نفسيات جي زندگيءَ جي عمارت تي وقت هٿان چٽيل خزان ۽ بهار پرين حالتن جو حساب ڪتاب ڪرڻ کان اڳ، پنهنجي دماغ جي زمين ۾ اها ڳالهه پوکڻ ضروري آهي، تہ ويانا جي زندگيءَ هن جي ذهن تي ڪهڙا اثر ڇڏيا. هن جڏهن اڳتي هلي هن دنيا جي سامهون جنسي غير هم آهنگيءَ جو نظريو پيش ڪندي چيو هو تہ، اهو نيورانس جو بنياد هو، تہ سندس مذمت ۽ مخالفت ڪئي ويئي. اهي نظريا هن ويانا جي ان وقت جي معاشري ۾ رهندي پيش ڪيا هئا. جنهن جو هو شهري هوندي بہ ماڻهن لاءِ اڻ ڄاڻ ۽ ڌاريو هو. هن جو ڏوهہ يهودي هجڻ هو. جنهن ڪري هن سان اڇوتن وارو ورتاءُ ڪيو ويندو هو. ويانا جي حسين، گرم جوش ۽ مسرت سان ڀرپور زندگيءَ ۾، يهودين لاءِ ڪابہ جاءِ نہ هئي. انهيءَ احساس، هن ۾ پنهنجي آزادي، پنهنجي وقار ۽ پنهنجي سماجي تحفظ جي سوچ پيدا ڪئي ۽ وقت گذرڻ سان گڏ ان احساس ۾ شدت ايندي وئي.

هن کي فرائي برگ جي پيٽ ۾، ويانا ۾ ڪو بہ حُسن نظر نہ ايندو هو. ان وقت جا بہ واقعا هن جي ياد ۾ سدائين پيا ڏڙڪندا هئا: هڪ اهو تہ هڪ دفعي جڏهن سندس عمر پنج سال هئي تہ هن جي پيءُ هن جي پيڻ اينا ۽ هن کي هڪ رنگين تصويرن وارو ڪتاب ڏنو هو ۽ چيو هئائين تہ جيڪڏهن پسند نہ اچي تہ ڦاڙي ڇڏجو ۽ ٻيو واقعو هي هو تہ جڏهن هن جي عمر ڇهہ سال هئي تہ هن جي ماءُ کيس ٻڌايو تہ، خدا انسان کي مٽيءَ مان ٺاهيو آهي. هن ماءُ جي ان ڳالهہ تي يقين نہ ڪيو، ٺاهي، کيس انسان جي مٽيءَ مان ٺهيل هجڻ جو ثبوت ڏنو هو.

هن جي ماءُ هن جي ضرورت جو خاص خيال رکندي هئي ۽ هن کي هر قسم جي سهولت فراهم ڪندي هئي. هو هڪ ذهين ۽ هوشيار شاگرد هو. هن جي ماءُ ٻين ٻارن جي پيٽ ۾ هن تي وڌيڪ ڌيان ڏيندي هئي. هن جي پيڻ اينا کي موسيقيءَ سان وڌيڪ محبت هئي، جيڪا کيس پنهنجي ماءُ کان ورثي ۾ ملي هئي. جڏهن هوءَ پيانو وڄائيندي هئي تہ ان سان هن جي پڙهائيءَ ۾ رخنو پوندو هو. هڪ ڏينهن هن تنگ ٿي

پنهنجي ماءُ سان شڪايت ڪئي تہ پيانو گهر مان ڪڍيو وڃي، نہ تہ هو پاڻ گهر ڇڏي ويندو. هن جي ماءُ پيانو گهر مان ڪڍائي ڇڏيو. پنهنجي ماءُ جي ان عمل تي اينا کي هميشه ڏک رهندو هو. ڇاڪاڻ تہ اهڙيءَ طرح هو هڪ بهترين پيانسٽ ٿيڻ کان رهجي وئي. اها ٿي اڪيلائيءَ ۾ خاموشي سڄي زندگي فرائيڊ جي فطرت جو حصو بڻجي وئي. هن کي ڪي بہ فضول قسم جا شوق نہ هئا. هن جو کاڌو ۽ لباس بلڪل سادو هوندو هو. هن جون دلچسپيون بہ ساديون هيون. هو ڪڏهن ڪڏهن ئي کاڌي جي ميز تي خاندان سان شرڪت ڪندو هو، نہ تہ گهڻو ڪري ماني پنهنجي ڪمري ۾ گهرائيندو هو. ڪمري ۾ سڄي رات پڙهائي لِکائيءَ ۾ مصروف رهندو هو. هن جو شمار بيحد لائق ۽ ذهين شاگردن ۾ ٿيندو هو. هو پاڻ ڪاني جيان سنهڙو هوندو هو، پر سندس ذهن تلوار جيان تکو هوندو هو. هن جي يادداشت پڻ ڏاڍي عمدي هئي. هو هڪ ڀيرو جيڪو سبق پڙهي ڇڏيندو هو، ان جي هر هڪ سٽ حرف بہ حرف کيس ياد ٿي ويندي هئي. هن کي ڪتاب گڏ ڪرڻ ۽ پڙهڻ سان پيار هو. هو بيشمار ڪتاب خريد ڪندو هو ۽ هميشه دڪاندار جو قرضي هوندو هو. هن جا اهي قرض سندس پيءُ لاهيندو هو. هن کي انتظار کان گهڻي نفرت هئي. عاشق جون اکيون انتظار ڪندي ڳوڙهن جا هار پائي وننديون آهن ۽ انتظاريءَ جي پلئہ ۾ دادلي ٻار جيان رهنديون آهن، پر هي غيررواجي شخص، انساني روين جي پرک جو عاشق هو، جنهن جون اکيون قدرتي منظرن بدران انساني عملن جي عميق گهراين کي زوم ڪنديون هيون. هو چوندو هو: ”هڪ گنهگار کي لکين سال دوزخ جي باهہ ۾ ساڙيو وڃي ۽ پوءِ هن کي اُتان ڪڍي، ٻئي ڪمري ۾ ان لاءِ ويهاريو وڃي تہ جيئن هو اُتي ويهي ايندڙ فيصلي جو انتظار ڪري تہ اهو انتظار باهہ کان وڌيڪ تڪليف ڏيندڙ عذاب ثابت ٿيندو.“

شام جي وقت جڏهن فطرت جا شاعر پکي وڻن ۾ مشاعرو پڙهندا هئا. رات گهاٽي گهاگهري جيان زمين جو پورو بدن ڍڪيندي هئي، تڏهن هي اڪيلائيءَ ۾ پنهنجو ڪم پيو ڪندو هو. رات جيئن جيئن جوان ٿيندي ويندي هئي، هن جي اکين ۾ ننڊ پوڙهي ٿيندي ويندي هئي،

پر پوءِ بہ هي پيو ڪتاب پڙهندو هو. پوءِ جڏهن ننڊ جو ڳهر سناسُ ڳالهو جهليندو هو تہ هي اتي ئي بستري تي سمهي پوندو هو ۽ صبح ويلي سج جون ۽ هن جو اکيون گڏ کلنديون هيون. سج ڌرتيءَ کي ڏسندو هو ۽ هي ڪتابن کي.

جڏهن محنت سان محبت ٿي ويندي آهي تہ وقت صدقي صدقي پيو ٿيندو آهي. هن سڄي عمر تحقيق ۾ گذاري. هن چيو: ’ٻچپن جي ويل حسرتون ۽ خواهشون، هميشه ذهن جي شعوري سطح تي واپس اينديون آهن، پر اهڙو روپ ڪري، جو ڪير انهن کي سڃاڻي ناهي سگهندو، جيئن پاڻ وٽ گهر جون نينگريون پڻ شاديءَ ۾ سڃاڻپ ۾ ناهن اينديون.

هن جون ڳالهيون آهستي آهستي معاشري جي ترقي پسند ماڻهن مڃڻ شروع ڪيون. ڊاڪٽرن، اديبن ۽ سائنسدانن جو هڪ گروپ هن سان گڏ ٿيڻ شروع ٿيو. شروعات ۾ ان گروپ ۾ فقط الفريڊ ايڊلر، ولهم اسڪيٽل، ميڪس ڪاهان ۽ روڊلف ايٽلر شامل ٿيا. ان کان پوءِ پال فرڊرن، ايڊورڊ هچمين، ميڪس اسٽينز ۽ ازيڊور سرجز شامل ٿي ويا. هي اُهي ماڻهو هئا، جيڪي اڳتي هلي تحليل نفسيءَ جا مشهور ماهر ٿي ويا. هن گروپ ۾ اهي، ماڻهو جي سياءَ، سوچ فهم، ادراڪ، جذبات، بنيادي خصوصيتن، شعور ۽ لاشعور کي سمجهڻ جو گس ڏيڻ واري علم نفسيات بابت گڏجي ڪم ڪندا هئا ۽ فرائيڊ انهن لاءِ هڪ استاد وارو ڪم ڪندو هو. هو ليڪچر لکت ۾ ڪٽي ڪونہ ايندو هو ۽ نہ ئي ڪو حوالن لاءِ نوٽس سامهون هوندا هئس. هو مسلسل بہ بہ ڪلاڪ ليڪچر ڏيندو رهندو هو ۽ ڪجهہ وقت سوچڻ لاءِ بہ نہ ترسندو هو. هن جون ڳالهيون ساديون ۽ ذهن نشين ٿيڻ واريون هونديون هيون. پر جن طريقن سان هو ليڪچر ڏيندو هو تہ سندس ٻڌندڙن کي سمجهڻ ۾ ڪا بہ ڏکيائي نہ ٿيندي هئي. هو اهم سچائين ۽ بنيادي اصولن تي احتياط سان ليڪچر ڏيڻ شروع ڪندو هو. ان کان پوءِ هو ترتيبوار بحث جا اهم نقطا وضاحت لاءِ ڪڍندو هو ۽ نهايت خوبصورتيءَ سان انهن کي پڄاڻيءَ تائين پهچائيندو هو. جڏهن هو پنهنجي اصل دريافت جي باري ۾ ٻڌندڙن کي ليڪچر ڏيندو هو تہ هُو ليڪچر جي حقيقت ۾ پاڻ

رچائي ويهندا هئا. اهڙيءَ طرح هو ٻڌندڙن تي ايترو حاوي رهندو هو، جو هو اهو محسوس ڪندا هئا ته جڻ ڪاٻه نئين نه بلڪ اڳ ٻڌل ۽ سمجهيل شيءِ جي باري ۾ ٻڌي رهيا هجن.

هن جنهن سان شادي ڪئي، سا سچي، سُلجهيل، سهڻي ۽ من مُهڻي ڪنوار هئي. هن جو نالو مارٿا هو، جنهن جي سيني ۾ دل بدران محبت ڌڙڪندي هئي. هن شاديءَ لاءِ پنج سال انتظار ڪيو هو. هن شادي نه ڪرڻ گهري، ڇاڪاڻ جو پنهنجي ڪم جي تيز رفتاريءَ ۾ شاديءَ کي اسپيڊ بريڪر ٿي سمجهيائين، پر انتظاريءَ جي رڻ ۾ توهر تي ويل مارٿا جي اکين کي وڏيڪ انتظار نٿي ڪرائي سگهيو ۽ نيٺ ان سان لائون لڌائين. جنهن مان ڪيس ٽي پٽ ۽ ٽي ڌيئرن ٿيون. انهن مان هڪڙي پوءِ نفسياتدان بڻي.

ويانا هن کي ڏاڍو وڻندو هو، تنهن ڪري هن ويانا ۾ نازين جي داخل ٿيڻ کان پوءِ به پنهنجي سيني ساٿين جي صلاح مڃڻ کان انڪار ڪندي، ويانا مان فرار ٿيڻ کي رد ڪري ڇڏيو. نازين نيٺ فرائيڊ جي لائبريريءَ کي باهه ڏئي ساڙي ڇڏيو. ان وقت جي سائنسي دنيا ڏنل هئي، ته ڪٿي فرائيڊ نازين هٿان گرفتار نه ٿي وڃي، پر يونان جي شهزادي ميري، نازين کي ڏهه لک شيلنگ ڏيئي، آمريڪي صدر روز ويلٽ ذريعي فرائيڊ کي نازين کان بچائي ورتو. هن کي دنيا جي مختلف ملڪن ۾ پنهنجي نفسياتي مهارت متعارف ڪرائڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ پيغام پهتا ـ هي اُتي ويو ۽ ماڻهن هن سان پيار ڪيو. هن جي حياتيءَ جي وڻ ۾ جڏهن ٿورا پن بچيا هئا ته هي گهر تائين محدود ٿي ويو ۽ گهر ۾ گُلرن ۽ گُلن سان وقت گذارڻ لڳو. هن جي سورهن سال پراڻي بيماري سرطان لاعلاج ٿي چڪي هئي. 23 سيپٽمبر، 1939ع ۾، هن جي نئين وطن برطانيا پاران جرمنيءَ خلاف جنگ جي اعلان کان ٽي هفتا پوءِ هو مري ويو. هڪ لڙڪ تاريخ جي اک مان ڳڙي ڳل تي اچي بيهي رهيو. مطالعو به پورو، مشاهدو به پورو ۽ مڙس به پورو. سندس وصيت موجب، 22 سؤ سال پراڻي غار ۾ ڪيس اگني سنسڪار ڪيو ويو. هن جو نالو سگمنڊ فرائيڊ هو. اهو سگمنڊ فرائيڊ، جنهن بنا نفسيات ائين آهي جيئن سنڌوءَ بنا سنڌ!

2

نظريو

انساني سماج جي اتهاسڪ سفر جو اپياس ٻڌائي ٿو تہ انسان ڪي ٻين سمورن جاندارن کان اُتم، منفرد ۽ اعليٰ بڻائيندڙ سندس ئي پورهيو آهي. انسان پورهيو ڪري اوزار ٺاهيندڙ جانور نہ هُجي ها تہ تجربا نہ ٿين ها ۽ تجربا نہ ٿين ها تہ هو سِکڻ جي سائنس کان محروم رهجي وڃي ها ۽ ائين حالتن جي جبر هيٺ ٻي حيواني دنيا وانگي حيوان ٿي رهي ها. پر انسان محنت ۽ مشقت ڪندو نوان تجربا ڪندو، انهن جي منفي نتيجن مان سِکندو ۽ مثبت نتيجن مان اُتساهہ وٺندو، معروضيت کي سمجهندي ۽ ارتقائي عمل سان مطابقت ۾ وڌو ٿيندو، پاڻ ڍاهيندو ۽ ٺاهيندو، تاريخ جي طويل ڪتاب ۾ نوان نوان ۽ دلچسپ سبق شامل ڪندو آيو آهي. جنهن کي پڙهڻ سان دماغ ڏوڪجي وڃن ٿا ۽ اندر ۾ سچ، سونهن ۽ شعور جي خوشبو پکڙجي وڃي ٿي.

اَڪ جي اَڇي ڪير جهڙو ڪڙو ۽ سهڻو سچ هي آهي تہ دل جي دنيا ۾، حسين حسرتون، دماغ جي درياهہ ۾ خوبصورت خيال ۽ اکين جي عميق ۾ موتين جهڙا خواب؛ تيستائين تقدير کي تبديل ناهن ڪري سگهيا، جيستائين انهن عمل جي متر کي سان جهالت جي جهنگلي نانگ جو متو ناهي چِٿيو. ڪوبہ انسان تيستائين غيرمعمولي نٿو بڻجي سگهي، جيستائين هو غيرمعمولي ڪم نٿو ڪري.

ماڻهو پيدا ٿيندا آهن، زندگي گذاريندا آهن ۽ هڪڙي ڏينهن مري ويندا آهن، پر ڪڏهن خوشنصيب ڌرتيءَ تي اهڙا ٻار پيدا ٿيندا آهن، جيڪي جوان ٿي دنيا ۾ ترٿلو مچائي ڇڏيندا آهن. اها

هڪڙي بي پناهه قوت هوندي آهي، جيڪا سڄي زماني کي نئين انداز ۾ پاڪر ۾ پيري ڇڏيندي آهي. اهڙا ماڻهو جينئس چورائيندا آهن. اهڙن انسانن جي پيدائش ضرورتمندن سان ائين پيار ڪندي آهي، جيئن وطن جي وڻن سان بهار!

سگمنڊ فرائيڊ نفسيات جي رڳن ۾ رت جيان ڊوڙندڙ نالو آهي. ڏيئي مان وٽ ڪيڍي ڇڏيندؤ ته اونداهي پلئه پوندي ۽ نفسيات مان سگمنڊ فرائيڊ ڪيڍي ڇڏيندؤ ته نفسيات نڌڻڪي بڻجي ويندي.

سگمنڊ فرائيڊ علمي دنيا جو عظيم ماڻهو آهي، جنهن سڄي دنيا جي ادب تي پنهنجا خاص اثر ڇڏيا آهن. هن نه رڳو انساني شعور جي مونجهارن ۾ دلچسپي ورتي، پر انسان جي لاشعوري مونجهارن، انهن جي ڪارڻن ۽ انهن جي علاج کي دريافت ڪري، پنهنجي تحليل نفسي وارو خاص نظريو پيش ڪيو. جنهن ڪري هو نه رڳو پنهنجي دور جو تڪراري شخص بڻيو، پر اڄا تائين هو اختلافن جي سامونڊي طوفان ۾ هيمنگوي جي پوڙهي ملاح جيان آهي.

هن سائنسي تحقيق جو دائرو طبعي ۽ نامياتي دنيا کان وڌائي، انساني ذهن ۽ روين تائين پکيڙيو. هن ان حقيقت کي تسليم ڪيو ته سائنس جو اطلاق ڪائنات جي هر شيءِ ۽ مظهر ۾ ڪري سگهجي ٿو.

هوندئن ته انساني فڪر، تصورن ۽ روين جي باري ۾ مفڪرن پنهنجا هڪڙا مخصوص تصور پيش ڪيا آهن. پر الميو اهو آهي، جو انهن نظرين تي اڪثر هٽ نوڪئي اخلاقيات ۽ مذهبي سينور جي ڇاپ رهي آهي. تاريخ ۾ وڏيون ويساهه گهاتيون، ظلم ۽ زيادتيون، علم ۽ عشق سان ٿيون آهن. پر اتي علم ۽ عشق ڪٺي ويا آهن. جتي انهن هڪ ٻئي کي پاڻ ارپيو آهي. سماج جا ڦورو طبقا، هر نئين ۽ بهتر نظريي جا مخالف هوندا آهن، ڇاڪاڻ ته ان مان هنن جي ڦرلٽ جي موت جو انديشو هوندو آهي، تنهن ڪري اهي چاهيندا آهن ته ماڻهو جهالت، وهمن، ۽ شعوري ڏيوالپڻي ۽ وسوسن ۾ رهن. ان لاءِ ماڻهن کي اتساهي اهڙو ماحول جوڙيندا آهن. جو جهالتون مقدس ۽ الهامي بڻجي پونديون آهن. اهي ڪوڙ کي ڪنوار جيان سنواري سينگاري، تيل ڦُليل ڪرائيندا

آهن ۽ سچ کي ڪچري دان ۾ اڇلائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، پر ڪاري هيٺيان سچ جي سچ کي ڪير لڪائي سگهيو آهي. سچ ته خوشبو آهي. توهان نڪ کي بند ڪري سگهو ٿا، پر هوا ۾ رل مل ٿيل سچ جي خوشبو کي ڪٿي ٿا روڪي سگهو. جيڪا هر قيمت تي بدبو کي نهوڙي ناس ڪري رهندي. فرائيڊ نيون ڳالهيون ڪٿي آيو هو ۽ ظاهر آهي جهالت سان لت پت ۽ ڏرمي عقيدي سان انڌو ٿيل سماج نين ڳالهين سان ائين ڪندو آهي، جيئن خزان چمن جي وڻن سان ڪندي آهي!

فرائيڊ انساني روين جي باري ۾ پهرين ڪان ئي ڪائي حتمي راءِ قائم ڪرڻ بدران انهن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. هو غيرمعمولي انساني روين جو شاگرد هو. هن حسد، رقابت، محبت، خوف، دهشت، ندامت، پشيماني ۽ ملامت جهڙن روين جو مطالعو ڪيو. فرائيڊ جو چوڪس ۽ عميق ذهن، نفسياتي دريافتن جو تجربي گاهه بڻجي چڪو هو. هن جي دريافتن، تنهن وقت جي يورپ ۽ باقي دنيا جي اخلاقي ۽ علمي نظرين کي ڌوڏي ڇڏيو.

فرائيڊ جي نظريي ايڊيپس ڪامپليڪس (مونجهاري) تي شديد ترين تنقيد ڪندي، ان جي سخت مذمت ڪئي ويئي. جڏهن فرائيڊ چيو هو ته ڇوڪرا پنهنجي ماءُ ۾ جنسي اُنسيت محسوس ڪندا آهن ۽ ڇوڪريون پنهنجي پيءُ ۾. اهڙيءَ طرح ڇوڪرا پنهنجي پيءُ کي ۽ ڇوڪريون پنهنجي ماءُ کي رقيب سمجهنديون آهن. مذهبين جي نظر ۾ فرائيڊ اهڙو وحشي ڪافر هو، جنهن انهن حدن کي پار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪي برائيءَ کي چڱائيءَ کان جدا ڪنديون آهن.

فرائيڊ جو چوڻ هو ته جيڪڏهن جنس تي بندش لڳل هوندي ته سمورو معاشرو ذهني مريضن سان ڀرجي ويندو. هن جو چوڻ هو ته انتهائي پريشاني ۽ سخت اضطراب جي حالت، جيڪا چريائپ جي، ويجهو هجي، اها غلط قسم جي جوش ۽ جنسي هٺ ڌرميءَ سبب پيدا ٿيندي آهي. تاريخ جي هن فخر لائق ماڻهوءَ جو پنهنجي دور ۾ عورتن جي وچ ۾ ذڪر فحش لطيفي جهڙو هوندو هو. هو ان خيال جو هو ته انسان کي ذهني مريض ناهڻ ۾ وراثت کان وڌيڪ ماحول جو حصو

هوندو آهي، يعني ورثي ۾ مليل جبلتن کان وڌيڪ آسپاس جون حالتون انساني ذهن تي وڌيڪ گهري انداز ۾ اثر ڪن ٿيون.

هن جنگ بابت لکيو آهي ته انسانُ، حياتياتي ۽ نفسياتي مصيبت جي حقيقت کي سمجهڻ ۽ جنگ کي ختم ڪرڻ گهري ٿو. اسين چڱيءَ طرح ڄاڻون ٿا ته موجوده صورتحال ۾ جنگ جو خاتمو ممڪن نه آهي، ڇاڪاڻ ته جيستائين قومن ۾ اهي اختلاف ۽ جهيڙا، تهذيبن جي ٽڪراءَ ۽ بين ٽڪرائن جا عنصر موجود رهندا، تيستائين جنگيون ختم نه ٿينديون، ڇاڪاڻ ته جن نفرتن ۽ دشمنين اسان کي ورهايو آهي. انهن جون پاڙون ذهن ۾ ايتريون گِهريون ۽ قديم آهن. جو انهن کي ختم ڪرڻ جڙ ته ممڪن ئي ناهي. تحليل نفسي موجب، وحشي ۽ مهذب قومن جي وچ ۾، نسلن جي مسئلن تي ۽ انهن قومن جي وچ ۾، جن جي تهذيبن تمام اعليٰ ارتقائي مرحلا طئي ڪيا آهن، خونريزي ۽ تڪرار هميشه جاري رهندو. ان جي برعڪس، جيڪي خود شناسيءَ کان بي خبر آهن، يا فقط ان کان نفرت ڪن ٿا، اهي انهن نتيجن کي قبول نٿا ڪن. چون ٿا ته تهذيب جي ارتقاءَ يا خاص مفادن جي خاتمي سان انسان ضرور هڪ ڏينهن امن ۽ سڪون واري زندگي گذارڻ شروع ڪندو. دنيا ۾ انصاف ۽ ڀلائيءَ جو دور ايندو ۽ جيئن جيئن ڪجهه نظرياتي گروهه وڌي ويندا، تيئن تيئن باهمي تضاد به پنهنجي موت مرندو. ان دوران سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ترقيءَ سان انساني فطرت به متاثر ٿيندي، پر انسان جا ٻيا ڏک ۽ تڪليفون گهٽجي وينديون. پر جنگ دوران اسان ڏٺو ته سٺي ۽ خراب جي وچ ۾ سڀ فرق مڪمل طور تي تباهه ٿي ويا. اعليٰ تهذيب جي دعويدارن به پستيءَ ۽ تنزليءَ جون سڀ حدون پار ڪيون. جنگ دوران انسان کي تباهه ڪرڻ لاءِ جديد ترين هٿيار استعمال ڪيا ويا. سائنس کي بدترين تخريبي مقصدن لاءِ استعمال ڪيو ويو. اسان جي مايوسي ۽ ڏک ۾ ان ڪري به اضافو ٿيو، جو انهن رياستن ۽ فردن به وڌي زوال جو ثبوت ڏنو، جن کان اسان کي اهڙي اميد نه هئي.

سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته انسان ۾ تباهيءَ جا جذبا ڪيئن پيدا ٿين ٿا ۽ انهن کي ڪيئن ڪنٽرول ڪري سگهجي ٿو؟ انسان جي جبلتن ۽

روح ۾ سڀ رنگ موجود آهن، جيڪي پنهنجي پاڻ ۾ نه چڱا آهن ۽ نه برا. اهي بنيادي جبلتون هر انسان ۾ برابر ملن ٿيون، جن جو مقصد ڪجهه بنيادي حياتياتي ضرورتن جي پورو ڪرڻ آهي. پنهنجي اوسر جي ڏاڪي پٽاندر، هر سماج پنهنجي خاص مفادن کي نظر ۾ رکندي انهن تي چڱائيءَ ۽ برائيءَ جو فيصلو گڏيل طور تي لاڳو ڪري ٿو. هر ان جبلت، جنهن جي سماجي طور مذمت ٿئي، کي برائي چيو وڃي ٿو. ان جي برعڪس، سماجي طور تي منظور ٿيل قدرن کي گهربل ۽ سنو سمجهيو وڃي ٿو.

هو روين جو سائنسي شارح هو. ذهن جي اسٽيشن تان روين جي ريل رواني ٿيندي آهي ۽ وري واپس اسٽيشن تي اچي بيهندي آهي. روين کي ذهن ريج ڏيندو آهي. اسين چئي سگهون ٿا ته رويا برسات آهن ته ذهن بادل آهي، رويا خوشبو آهن ته ذهن گُلاب آهي. رويا فصل آهن ته ذهن زمين آهي. رويا اُس آهن ته ذهن تپندڙ سج آهي. مطلب ته، رويا ذهن جي مالها ۾ پوئيل مڻيا آهن. علمن جي وسيع سمنڊ کي گڏ ڪري ان مان نتيجو اخذ ڪبو ته ان مان ٻه اهڙا ٿلها متارا عنصر نڪرندا، جتان سمورو علم ڦُٽي ٿو ۽ پوءِ سمورو علم انهن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هڪڙو آهي، انساني زندگي يا سماج ۽ ٻيو، فطرت. سمورا فلسفا ۽ فڪر سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح سماج ۽ فطرت کي پرکڻ جو ذريعو آهن. مختلف علمن جي حصي ۾ مختلف ڪم آيا آهن. ائين نفسيات جي حصي ۾ انساني ذهن آيو آهي. نفسيات جا ڄاڻو ذهن جي کيتر جا پلوڙ هاري هوندا آهن. هو زمين کي سمجهندا آهن. ذهن، زمين ۽ رويا ٻج آهن. جهڙا رويو پوکبو، فصل ٻه اهڙو ئي ملندو. ذهن، گهر ۽ رويا ان جا ٻاتي آهن. ذهن وڻ ۽ رويا ان جا گل ۽ ميوو آهن. راند سڄي روين جي آهي، جيڪي ذهن جي ميدان تي کيڏندا آهن.

انسان جو ذهن هڪڙي خوبصورت وطن جيان آهي، جنهن تي خيالن جا لکين لغڙ اُڏامن ٿا. سوچن جا سوين سلسلا قراقرم جبل جيان قطارون ڪن ٿا، احساسن جون برفباريون ٿين ٿيون. جذبن جي جوت ٻري ٿي. اُڌمن جون آهون نڪرن ٿيون. يادين جا مست درياءَ وهن ٿا ۽ پنجهن مان ڪيئي خواب ڦُٽن ٿا...

البت ڪڏهن ڪڏهن ذهن اهڙا ڪم ڪندو آهي، جو انسان جي دل سيني مان اُڇلجي ٻاهر نڪري ايندي آهي، پير ٺري ويندا آهن، اکيون گرم مانيءَ تي مکڻ جيان رجڻ لڳنديون آهن ۽ انسان مڪمل طرح وائڙو ٿي ويندو آهي!

ڪڏهن ڪڏهن ذهن اهڙا ڪم ڪندو آهي، جو غيرت گار ٻڻجي، ڳچيءَ ۾ ڳٽ جيان پئجي ويندي آهي. شرمندگيءَ جو احساس ٻلو ٻڻجي رانيوتا هڻندو آهي. احساس ڪمتريءَ جي ڪهاڙي اعتماد جو ڪنڌ ڪپي ڇڏيندي آهي ۽ انسان مڪمل طرح بيوس ٻڻجي ويندو آهي.

ڪڏهن ڪڏهن وري ذهن اهڙا ڪم پڻ ڪندو آهي، جو وات ۾ ٽهڪن جا پوپٽ اُڏامندا آهن، ڳالهين جي محفل ۾ تاڙين جا ترانا پيا وڄندا آهن، دل جي پينگهي ۾ خوشي پٽ راڻيءَ جيان پئي لڏندي آهي ۽ انسان مڪمل طرح مطمئن ٻڻجي ويندو آهي.

جيتوڻيڪ تصورن، خيالن، سوچن، احساسن، يادن، جذبن، اُڌمن ۽ علمن جي هن ڪهڪشان کي سمجهڻ واقعي ڏکيو آهي، پر سائنس ۽ نفسيات هر بي خبري، وهمن، وسوسن، گمراهين، غلط فهمين، خوش فهمين، حيرانگين ۽ جهالت کي ڪاچ ٻڻائي، انسان کي اڳيان وڌڻ جا رستا صاف ڪري ڏيندي پئي وڃي. جنهن مان فائدا وٺڻ لاءِ انسان مشاهدي جا دستانا پائي، تجربن جي عينڪ لڳائي، جهالت جي جهنگ کي عمل جي ڪهاڙي سان وڍي، علمي ذهني پورهيو ڪندي، عالمي انساني ضمير ۽ انسانيت جي آزادي لاءِ ميدان صاف ڪندو پيو اچي. ان ڏس ۾ هٿ تريءَ تي نڪتل اياڳ جي لڪيرن کي ڍاهيندڙن جي فهرست پڻ چڱي خاصي آهي. جن انسانن کي ائين پٽ تي ناهي ڪيرايو، جيئن بندوق جي ڌڪ سان پکي اچي پٽ تي ڪرندو آهي ۽ ائين به ناهي ڪيرايو، جيئن پرسان ريل گاڏيءَ جي گذرڻ سان ڪٻٽ مان ٽانوَ ڪرندا آهن، پر انهن جيئاريو آهي، ائين جيئن گُل پونئرن کي جيارينده آهن، وڻ پکين کي جياريندا آهن ۽ باغبان ڌرتيءَ کي جياريندا آهن.

آسٽريا جي نيوروﻻجسٽ سگمنڊ فرائيڊ پڻ نين نين ڳالهين سان شعور کي جيا ريو ۽ ڪجهه اهڙا نظريا ڏنا، جيڪي گهڻن کان هضم ڪونه ٿيا ۽ انهن اوڳاڇي ڇڏيا. مدافعتي نظام immune system جي خرابيءَ کي تسليم ڪرڻ بدران ڪاڏي تي سنگين الزام مڙهي ڇڏيائون. فرائيڊ گهڻيون ڳالهيون ڪيون ۽ نظريا ڏنا، پر جن نفسيات جي علم ۾ واجبي واڌارا ڪيا ۽ ڦڙقوت مچائي، سي پاڻ سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا.

1. انساني ذهن جي جوڙجڪ

شعور (Consciousness)

موجوده وقت ۾ اسان جو ذهن جن جن ڳالهين، واقعن ۽ شين تي سوچي ٿو يا پنهنجي معلومات ۾ آڻي ٿو، ان کي شعور چئبو آهي. توهين هينئر ڪتاب پڙهي رهيا آهيو. هوا وٽن مان سوساٽ ڪري گذري رهي آهي. امان سڏ ڪري رهي آهي. ڪمري ۾ دوست ڪال تي پيو ڳالهائي. گهٽيءَ ۾ گهورڙيو هوڪا ڏئي رهيو آهي. روڊ تي ويندڙ بس جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي رهيو آهي. جهرڪيون 'چون-چون' ڪري رهيون آهن. اهو سڀ ڪجهه بغير ڪنهن ڪوشش يا ارادي جي توهين ڄاڻي رهيا آهيو. اهو شعور آهي. شعور مان مراد علم يا ڄاڻ ناهي، بلڪ هوش ۽ حواس ۾ رهڻ شعور آهي. اسان جا پنج حواس جي صحيح ڪم ڪندا آهن، معنيٰ اسين شعور ۾ آهيون. انهيءَ ڪري ڊاڪٽر آپريشن وقت بيهوش ڪندا آهن. معنيٰ شعور جي گرفت مان ڪڍي ڇڏيندا آهن. شعور زمان ۽ مڪان جي مخصوص حالت ۾ موجود هئڻ جي احساس ۽ سمجهه جو نالو آهي. مثال طور، جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي زمان ۽ مڪان مان نڪري، ڪنهن ٻئي زمان ۽ مڪان ۾ اچي ته هو شعوري طور سالم نه رهندو، بدحواس ٿي پوندو. اڄ جنهن زمان ۽ مڪان ۾ اسان رهون ٿا، انهيءَ کي اسين آهستي آهستي سهي ويا آهيون، تنهن ڪري سالم آهيون. شعور جو تعلق دماغي صحت سان پڻ آهي. جي دماغي صحت سالم آهي، انهيءَ ۾ ڪابه کوٽ يا زيادتي نه آهي، ته شعور صحيح ڪم ڪندو، پر شعور مادي طور دماغ ۾ ڪا جاءِ نٿو والاري، اهو

فقط دماغ جي صحيح ڪم ڪرڻ جي ڪري هڪ غير مادي عمل آهي.
انهي ڪري دماغ کي دوا ذريعي بي شعور به ڪري سگهجي ٿو. ته هوش
يا شعور ۾ آڻي به سگهجي ٿو. شعور جي گهر ۾ خيال، تجربا ۽ مشاهدا
حال سان ڳنڍيل هوندا آهن. آسان لفظن ۾ پنهنجي ۽ پنهنجي ماحول
کان چڱيءَ ريت باخبر هجڻ، شعور آهي.

تحت الشعور (Sub Consciousness)

تحت الشعور، يادگيرين ۽ ڄاڻ جو اهو ذخيرو آهي، جيڪو اسان
جي ڏگهي ۽ مختصر مدي واري يادداشت ۾ محفوظ هوندو آهي. فرائيڊ
مطابق، شعور کان پوءِ جو اسٽور روم آهي تحت الشعور. تحت الشعور،
ذهن جي هڪ لڪل بني آهي، جتي اهي ڳالهيون گڏ ٿيل هونديون
آهن، جن جي اسان کي ڄاڻ ته هوندي آهي، پر اسان جي ڌيان نه ڏيڻ
ڪري اها يادداشت اسان جي شعور جي سطح کان پري هلي ويندي
آهي. پوءِ وري جڏهن اسان کي ان ڄاڻ جي ضرورت پوندي آهي ته
اسان جو ذهن يڪدم ان کي حاصل ناهي ڪري سگهندو، پر ٿوري
ذهني مشقت سان اسين وري انهي وساريل ڳالهه کي پنهنجي شعور ۾
آڻي ڇڏيندا آهيون. هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته جڏهن ڪا شيءِ
اسان کان وسري وڃي ٿي ته ان وسرڻ مان مراد ڇا آهي؟ ڇا اِها شيءِ
انساني دماغ مان نڪري ويندي آهي... يا اُها انساني ذهن جي ڪنهن
اونهي تهه ۾ موجود هوندي آهي؟ جيئن ته اڪثر وسريل شيون اسان کي
ياد اچي وينديون آهن، ته ان جو واضح مطلب اهو ٿيو ته اهي شيون
اسان جي ذهن ۾ موجود هونديون آهن ۽ ضرورت پوڻ تي اسان کي ياد
اچي وينديون آهن. مثال طور، جيڪڏهن توهان کان پڇيو وڃي ته
توهان ڪالهه ڪهڙي رنگ جا ڪپڙا پاتا هئا؟ توهان شايد ٿورو سوچ
سان ان جو درست جواب ڏيئي ويندؤ. مطلب ته، اها وساريل شيءِ اسان
جي ذهن ۾ موجود هئي ۽ ياد ڪرڻ جي مشق سان اها شعور جي خاني ۾
منتقل به ٿي ويئي، سا اصل ۾ ياد اچڻ کان اڳ اسان جي تحت الشعور
۾ موجود هئي... مطلب ته، اسان جو شعور سوچڻ جي مشق سان تحت

الشعور جي ٽانڊو ۾ پيل معلومات، شعور جي اڳيان تي آڻي ظاهر ڪندو آهي. مطلب ته، شعور اسان جو حال آهي، ته تحت الشعور اسان جو ويجهو ۽ ڏور ماضي آهي.

لاشعور (Unconsciousness)

ذهن جي گهر جي گهٽي شعور آهي. ڪا به معلومات پهرين شعور ۾ داخل ٿيندي آهي، پوءِ اُتان تحت الشعور کان ٿيندي لاشعور کانپ ٻڌي ويهي رهندي آهي. تحت الشعور، شعور جي عملي تجربن ۽ مشاهدن کي پاڻ وٽ سانڊي رکندو آهي. جڏهن ته لاشعور ۾ وري دٻايل خواهشون، جذبا ۽ احساس، دٻاءَ يا روڪ جي ڪري هليا ويندا آهن. لاشعور ذهن جي هڪڙي اونهي کڏ آهي، جتي تحت الشعور طرفان رد ڪيل يادگيرين، خيالن، تجربن ۽ مشاهدن کي جنم ٽيپ جي سزا سڻائي، لاشعور جي قيدخاني ۾ قيد ڪيو ويندو آهي. لاشعور نه فقط اسان جي انفرادي، پر نسلي ۽ تاريخي حياتياتي تجربن جو اهو اونداهو ڪمرو آهي، جتي شعور جي روشني به آسانيءَ سان ناهي رسندي.

شعور هڪ قسم جي ڪئميرا آهي، جنهن جو ڪم آهي عڪس کي گذاري دماغ تائين پهچائڻ. تحت الشعور هڪ ڊيسڪ ٽاپ تي رکيل فولڊر آهي، جيڪو جلدي آرام سان کولي سگهجي ٿو، پر لاشعور هڪ وڏو هارڊ ڊسڪ آهي. ننڍپڻ کان وٺي مرڻ تائين جا سڀ واقعا يا معاملا هن گهر، يعني لاشعور ۾ رکيا ويندا آهن. ذهن جو اهو سڀ کان اونهون تهه شعور کان تحت الشعور ۽ تحت الشعور مان ڌڪاريل يادگيرين، ڊپ ۽ وهمن کان وٺي انساني ذهن سان لاڳاپيل هر شيءِ کي ذخيرو ڪري ٿو. مثال طور، اسين پنج سال اڳ شام جو ڇهين وڳي ڪٿي ۽ ڇا ڪري رهيا هئاسين؟ ان سوال جو سمورو جواب ۽ ماضيءَ جي سموري صورتحال، اسان جي شعوري ۽ تحت الشعوري ذهن مان نڪري لاشعور ۾ اچي ويندي آهي. تنهن ڪري، اسين لک ڪوشش ڪريون، تڏهن به ياد ناهي ايندو، ڇاڪاڻ ته شعور جي روشني ڪڏهن به لاشعور جي اونداهيءَ تائين سڌيءَ ريت نه پهچندي آهي. اهڙا وساريل واقعا ۽ يادون اسان جي لاشعور جو حصو هوندا آهن. ان کان سواءِ خوابن جو تعلق به لاشعور سان آهي.

لاشعور ۾ اسان جي زندگيءَ جون اهي سڀئي يادگيريون جن کي اسان جو شعور ۽ تحت الشعور رکڻ کان قاصر آهن، شعور جي هن دائري ۾ جمع ٿينديون رهنديون آهن. ان ۾ توهان جون سڀئي خواهشون پريشانيون ۽ احساس، جيڪي ڪڏهن توهان جي زندگيءَ جو حصو هئا، جن کي توهان وساري ڇڏيو آهي، اهي سڀئي شيون توهان جي لاشعور ۾ رهنديون آهن. لاشعور انساني شخصيت جي عمارت جو بنياد آهي ۾ هڪ ساموندي تهه آهي، جنهن کي متاڇري تان نٿو ڏسي سگهجي ته ڪٿي ۽ ڪهڙو آهي. فرائيڊ جو خيال آهي ته اسان جي زندگيءَ ۾ جيڪي آيو، سو اسان جي زندگيءَ جو حصو ٿي ويو. اسان جي باقي زندگي ان جي اثر جو شڪار رهندي آهي. فرائيڊ جي اهم دريافت لاشعور آهي. لاشعور ۾ هي چار شيون اهم آهن، جيڪي لاشعور جي پيداوار آهن: خواب، غلطيون، اعصاب ۽ مزاح.

خواب (Dreams)

خواب، لاڙ تي برسات جهڙا هجن يا خواب ٿر تي ڏُڪار جهڙا هجن. ٿُنڊا لاشعور مان ئي آهن. هڪ نوجوان ڇوڪر کي سون مڪائيءَ جهڙي ڇوڪري خواب ۾ اچي ٿي ۽ ان جي سڄي بدن تي چُمين جون ڇاشنيون پکيڙي ڇڏي ٿي، سڄو بدن مينهن وساڙا ٿي پوي ٿو ۽ ڪڏهن پيٽ ٻُکايل ٻار کي خواب ۾ ماني اچي ٿي. هڪ غلام کي خواب ۾ آزادي ملي ٿي، هڪ قيديءَ کي خواب ۾ گهر جو اڱڻ ياد اچي ٿو. هڪ شاعر کي خواب ۾ ڪينسر وگهي مري ويل محبوبه ياد اچي ٿي. هڪ عاشق کي محبوبه جي پير ۾ غير جي ڇير ياد اچي ٿي ۽ هو خواب ڏسي ٿو، ۽ فرائيڊ انهن خوابن بابت سوچي ٿو ۽ انهن خوابن جا دردناڪ راز افشان ڪري ٿو.

فرائيڊ ماڻهن جو تحليل نفسيءَ ذريعي علاج ڪندو هو ۽ اتان ئي هن تي هڪ راز کُليو ته خواب، دٻايل ۽ اڻپورين خواهشن جي جزوي تڪميل فراهم ڪن ٿا. خواهشون، سدائين مختلف علامتن جي چادر اوڍي، خوابن جي اسٽيج تي پڌريون ٿين ٿيون. اسان جون دٻيل خواهشون لاشعور ۾ هليون وينديون آهن ۽ پوءِ اهي هڪ بي ترتيب انداز ۾ خواب ذريعي ظاهر ٿينديون آهن. اسان جي ذهن جي تهه ۾ هڪ پوري ڪائنات

پوربل آهي، جنهن کي فرائيڊ لاشعور چيو آهي. اسان جا خواب اڻان هڪ شڪل ۽ صورت وٺي، ان سماري پاڻ اظهارين ٿا ۽ پوءِ ڪڏهن ڪڏهن اکين مان ڳوڙها ڪري پوندا آهن. چپن تي مرڪ جا پوپٽ اڏامندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن دل کي خوف ائين وڪوڙي ويندو آهي، جيئن وطن کي ڌاريا!

خواب اسان جي لاشعور ۾ ڳجهن پيغامن وانگر هوندا آهن، جيڪي لڪل خيالن، خواهشن ۽ خوفن کي ظاهر ڪندا آهن. فرائيڊ جو خيال هو ته خواب پيغام پهچائڻ لاءِ علامتن ۽ اشارن جو استعمال ڪن ٿا، جن کي منهن ڏيڻ لاءِ اسان جو شعوري ذهن به خوف ۾ وٺجي ويندو آهي. خواب انسان جي بنيادي تڪرارن، اڻ حل ٿيل مسئلن ۽ اڻجاتل جذبن کي ظاهر ڪن ٿا. فرائيڊ چيو، خواب لاشعور ۾ دريءَ جيان آهن. اسين خوابن جي علامتن، اشارن، پس منظرن، سببن ۽ موضوعن کي سمجهڻ سان، پنهنجو پاڻ کي جاڻي سگهون ٿا ۽ ان سان گڏ ذهن جي لاشعور واري حصي جي رازن کي پڙ ڀلي ڀت سمجهي سگهون ٿا.

اعصابي خرابيون (Neurological Disorders)

اعصابي خرابين جا به وڏا قسم ٿيندا آهن: هڪڙو هسٽيريا ۽ ٻيو علوي خلل. فرائيڊ شروع کان ئي ان خيال جو هو ته هسٽريا جو ڪارڻ ڪنهن به قسم جي عضوياتي خرابي نه آهي، پر خالص نفسياتي ۽ ذهني خرابي آهي. ان ڪري هو مريض کي اڪثر ماضيءَ جا واقعا دهرائڻ بابت چوندو هو. ان سلسلي ۾، ڪڏهن ڪڏهن ڪيس مريض جي مزاحمت کي منهن ڏيڻو پوندو هو، پر جڏهن هن ڪنهن نه ڪنهن طرح مريض جي ذهن ۾ لڪل تڪرار آندو ٿي ۽ مريض کي پنهنجي بيماريءَ جي خبر پئجي ٿي وئي، ته هسٽريا جون علامتون غائب ٿي ويون ٿي. ساڳيءَ طرح، دائمي اعصاب جي خرابين ۾، هن کي اهڙن مريضن سان معاملو ڪرڻو پوندو هو، جيڪي هڪ بي معنيٰ ۽ بيڪار شيءِ ۾ مبتلا ٿي ويندا آهن. هن بيماريءَ ۾ مريض جنوني ٿي ويندو آهي ۽ هو ڪو اهڙو عمل وري وري پيو ڪندو آهي، جنهن جو نڪو فائدو ٿيندو آهي ۽ نه

ٿي هو ان مان مزو وٺندو آهي. مثال طور، وري وري هٿ ڌوئڻ يا هٿ مٽي سان ملائڻ. اهڙا عمل ڏاڍا بي معنيٰ ۽ بي ربط نظر اچن ٿا. پر مريض اهڙين ڳالهين جو شڪار ٿي وڃي ٿو جو ان مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ مشڪل ٿي پوي ٿو. انهن عملن جي جبري ورجاءَ ۽ تڪرار سبب، هو عذاب ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. ان ڪري هن کي ڪو حل نظر ناهي ايندو. فرائيڊ جڏهن تجزيي ذريعي اهڙن مريضن جو علاج ڪيو، تہ ڪيس معلوم ٿيو، تہ اهڙين مجبورين پويان ڪو ماضيءَ جو واقعو يا تجربو هوندو آهي، جيڪو ڊپريشن سبب ذهن جي اونهيءَ تهہ ۾ لڪل هوندو آهي. مثال طور، ليڊي ميڪبيٿ جي هٿ ڌوئڻ واري جنون پويان ماضيءَ وارو واقعو هوندو هو، جڏهن هن قتل ڪيو هو ۽ سندس هٿ رت سان رڱيل هئا.

غلطيون (Errors)

غلطي لاشعور جي گهر مان نڪري ٿي. قول ۽ فعل وچ ۾ تضاد ڪرائيندي، نقصان جي جبل تي بيهي ٺهڪ ڏيندي رهي ٿي ۽ ماڻهو پڇتاءَ جي ڪڏ ۾ هيٺ ڪرندو رهي ٿو ۽ فرائيڊ اتي اچي ان کي ٻانهن مان ڇڪي ٻاهر ڪڍي ٿو.

ماڻهو، ماڻهوءَ تي گاڏي چاڙهي ٿو. ماڻهو غلطي ڪري ٿو. ماڻهو ڊوڙ ۾ زندگي پوئتي وساري ڇڏي ٿو. ماڻهو غلطي ڪري ٿو: ماڻهو عورت جي ڪپڙن تي لکيل حلوه کي مذهبي توهين سمجهي ٿو. ماڻهو غلطي ڪري ٿو: ماڻهوءَ 'ٹانگين ڪانپ جاتي هين' بدران 'ڪانپين ٹانگ جاتي هين' چئي وڃي ٿو. ماڻهو غلطي ڪري ٿو: ماڻهو ٻرن کان ٻير گهري ٿو. ماڻهو غلطي ڪري ٿو. ماڻهو دعا لکي ٿو ۽ ٻيو دغا پڙهندو رهي ٿو. هڪڙو نقطو محرم کي مجرم بڻائي ڇڏي ٿو. ماڻهو غلطي ڪري ٿو.

فرائيڊ جو سائنسي ذهن اها ڳالهہ تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ئي نہ هوندو هو تہ روزمرهہ جي زندگيءَ ۾ ٿيندڙ غلطيون، خطائون ۽ ڀُل چوڪ بي معنيٰ هونديون آهن. هن جو خيال هو تہ بي ربط ڳالهين کي جيڪڏهن لاشعور جي پس منظر ۾ ڏٺو وڃي تہ اهي غلطيون معنيٰ واريون ٿي وينديون آهن. مطلب تہ، غلطيءَ پويان بي ڌياني هوندي آهي. انسان ڳالهائڻ ۾، لکڻ ۾

غلطي ڪري ٿو. زبان ترڪي ٿي، غلطي ڪري ٿو. وسر وڪوڙي وڃي ٿي ۽ شيون ياد نٿيون رهن، غلطي ڪري ٿو ۽ انهن سمورين غلطين جو تعلق لاشعور سان آهي. انسان شديد ڏک ۽ تمام گهڻي خوشي، ٻنهي ۾ وڌيڪ غلطيون ڪري ٿو. ڇو ته لاشعور ۾ اهي ڳالهيون وزنائتيون هونديون آهن ۽ شعور به معطل ٿي ويندو آهي، ته غلطيون جنم وٺنديون آهن.

مزاح (Humour)

مزاح بابت لکندي، هڪ ڳالهه دل تان ٿڙي قلم جي زبان تي آئي آهي. ان ڳالهه ۾ حليم بروهي ويٺو آهي ۽ حليم بروهيءَ ۾ مزاح ويٺي آهي. اها مزاح جيڪا دل جي اڪيلي اڱڻ تي ٿڪن جا قافلا اتاريندي آهي، اها مزاح، جيڪا مايوسيءَ کي ماري، مرڪ کي جياريندي آهي، اها مزاح جيڪا ڏونگهي جهڙي مهانڊي کي ٽڙندڙ گلاب بڻائي ڇڏيندي آهي. مزاح جي مزي ۽ چرچي جي ڇهنڊڙيءَ کان ته هرڪو واقف آهي، پر اڃو ته پيرا کڻون ته اها مزاح ڪهڙا ملڪ، ملير ۽ ماڙيون لتاڙي، منهن جو مائو بڻجي ويندي آهي. جيئن هر شخص هڪ ڪهاڻي آهي، ائين هر عنوان جي پس منظر ۾ هڪ ڪهاڻي آهي. ائين جيئن عينڪ پويان اکيون ۽ سيني پويان دل، وڏيون ڏکيون، ڏکوئيندڙ ۽ وٽندڙ ڪهاڻيون آهن. فرائيڊ پڻ مزاح بابت هڪ مزيدار مختصر ڪهاڻي ٻڌائي ٿو. هو چوي ٿو ته مزاح خواهش جي بي آراميءَ جو هڪ شعوري اظهار آهي. شعور جي اڏاوت ۾ حقيقت جو وڏو هٿ هوندو آهي. انهي لاءِ انسان جي معاشرتي ۽ ثقافتي زندگيءَ ۾ عقلي ۽ منطقي فڪر واري طرز کي اختيار ڪيو ويندو آهي، پر عقل، منطق، تنقيد ۽ امتحان جي سخت ضابطن ۾ اڪثر ٿوري نرمي هوندي آهي. طنز ۽ مزاح مان مزو وٺڻ ان ڳالهه جي شاهدي آهي، ته انسان جنسي تشبيهون آڻي مزو ماڻيندو رهي ٿو. هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته فرائيڊ جنس ۽ لذت جي لفظ کي وسيع مفهوم ۾ استعمال ڪيو آهي، تنهن ڪري ڪو به لذت ڏيندڙ عمل جنسي فعل جي زمري ۾ اچي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح طنز ۽ مزاح مان پيدا ٿيندڙ لذت ۽ جوش کي جنسي لذت جي زمري ۾ آڻي ٿو.

4.2 انساني شخصيت جي جوڙجڪ

اِڊ (ID)

اِڊ انساني شخصيت جو انتهائي اهم حصو آهي. اها انسان ۾ شروع کان ئي موجود هوندي آهي. جڏهن اسين ڄمندا آهيون ته اِڊ اسان کي پنهنجي بنيادي ضرورتن جي پورائي ڪرڻ جي اجازت ڏيندي آهي. اها انساني ذهن جي هڪ اهڙي طاقت يا ذريعو هوندي آهي، جيڪو ڪنهن فرد جي جنسي، هيجاني ۽ جبلي قوتن جو باعث هوندو آهي. اِڊ جو تعلق مڪمل طور تي لاشعور سان هوندو آهي. اها انسان جي ذهن کي مڪمل طور تي لطف جي قانون هيٺ هلائيندي آهي. ان جو بنيادي ڪم فقط لطف/مزو وٺڻ هوندو آهي. اِڊ کي فرائيڊ ابتدائي لاشعور سڏيو آهي. هي انساني شخصيت جو سڀ کان گهرو ۽ منجهيل حصو آهي. انساني شخصيت جا سڀئي نفسي خيال، جبلي رجحان ۽ حياتياتي توانائي اِڊ ذريعي پيدا ٿين ٿا. سادن لفظن ۾ اِڊ اهو چاهيندي، جيڪو ان وقت ان کي سنو لڳندو آهي. ان جو صحيح غلط، اخلاقي غيراخلاقي، مناسب نامناسب ۽ موقعي مهل سان پري پري تائين ڪو واسطو ناهي. ان کي بنا ڪنهن غور ويچار ۽ موقعي مهل جي شيءِ گهرجي، اتي جو اتي ۽ هينئر جو هينئر، جيئن ٻار کي بُک لڳندي آهي ته هو روئندو آهي، اِڊ کي ٻار جيئي سگهجي ٿو.

انا (Ego)

انا، حقيقت جي اصول تي ٻڌل هوندي آهي. اهو انا جو ڪم هوندو آهي ته حقيقت ۽ موقعي مهل کي ڏسي، ان کي سمجهي، پوءِ اِڊ جي خواهش کي پوري ڪندي آهي. اِڊ جي پيٽ ۾ انا حقيقت کان باخبر هوندي آهي، تنهن ڪري اها حقيقتن جي قانون هيٺ هلندي آهي.

انا، انسان جي ذهن ۾ ٻاهرين دنيا جو حقيقي تصور قائم ڪندي آهي ۽ انسان جي ٻالڪپڻ کان مرڻ تائين ارتقا ڪندي رهندي آهي. ٻار جي ڄمڻ کان ٽي سال پوءِ، جڏهن ٻار دنيا ۾ رلڻ ملڻ لڳندو آهي، ته شخصيت جي هن ٻي اهم جزي انا جي اوسر ٿيڻ شروع ٿيندي آهي.

هن ۾ اهي ڳالهيون ۽ اثر شامل هوندا آهن، جيڪي سماج جي طئي ٿيل اصولن مطابق هوندا آهن. اِد ۽ انا ۾ فرق اهو آهي تہ اِد جي جوڙجڪ فطري جبلتن ذريعي ٿيندي آهي ۽ انا جي جوڙجڪ مهذب طريقي سان ٿيندي آهي. انا انساني ذهن ۾ اِد جي زور تي پيدا ٿيندڙ خواهشن کي روڪڻ ۽ ٽارڻ جو ڪم ڪندي آهي. مثال طور، جي اِد جو مقصد فطري خواهشن جو اظهار ۽ انهن جي يڪدم پورائو آهي. ڪنهن کي بک لڳي ۽ هو هوٽل تي هليو وڃي. اتي ڏسي تہ اڙي هوٽل تہ بند آهي، هن کي بُک جو بلو ڪرڻو آهي ۽ لذت جي حاصلات لاءِ هن ۾ لڪل اِد کيس مجبور تي ڪري تہ بس کائڻ جو انتظام ٿئي. جيڪڏهن انتظام نہ ٿيو ۽ اِد جي قوت غالب رهي تہ هو هوٽل کولي، اندر پيل کاڌي جي شيءِ کائي، پنهنجي بُک ختم ڪندو. اهو ئي، اُهو ڏوهاري رويو آهي، جنهن کي اِد جنمي ٿي ۽ طاقت بخشي ٿي. مطلب تہ، انا ٽاري ۽ مهمل ڪري معاملي کي پيچيده ٿيڻ کان بچائي وٺندي آهي. انا رٿابندي ۽ حڪمت عمليءَ سان گڏ گڏ مصلحتي روين جو سرچشمو هوندي آهي. هيءَ جبلتي خواهشن کي ايڏي، تہ سهٽي ۽ سٺي طريقي سان واڌ ۽ تڪميل جي دور مان گذاري ٿي، جو اخلاقي ضابطا بہ پائمال ناهن ٿيندا ۽ خواهشون بہ مڪمل ٿي وينديون آهن.

انا، اِد جي چُڙواڳ ۽ مست گهوڙي لاءِ لغام وارو ڪم ڪندي آهي ۽ اِد جي انڌي خواهشن جو رخ تبديل ڪرڻ سان گڏ گڏ رٿابنديءَ ۽ فهم سان خواهشن کي مڪمل ڪرڻ جو ڪم ڪندي آهي. اِد جنم کان وٺي موت تائين تبديل ناهي ٿيندي، جڏهن تہ انا ۾ وقت بہ وقت ارتقا ٿيندي رهندي آهي.

اِد شاگرد آهي ۽ انا اُستاد، اِد ٻار آهي ۽ انا ماءُ. انا، اِد کي تربيت ڏيندي آهي، تہ هو لذت کي حاصل ڪرڻ واري طلب کي تيستائين دٻائي رکي، جيستائين ٻاهرين ماحول ۾ گهربل شيءِ ملڻ جو امڪان پيدا ٿئي. انا، اِد جي صفا نفي ناهي ڪندي، ان جي ابتڙ هوءَ ان کي فقط ايستائين ٽاريندي آهي، جيستائين مناسب حالت پيدا ٿئي. هي فقط لذت جي قانون کي عارضي طور تي معطل ڪندي آهي.

مها انا (Super Ego)

اِڊ ۽ انا سان گڏ انساني ذهن ۾ موجود ٽين وڏي قوت عظيم انا آهي، جنهن جو ڪم اخلاقي اصولن تي عمل پيرا ٿيڻ آهي. جزا ۽ سزا جا معاشرتي اصول ۽ صحيح ۽ غلط جا نظريا، عظيم انا کي جوڙڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. عظيم انا اصل ۾ اهو آواز ۽ قوت هوندي آهي، جنهن کي ’ضمير جو آواز‘ چيو ويندو آهي. مثال طور، هڪ ٻڪايل کي ٻک ختم ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن ڪنهن کان ماني ڪسي کائڻي پوي ته اِڊ کي ان تي ڪو اعتراض نه هوندو. جڏهن ته عظيم انا هن کي ان خراب ڪم کان جهليندي ۽ چوندي ٻُک برداشت ڪر، پر ڪنهن جي هٿن مان ماني ڦُرڻ ڪا سُٺي ڳالهه ناهي. هيءَ اها طاقت آهي، جيڪا هر وقت اِڊ جي خلاف وڙهندي رهندي آهي. اِڊ ۽ عظيم انا جي وچ ۾ سدائين جنگ ۽ جدل وارو ماحول هوندو آهي. گهر ۽ اسڪول ٻار جي تربيت جا اهم ادارا آهن، جتي ٻارن جي تربيت ٿئي ٿي. ڀلائي بُرائي ۽ صحيح غلط جا نظريا، جيڪي اسان کي پنهنجن ماءُ- پيءُ ۽ اُستادن وٽان ملندا آهن، اهي عظيم انا جي بناوت ڪندا آهن. عظيم انا مڪمل طور تي سماجي اخلاقيات ذهن ۾ رکندي آهي، تنهن ڪري جيئن سماجي اخلاقيات ۾ تبديليون ايندي رهنديون آهن، ائين عظيم انا ۾ پڻ تبديليون ايندیون آهن.

فرائيڊ جي تحقيق موجب، پنجن سالن جي عمر کان پوءِ، ٽئين مرحلي ۾ عظيم انا جي اؤسر جو ڪم شروع ٿئي ٿو. هي اسان جي شخصيت جو اخلاقي جز آهي، جنهن جي اؤسر سماجي ۽ اخلاقي قدرن مطابق ٿيندي آهي.

فرائيڊ پنهنجي ’Psychnotic Model‘ ۾ اِڊ، انا ۽ عظيم انا، انساني شخصيت کي سمجهڻ جا ٽي جزا ڏنا آهن. اِڊ جو ڪم خواهشن کي جنم ڏيڻ آهي. انا جو ڪم اِڊ کي مخصوص معيارن ۽ اصولن هيٺ پابند ڪرڻ آهي. انا، اِڊ کي ڏانوڻ وجهڻ لاءِ ڪجهه اخلاقي اصولن ۽ سماجي قدرن کي پڻ استعمال ڪندي آهي، جتان شخصيت جو ٽيون اهم جز عظيم انا جڙندي آهي. ٻار، والدين، گهر، پاڙي، اسڪول، دوستن

جي صحبت ذريعي سماجي قدرن کان واقف ٿيندو آهي ۽ آهستي آهستي اهي سماجي معيار، اخلاقي قدر ۽ ضابطا ٻار جي شخصيت جا جزا بڻجي ويندا آهن ۽ ائين عظيم انا ٺهندي ويندي آهي. عظيم انا جي غيرمناسب جُڙت، انسان ۾ ڪيترن ئي مونجهارن ۽ نفسياتي بيمارين کي جنم ڏئي سگهي ٿي.

هي شخصيت جو اخلاقي ۽ عدالتي شعبو هوندو آهي. هي اِڊ ۽ انا بدران، ڪنهن نصب العين ۽ آدرشن جي پرچارڪ هوندي آهي. عظيم انا، عملن ۽ افعالن کي معياري ۽ مثالي بڻائڻ چاهيندي آهي. مطلب ته، عظيم انا، سماجي ۽ اخلاقي معيارن جي انسان اندر تعمير ڪيل ڳُجهي عدالت هوندي آهي، جيڪا اسان جي صحيح غلط ۽ سُٺن توڙي خراب عملن تي شاباش ۽ سزا ڏيندي رهندي آهي.

3. نفسياتي، جنسياتي مرحلن جي واڌويجهه ۽ نشونما
(Psychosexual stages development)

شروع کان ئي فلسفي، سائنس، علم النسان ۽ نفسيات جون اکيون انساني وجود کي ڳولڻ ۽ ڪيس سمجهڻ لاءِ کوجنا ۾ رهيون آهن. هر علم جي پرک جو معيار پنهنجو آهي. هڪڙن لاءِ زندگي اک مان ڪرندڙ ڳوڙهو آهي ته ٻين لاءِ گاهه تي رحم نه کائيندڙ ٻُکيو گهوڙو آهي. هڪڙن لاءِ زندگي درد جي آتم ڪٿا آهي ته ٻين لاءِ معاشي پاٽي تي پلجندڙ ٻوٽو آهي ۽ ڪن لاءِ وري زندگي الهامي قوت جو عجائب گهر آهي. احساسن جي امتحان گهر کان ٻاهر نڪري، حقيقت جي حوالي سان زندگيءَ کي ڏسنداسين ته اُتي سائنس ۽ نفسيات، اسان کي نج ۽ نوس شيون سمجهائيندي ۽ من کي تصوراتي تلاءَ ۾ ٽٻيون هڻائڻ بدران ٻاهر ڪڍي ايندي.

انساني شخصيت جي ٺهڻ ۾، موروثيت کان وڌيڪ ماحول جو اثر هوندو آهي. شخصيت جي تعمير جي ترقيءَ جا مرحلا ان جي مڪمل ٿيڻ جا ذميوار آهن ۽ انهن مرحلن مان حاصل ٿيندڙ تجربو ئي هن کي پنهنجي شخصيت ۽ مزاج جي ترتيب سان هڪ الڳ شخصيت

ٻڌائي ٿو. هر انسان هڪ ٻئي کان مختلف آهي. هن جي شخصيت، هن جو مزاج، هن جو رويو، هڪ طرح سان الڳ ۽ اربين انسانن کان منفرد آهي. ماءُ-پيءُ هڪجهڙا هئڻ جي باوجود، ڀائرن ۽ ڀينرن جون جدا جدا طبيعتون آهن. نفسيات، ذات پات جي تعمير ۾ موروثي قوتن جي ڪردار کي رد ڪري ٿي. جيڪڏهن ٻار پنهنجي والدين جي شخصيت ظاهر ڪن ٿا تہ هڪ ئي والدين جا ٻار هڪ ٻئي کان ايترو مختلف ۽ منفرد ڇو آهن؟ ڪهڙا عنصر آهن ۽ ڪهڙيون جادوئي طاقتون آهن، جيڪي انسان کي هڪ مختلف انسان بڻائين ٿيون؟ ٻار جي نفسيات آخري مرحلن تي منحصر آهي. اچو تہ هن منجهيل معاملي کي فرائيڊ جي اکين سان سُلجهائڻ جي ڪوشش ڪريون.

سگمنڊ فرائيڊ پنهنجي نفسياتي نظريي ۾ انسان جي شخصيت جي ترقيءَ جا پنج مرحلا بيان ڪيا آهن. فرائيڊ جي نظريي کي سمجهڻ کان اڳ، هڪ ڳالهہ ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي تہ فرائيڊ پنهنجي نظريي جو بنياد جنسيت تي رکيو ۽ فرائيڊ لفظ جنسيت کي وسيع معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو. هن مطابق، هر اها شيءِ جيڪا لذت، لطف، راحت ۽ سڪون جو سبب بڻجي ٿي، جنسيت جي زمري ۾ اچي ٿي، ۽ هر اهو عمل جيڪو لذت ۽ راحت کي گهٽائي ٿو، اهو جنسي لذت جي زمري ۾ اچي ٿو. طنز ۽ مزاح مان پيدا ٿيندڙ جوش بہ جنسي لذت جي دائري کان ٻاهر نہ آهي. فرائيڊ موجب، ان ۾ لڪل شيطاني قوتون، لذت ۽ راحت جي حاصلات لاءِ انسان ۾ جنسيت ۽ شهوت پيدا ڪنديون آهن. اچو تہ فرائيڊ جي جنسي لذت تي ٻڌل انساني شخصيت جي تعمير واري نظريي کي سمجهون. فرائيڊ جو نظريو، جيڪو جنسيت جي چوڌاري ڦري ٿو، ان کي هن پنجن مرحلن ۾ ورهايو آهي:

وات جو مرحلو (Oral Stage)

مقعدي مرحلو (Anal Stage)

فيلڪ مرحلو (Phallic Stage)

اِخفاءُ مرحلو (Latency Stage)

جينياتي مرحلو (Genital Stage)

وات جو مرحلو (Oral Stage)

هي ٻار جي جنسيت جو پهريون مرحلو آهي، جيڪو ٻار پنهنجي ڄمر سان گڏ ڪٽي اچي ٿو. حياتياتي ضرورت ۽ جبلتي شهوت جي ڪري ئي ٻار وات سان چاپا ڏئي، ماءُ جي ٿڃ پيئندو آهي. ٻنا سڪڻ ۽ ٻنا ڪنهن طرفان سيڪارڻ جي، ڇمندي شرط ٻار، ماءُ جي ٿڃ پيئي ٿو. ٻنا سِکڻ جي ٿڃ پيئڻ جبلتي شهوت آهي، جيڪا شروع کان ئي موجود هوندي آهي ۽ توهان ڏٺو هوندو ته ٿڃ پيئڻ کان پوءِ ٻار جي بُک ختم ٿي ويندي آهي ۽ اڻين ٻار کي تسڪين ملندي آهي. توهان اهو به ڏٺو هوندو، بلڪ پاڻ ان مرحلي مان گذريا هوندا ته ٻار کير پيئڻ سان گڏ ٿڻ سان کيڏندو به آهي ۽ چڪ پڻ هڻندو آهي. اها ٻار جي ڪچڙي وهيءَ واري جنسي ڪيفيت هوندي آهي، جيڪا پڻ جبلتي ئي هوندي آهي. ٿڻن ۾ چڪ هڻڻ جي صورت ۾ ماءُ ٿڻ کي ٻار جي وات مان ٻاهر ڪڍندي آهي، ان کي سور ٿيندو آهي ۽ ٻار کي سزا ملندي آهي ۽ ٻار روئندو آهي. فرائيڊ چوي ٿو ته اهو عمل ٻار لاءِ سزا هوندو آهي، جنهن سان ٻار ۾ ڏهاءُ پيدا ٿيندو آهي ۽ اتان کان ٻار پنهنجن خواهشن ۽ مزن کي دٻائڻ سکندو آهي. جنسياتي مرحلي جو هي پهريون ڏاڪو جبلت ڪري ڪم ڪندو آهي. هن مرحلي ۾ ٻار جي بُک، مزي ۽ سيڪس جو مرڪز ۽ واحد ذريعو وات ئي هوندو آهي.

مقعدي مرحلو (Anal stage)

اهو شخصيت جي جوڙجڪ جو ٻيو اهم مرحلو آهي. ان دور ۾ ٻار نيڪال جو سامان مقعد مان خارج ڪري، راحت ۽ سڪون حاصل ڪندو آهي. هن دور ۾ به ٻار پنهنجي خارجي ماحول مان ڪاڪوس ڪرڻ جي عادتن ۽ نمونن کي سکي ويندو آهي، جنهن کي 'توائلٽ ٽريننگ' چيو ويندو آهي. ان مرحلي ۾ جيڪڏهن ٻار کي سخت تربيت ڏني وڃي ۽ ان کي غير ضروري طاقت ۽ ڪنٽرول ذريعي صفائيءَ جي سکيا ڏني وڃي ته پوءِ، بعد ۾ صفائيءَ واري شخصيت جنم وٺندي آهي. جتي ٻار جي سخت تربيت صحيح نموني نه ڪئي ويندي آهي ۽ ان کي

صفائيءَ جي آداب کان آشنا نہ ڪيو وڃي، تہ ان ۾ گندگيءَ جهڙيون عادتون پيدا ٿي وينديون آهن. هي اسٽيج نفسياتي نشونما ۽ واڌ ويجهہ جي ٻي منزل آهي. هن مرحلي ۾ پيشاب ۽ ڪاڪوس کي روڪڻ يا وري وري ڪرڻ جي عمل ذريعي ٻار لذت، سڪون ۽ خوشي حاصل ڪندو آهي. ٻار جو هي جنسياتي مرحلو انسان جي نفسياتي ترقي نشونما، واڌويجهہ ۽ ارتقا جي هڪ نازڪ دور جي نمائندگي ڪري ٿو، جتي ٻار جسماني حرڪتن سان لاڳاپيل سماجي اميدن ۽ ضابطن جي عزت افزائي ڪرڻ سکندو آهي.

فيلڪ مرحلو (Phallic stage)

اِها عمر ٽن کان پنجن سالن تائين هلندي آهي. هن عمر ۾ ٻار جو ٻاهرين دنيا سان سڃاڻپ جو رشتو جڙڻ شروع ٿيندو آهي. هن عمر ۾ ٻار پنهنجي جنسي عضون ۾ هٿ وجهي ڪيڏندو آهي. هن عمر ۾ مزي جو مرڪز پنهنجو جنسي عضوو بڻجي ويندو آهي. هن عمر ۾ ٻار جي اوگهڙ کي ڏڪيو ويندو آهي ۽ ان کي چيو ويندو آهي تہ جنسي عضوي تي هٿ نہ هڻ ۽ ان کي لڪاءِ. ائين ٻار ۾ شرم ۽ اگهاڙپ جو تصور ويهاريو ويندو آهي، جيڪو ٻار ۾ عظيم انا جي شروعات ڪندو آهي. هن عمر ۾ ٻار پنهنجا ڪم ڪرڻ شروع ڪري ٿو، تنهن ڪري ان ۾ ايگو (انا) جڙڻ شروع ٿيندو آهي ۽ ٻار جو جنسي وجود ۽ جنسي مقصد پنهنجو پاڻ تيڻ شروع ٿي ويندو آهي.

اِخفاءُ مرحلو (Latency stage)

هيءَ عمر پنجن ڇهن سالن کان شروع ٿيندي آهي ۽ بلوغت، يعني 12، 13 سالن تائين هلندي آهي. فرائيڊ مطابق، هن دور ۾ ٻار جي خواهش ۽ جنسي توانائي، عارضي طور تي معطل ٿي ويندي آهي ۽ ٻار خاص طور تي نون رابطن ۽ سماجي رشتن ۾ مصروف ٿي ويندو آهي. هو نوان نوان دوست ناهيندو آهي، مختلف مشغلا هن جي شخصيت جو حصو بڻجي ويندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح، هن جي شخصيت مختلف رابطن ۽ واقفيتن سان مضبوط ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن شخصيت

جي ترقيءَ جو اهو مرحلو ڪنهن به سبب جي ڪري صحيح نموني سان لانگهو نه ٿئي، ته انفراديت ۽ اجتماعي اڪيلائيءَ جهڙيون خاصيتون سندس شخصيت ۾ جاڳڻ لڳن ٿيون. جيڪي سندس شخصيت تي انمول تاثر ڇڏي وڃن ٿيون ۽ ان مرحلي جي تڪميل ۾ ناڪام ٿيڻ وارو ماڻهو، ذهني دٻاءَ جو شڪار ٿي ويندو آهي. هو ماڻهن کان ڊڄندو آهي ۽ گڏجاڻين کان شرمائيندو آهي. هن عمر ۾ ٻار پنهنجون جنسي خواهشون گهر وارن کان لڪائيندو آهي. مقابلي واري ڊوڙ ۾ شامل ٿي ويندو آهي ۽ شخصيت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ سِکندو آهي. هن عمر ۾ ٻار ۾ سماجي دٻاءَ ۽ ضمير اجا وڌيڪ گهرا ٿيندا آهن.

جينياتي مرحلو (Genital Stage)

نوجوانيءَ کان شروع ٿيندڙ هي مرحلو انساني شخصيت جي ترقيءَ جو سڀ کان ڊگهو مرحلو آهي. هي پنجون ۽ آخري مرحلو، جسماني بلوغت جو آهي. جيڪو 12 کان 17 سالن جي عمر جي وچ ۾ شروع ٿيندو آهي ۽ پوءِ سڄي زندگي پيو هلندو آهي. هن عمر ۾ مخالف يا ساڳي جنس ڏانهن ماڻهو ڇقمق جيان ڇڪجندو ويندو آهي. ٻن مخالف جنسن ۾ خوبصورت ڪشش وڌندي ويندي آهي ۽ ٻار پنهنجي زندگي ۽ سماج کي وڌيڪ سمجهڻ لڳندو آهي.

ليبڊو (Libido)

ڪي ڳالهيون ساهه ۾ تڪليف پيدا ڪري ڇڏينديون آهن ۽ ڪي ڦرين پيار جيان پياريون هونديون آهن. ڪي ڳالهيون نِم جي ڇانوَ جهڙيون ٿڌيون هونديون آهن، ته ڪي ڌرتيءَ جي دادلي خواب جيان دل آويز هونديون آهن. ڪي ٻڪيءَ جي ڪوڙي جيان ياد ٿي وينديون آهن، ته ڪي اٽيور جيان اٽيوريون هونديون آهن. ڪي ڳالهيون ٿاهه وجهي ڇڏينديون آهن ۽ ڪن ڳالهين کي ٻڏي واهه سان گڏ آهه نڪري ويندي آهي. سچ اهو آهي ته الائي ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي نازبوءِ جيان سڄيون خوشبو سان معطر آهن، پر اهي ڪهڙي علمي زمين ۾ پوکيل آهن، ان جي خبر ناهي هوندي، اسين جڏهن علمي

ڪجهرين ۾ اڪثر 'انسان نواڻ پسند آهي' جهڙيون پياريون پياريون ۽ حقيقتن ڀريون ڳالهڙيون ٻيا ڪندا آهيون. تڏهن اسان کي خبر ناهي هوندي، پر اسين لبيدو بابت ئي ڳالهائي رهيا هوندا آهيون. اِها انسان ۾ هڪ اهڙي واحد قوت آهي، جيڪا تبديلي پسند آهي. انسان کي مستقل طور تي ڪنهن به هڪڙي شيءِ ۾ مزو ناهي ايندو. جانور هڪجهڙو گاهه سڄي عمر پيو کائيندو، پر انسان لاڳيتو ٻه ڏينهن پٽالو کائيندو ته دل ڀرجي ويندس، ذائقو نه وٽندو ۽ دل ٻئي ڀاڄي کائڻ تي چوندي. ائين انسان پنهنجا ذائقا تبديل ڪندو رهندو آهي. ڪڏهن ڪڪڙ گهندو آهي ته ڪڏهن تورين کي تيل ۾ تريندو آهي. ڪڏهن مٽر ته ڪڏهن موري، چٽا کائيندو آهي، ته ڪڏهن گوبي. نواڻ پسنديءَ جو اهو رجحان رڳو کاڌي تائين محدود ناهي، اهو رجحان انسان جي پنجن حواسن سان لاڳاپيل آهي. مطلب ته، انسان نواڻ جي ڳولا ۾ ڀٽڪندو رهندو آهي. ساڳيائپ انسان کي ٿڪائي وجهندي آهي ۽ مزو کسي وٺندي آهي. ان سڄي عمل جو ذميوار نفسياتي طرح لبيدو آهي. هيءَ انسان جي نرالي ۽ بلڪل منفرد خاصيت آهي، جيڪا جانور ۾ ناهي. انسان جي جديد ۽ سادي وصف ئي اها آهي ته انسان اهو جيڪو پنهنجي جنسي سگهه کي مهذب رخ ڏئي ٿو. جيئن ته انسان کين مان ڪجهه، ڪجهه مان گهٽو ڪجهه، هاٽي گهٽي مان سڀ ڪجهه طرف وڌي رهيو آهي، ته انسان پنهنجي جنسي سگهه کي تخليقي سرگرمين جو رخ ڏئي سگهي ٿو. انيڪ اهڙا ڪم ڪري سگهي ٿو، جن مان سندس جنسي سگهه تبديل ٿئي، پر جي ڪيس اهڙا موقعا نٿا ملن ته هو اندر ۾ پيچ- ڊاهه جو شڪار ٿيندو آهي. لبيدو ماڻهوءَ جي ذات جي سڃاڻپ لاءِ به اهم ڪردار ادا ڪري ٿو، ڇو ته انساني جنس جا ٻه مرحلا آهن: هڪڙو نرگسيت وارو، جنهن ۾ هو پاڻ خوديءَ جي گهوڙي تي چڙهيل هوندو آهي. پاڻ کي مرڪزي قوت ۽ حسن جو مجسمو ٿو ڄاڻي، انهي سان عشق ڪندو آهي ۽ ٻيو جنس جو ٻاهريون پهلو، جنهن ۾ هو پاڻ کان ٻاهر جنس جا محرڪ ڳوليندو آهي.

نرگسيت (Narcissism)

نرگسيت علمِ نفيسات جو اهم اصطلاح آهي، جيڪو قديم يونان جي ڏندڪٿا جي اثر مان ورتل آهي، جيڪا هڪ خُوبصورت نوجوان بابت آهي، جيڪو درياهہ جي ديوتا جو پُٽ هو. نوجوان تي سڀ عورتون موهت هيون ۽ کيس ريجهائڻ لاءِ ڪوششون ڪنديون هُيون، پر نوجوان ڪنهن کي بہ ليکيندو ڪونہ هو. اُنهن مان هڪڙي عورت ايڪو بہ هُئي، جيڪا نهايت حسين هُوندي هُئي. اُن گهڻا ئي حيلا هلايا، پر نرگس جو رويو جيئن بين عورتن ڏانهن هو، ائين ئي هن لاءِ رهيو. نيٺ ايڪو، نميسس ديويءَ کي نوجوان جي دانهن ڏني، جنهن نوجوان کي سزا ڏيندي کيس پنهنجي ئي مُحبت ۾ گرفتار ڪري ڇڏيو. جنهن ڪان پوءِ هُو نديءَ ڪناري ويهي، پنهنجو پاڻ کي پيو تڪيندو هو. سندس لڳاتار پاڻ کي پسڻ واري عمل جي نتيجي ۾، هو هڪ ڏينهن پاڻيءَ ۾ ڪري ٻُڏي مري ويو. نميسس ديوي سندس موت کي هين لاءِ يادگار بڻائيندي، اُن کي نرگس گل ۾ بدلائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح ’نرگسيت‘ اصطلاح جو بُنياد پيو. نرگس گل جيڪو اڪثر ندين جي ڪنارن تي ڦُٽندو آهي ۽ اُن جا گُل پاڻيءَ ڏانهن جُهڪيل هُوندا آهن. ڄڻ پاڻ کي پاڻيءَ ۾ پسي رهيا هُجن.

فرائيڊ هن ڪهاڻيءَ مطابق، نرگسيت جي ذهني بيماريءَ جي وضاحت ڪئي آهي. نرگسيت جو مريض اهو آهي، جيڪو پنهنجي ذات جي محبت ۾ گرفتار هجي. هي اصطلاح ٻنهي مردن ۽ عورتن تي لاڳو ٿئي ٿو. اهي مرد ۽ عورتون، جيڪي آرسيءَ ۾ پنهنجو عڪس ڏسي خوش ٿين ٿا ۽ پنهنجي حسن جي ساراهہ ڪري جنسي اطمينان حاصل ڪن ٿا، تن کي نارسيسسٽ چئبو آهي. فرائيڊ مطابق، انا پرستي ۽ خود تعريف پڻ نرگسيت جا نرم روپ آهن، پر ان جي شدت ۾، اهو رجحان ذهني جدائيءَ جي صورت اختيار ڪري وٺندو آهي. هڪ ذهني مريض، دنيا جي معاملن ۾ دلچسپي وڃائي ويهندو آهي. هو نہ تہ ماڻهن سان جڙيل هوندو آهي ۽ نہ ئي سندس پرپاسي جي حالتن ۽ واقعن سان ڪو ذهني ۽ جذباتي تعلق رهندو آهي. اهو خارجي ماحول کان هٽيءَ پنهنجن خيالن ۾ مگن ٿي ويندو آهي.

فرائيڊ جي چوڻ مطابق، اهڙو ماڻهو لبيدو تي مرڪوز يا ٻاهرين دنيا کان پري هليو ويندو آهي. ان جا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا. مثال طور، عشق ۾ ناڪامي، ناموافق معاشي ۽ سماجي حالتون، ڪنهن شخص يا فرد جي بي وفائي، ٺڳي ۽ ڏوکو وغيره. ورهايل ذهني بيماريءَ ۾ نرگسيت جي سختي تمام گهڻي هوندي آهي، تنهن ڪري ان کي نفسيات جو هڪ نمايان مثال سمجهي سگهجي ٿو. اڪثر ماڻهن ۾ ڪنهن حد تائين نرگسيت جو رجحان هوندو آهي. بهرحال، انهن کي نفسياتي مريض نہ سڏيو ويندو آهي، جيئن عاشق جي اک محبوب ۾ ڪابہ ڪمي ڳولي ناهي سگهندي، تيئن نرگسيت جو شڪار بڻيل ماڻهو پنهنجين ڪمزورين ۽ خامين جو درست اندازو لڳائي ناهن سگهندا. فرائيڊ چوي ٿو تہ اسان سڀني ۾ ڪنهن نہ ڪنهن حد تائين نرگسيت موجود هوندي آهي، پر جڏهن ڪو ماڻهو مسلسل پنهنجي ساراهہ جا ڍڪ پريندو رهي، پاڻ کي سڀ کان وڏيڪ سهڻو، وڏو ۽ معتبر سمجهندو رهي ۽ ٻين جي احساسن ۽ جذبن جي ڪابہ پرواهہ نہ ڪري، تہ اهڙو ماڻهو سخت قسم جي نرگسيت ۾ مبتلا هوندو آهي ۽ ذهني مريض چورائيندو آهي.

نرگسيت جو مفروضو يا انومان، فرائيڊ لاءِ ڏاڍو پرڪشش هوندو هو. ان جو سبب اهو هو تہ ان جي حوالي سان هو ٻار جي لبيدو ۽ ان جي مختلف ماڻهن ڏانهن منتقليءَ کي ثابت ڪري سگهندو هو. ٻار جي ابتدائي نشونما ۾ هن جو لبيدو مبهم، اڻچاتل ۽ غير واضح هوندو آهي. ٻار جي پهرين اسٽيج ۾ ان جي لبيڊو جو ڪو خاص حدف يا معروض ناهي هوندو. هي اسٽيج خود شهوتي ۽ خودلذتيءَ جو هوندو آهي. ٻار پنهنجي ئي ڪجهہ نفسياتي ۽ جسماني ڪمن ۽ عملن مان لذت حاصل ڪندو آهي. ان کي پرائمري نرگسيت چئي سگهجي ٿو، پر بعد ۾ لبيدو خارجي ماڻهن يا شين ڏانهن منتقل ٿي ويندو آهي يا انهن تي مرڪوز ٿي ويندو آهي. ان حوالي سان ماءُ جي شخصيت تمام گهڻي اهميت رکي ٿي، ڇاڪاڻ تہ ٻار فطري طور تي مٿس قائم ٿي ويندو آهي - فڪسيشن ٿي ويندي آهي. ان کان پوءِ جيئن جيئن شخصيت وڌندي ويندي آهي،

لبيدو مختلف ماڻهن ذاتهن منتقل ڪيو ويندو آهي. پر ان ۾ ڪو شڪ ناهي، ته انسان خودغرضيءَ کي مڪمل طور ختم نٿو ڪري سگهي، تنهن ڪري، نرگسيت جي ڪجهه شڪل هر ماڻهوءَ ۾ موجود هوندي آهي. نفسياتي طور هڪ صحتمند ماڻهوءَ لبيدو جو ڪجهه حصو پاڻ تي ۽ ڪجهه حصو ٻين ماڻهن تي مرڪوز هوندو آهي، تنهن هوندي به مزاج ۽ فطرت ۾ فرق ۽ حالتن ۽ واقعن جي تبديلين جي ڪري لبيدو جي تسلسل ۾ فرق اچي ويندو آهي. صورتحال تڏهن خراب ٿي ويندي آهي، جڏهن لبيدو ڪنهن واقعي يا صدمي ڪان پريشان ٿيندو آهي ۽ ٻاهرين توجهه بدران پنهنجو پاڻ تي ڌيان مرڪوز ڪري ڇڏيندو آهي. لبيدوجي اها پڪيڙ مريضاڻي هوندي آهي ۽ ان سان سخت نرگسيت جي بيماري پيدا ٿيندي آهي. نرگسيت لبيدوجي پيداوار آهي، جيڪا انساني جبلتن کي جيارينديي آهي. فرائيڊ، نرگسيت کي انساني شخصيت جي جوڙجڪ ۽ تخليقي صلاحيتن جي حرڪي قوت سڏيو آهي. فرائيڊ، نرگسيت کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي، هڪڙي ابتدائي ۽ ٻي ثانوي

ابتدائي نرگسيت جو مرڪز جسم ۽ ان سان لاڳاپيل جنسي ڪيفيتون هونديون آهن. جڏهن ته ثانوي نرگسيت جو مرڪز جسم نه پر ذهن هوندو آهي ۽ ان جو اظهار ذات جي تڪميل لاءِ مقصدن کي حاصل ڪرڻ ۽ تخليقي ڪاوشن سان لاڳاپيل فخر ۽ خوشيءَ سان هوندو آهي. نرگسيت احساس ڪمتري ۽ احساس برتري جو اظهار هوندي آهي. اڪثر احساسِ برتري اهو ماڻهوئي ڳندو آهي، جيڪو احساسِ ڪمتري جو شڪار هوندو آهي.

مددي ڪتاب

- نسلن جو بڻ بڻياد: چارلس ڊارون/عطا محمد ڀنڀرو.
- ارتقا جي ڪهاڻي: ڊاڪٽر سڪندر مغل.
- وحشي جيوت جا نشان: هاورڊ موئر / محمد ابراهيم جويو.
- ماڻهو: بدر ابڙو.
- ماڻهو جيڪي مرڻا ناهن: رسول ميمڻ.
- چارلس ڊارون: ڊاڪٽر علي مرتضيٰ ڌاريجو.
- انسان جي ڪهاڻي: ميخائل ايلين، الينا سيگال/حسين بادشاهه.
- مارڪسزم ڇا آهي: ايمل برنس/لطيف لغاري.
- فلسفو هڪ مطالعو: ڊاڪٽر محبت ٻرڙو.
- ڪارل مارڪس: اياز علي.
- سياست: جاويد راڄپر.
- اجرت، قيمت ۽ منافعو: ڪارل مارڪس.
- ڪميونسٽ پڌرنامو: ڪارل مارڪس ۽ اينگلس/رشيد ڀٽي.
- تبديلي جو فلسفو: بخشل ٿلهو.
- ڌاهپ جو جنم: گينرخ وولڪوف.
- جدلي ماديت جا بنيادي اصول: اي اسپرڪن ۽ اوياخوت.
- سرمايو: ڪارل مارڪس / سليم جمالي.
- تاريخ ۾ فرد جو ڪردار: پليخانوف.
- خوابن جي تشريح: سگمنڊ فرائيڊ/ بيدل مسرور.
- سگمنڊ فرائيڊ: توراڪينه قاضي.
- سنڌي سماج نفسياتي اصطلاحن جي آئيني ۾: ڊاڪٽر غفور ميمڻ.
- دنيا جا مشهور فلسفا: ڊاڪٽر محمد الياس ڀٽو.

لائق نوجوان ڪبير پيبل، ڊارون،
مارڪس ۽ فرائيڊ تي هڪ مختصر پر
اصلوڪو ڪتاب لکيو آهي.

— جامي چانڊيو

هي ڪتاب پڙهندڙن کي ڪنهن
آڪاٽي جيان لڳندو ڪبير پيبل ڊارون،
مارڪس ۽ فرائيڊ جي سمورين اوکين
ڳالهين کي آسان ڪري پيش ڪيو آهي.

— نصير ميمڻ

جديديت جي ٽن وڏن ماڻهن جي
زندگيءَ ۽ فڪر تي ابتدائي ۽ ادبي چس
سان لکيل، ڪبير پيبل جي هيءَ لکڻي،
پهرياتن لاءِ پڙهڻ وٽان آهي.

— بخشل ٿلهو

مونکي اميد آهي ته سهڻي ٻولي ۾
لکيل ڪبير پيبل جو هي ننڍڙو ڪتاب،
سنڌي پڙهندڙن جي معلومات ۾ واڌو
اضافو ڪندو.

— ڊاڪٽر سڪندر مغل

آئون هن معصوم ڇوڪري ڪبير
پيبل کي پڙهي ۽ ٻُڌي ايترو ئي سَرهو
ٿيندو آهيان، جيترو ٿر جي آرهڙ ۾ ڪو
اُڃارو مسافر پاڻيءَ سان ڀريل ڪورو گهڙو
ڏسي خوش ٿيندو آهي.

— مير حسن آريسر

NON-FICTION

ISBN 978-969-217-166-3

Rs. 500.00
US$ 1.80

9 789692 171663

www.roshnipublication.com